

कच्छचं रण.

५० डिग्रीपर्यंत चढणारं तापमान!

दूरदूरपर्यंत ओसाड भाग आणि दलदल!

उपजीविकेचं साधन फक्त मासेमारी.

लहान-थोर सगळेच वर्षाचे आठ महिने या मासेमारीच्याच कामात!

मुलं तर शिक्षणापासून तुटलेलीच.

अंधश्रद्धा जीवन व्यापून उरलेली!

२००१ च्या भूकंपानंतर मदतकामासाठी सर्वोदयी विचारांनी भारलेला

गोव्यातील एक शिक्षक बाबा तिथं जातो.

मैलोनूमैल पायी हिंडत राहतो.

त्या नवख्या भाषेशी, संस्कृतीशी जुळवून घेत राहतो

आणि मुलांच्या शिक्षणाचा प्रश्न अंगावर घेतो.

झपाटून काम करत राहतो.

आणि एक शिक्षणचळवळ उभी राहते -

सागरशाळा ही या शिक्षणचळवळीची कहाणी!

त्या बाबानंच सांगितलेली.

मनोविकास
प्रकाशन

मूल्य : ₹ १५० | शैक्षणिक
ISBN : 978-93-86118-16-5

9 789386 118165

www.manovikasprakashan.com

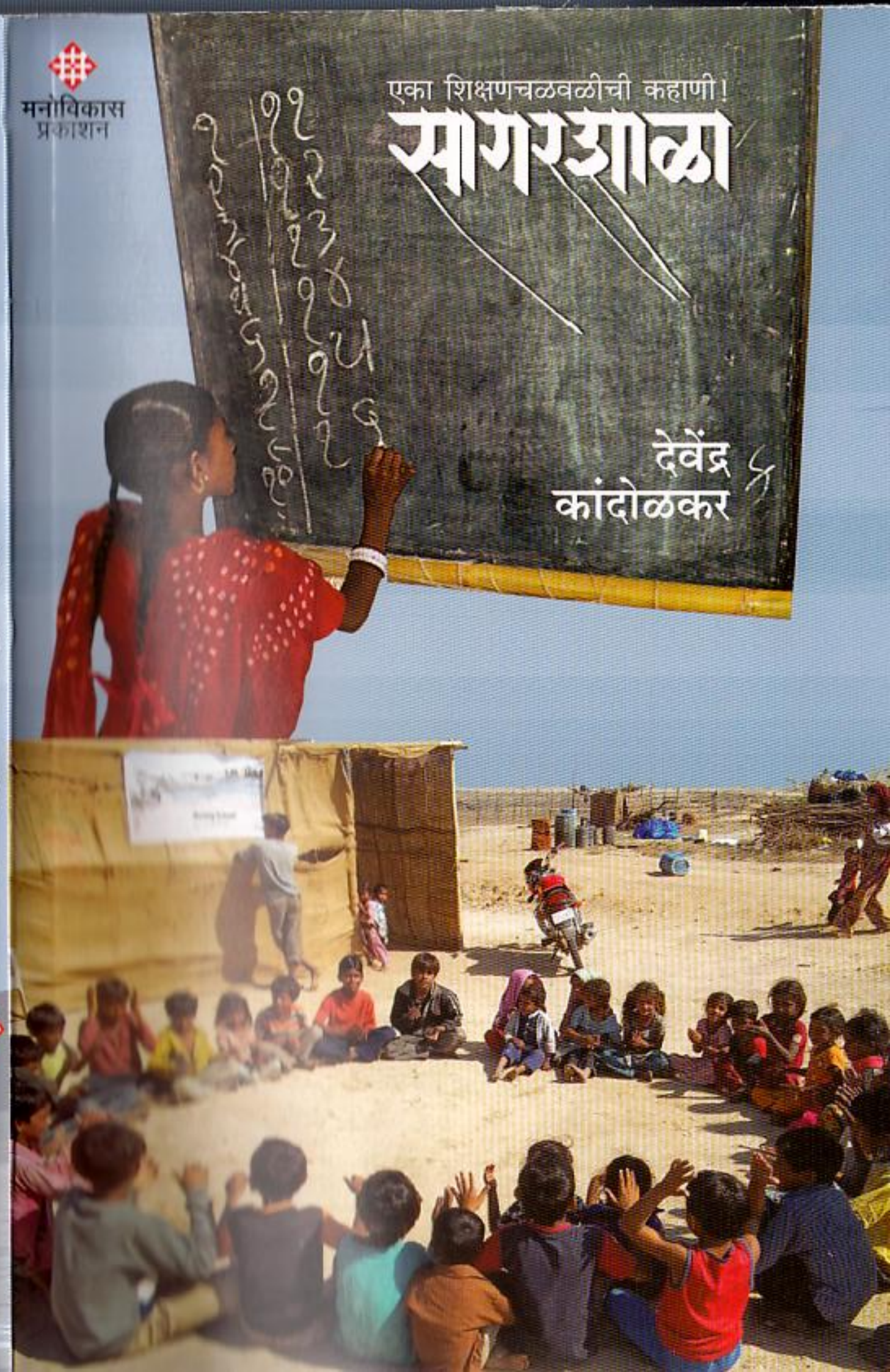
मनोविकास
प्रकाशन

एका शिक्षणचळवळीची कहाणी!

सागरशाळा

देवेंद्र
कांदोळकर

सागरशाळा । देवेंद्र कांदोळकर । मनोविकास प्रकाशन

देवेन्द्र कांदोळकर

सागरआळा

एका
शिक्षण
चळवळीची
कहाणी!

मनोविकास प्रकाशन

महाराष्ट्र शासनाचा २००९ सालचा
सर्वोत्कृष्ट वाङ्मयाचा 'विठ्ठल रामजी शिंदे' पुरस्कार या पुस्तकाला मिळाला आहे.

मनोविकास प्रकाशन

Sagarshala | Devendra Kandolkar
सागरशाळा | देवेंद्र कांदोळकर
तुये, पेडणे, गोवा. दूरध्वनी : ०८३२-२२४०३५५

प्रकाशक | अरविंद घनःश्याम पाटकर
मनोविकास प्रकाशन
फ्लॅट नं. ३ ए, ४ था मजला, शक्ती टॉवर,
६७२, नारायण पेठ, पुणे ४११ ०३०.
फोन : ०२०-६५२६२९५०
Email : manovikaspublishing@gmail.com
Website : www.manovikasprakashan.com

© सर्व हक्क सुरक्षित

मुखपृष्ठ | गिरीश सहस्रबुद्धे
अक्षरजुळणी | विलास भोराडे, पुणे.
मुद्रक | बालाजी एन्टरप्रायजेस, पुणे.
प्रथम आवृत्ती | मार्च २००९
द्वितीय आवृत्ती | जून २०१०
सुधारित व विस्तारित आवृत्ती | २५ डिसेंबर २०१६
ISBN - 978-93-86118-16-5
मूल्य | ₹ १५०

युसुफ मेहरअली यांच्या समाजवादी स्वप्नांचे सहोदर
डॉ. जी. जी. पारीख,
कच्छ सेंटरचे कोऑर्डिनेटर धर्मद्रकुमार,
सागरशाळांतील बालके, शिक्षक, पालक तसेच सहकारी कार्यकर्ते
या सर्वांना कृतज्ञतापूर्वक अर्पण!

'सागरशाळा'च्या दोन्ही आवृत्त्या संपल्या. अनेक वाचकांनी स्वतः प्रती विकत घेऊन त्या मित्रमंडळींना भेटीदाखल दिल्या. सामाजिक भान जागविणारी पुस्तके प्रकाशित करणारे मनोविकास प्रकाशनचे अरविंद घनःश्याम पाटकर यांनी सुधारीत तिसरी आवृत्ती प्रकाशित केली याबद्दल त्यांचे आभार !

'सागरशाळा'बाबत कौतुकाच्या शाली पांघरत असताना एक टोचणी मनाला लागून राहतेच - भारतीय संविधानात आणि २००९ मध्ये संमत झालेल्या शिक्षण हक्क कायद्यात सर्वांना प्राथमिक शिक्षण देण्याचे अभिवचन देण्यात येऊनही अद्याप सरकार कर्तव्यपूर्ती करू शकले नाही. सागरशाळा वाढणे, सागरशाळेचे काम मोठे वाटणे याचा दुसरा अर्थ, शिक्षण हक्क कायदा व संविधानातील आश्वासन थिटे पडल्यासारखे होते. तसे न होता यापुढे 'सागरशाळा'चे अधिक कौतुक होण्यापेक्षा जेथे मुले तेथे 'सरकारशाळा' सुरू व्हाव्यात हीच अपेक्षा!

गांधीअनुयायांसोबत गांधीधामकडे । ७
'युसुफ मेहरअली सेंटर'मध्ये पदार्पण । ११
बालक-शिक्षक-पालकांशी हृदयसंवाद । १५
भेदाभेद हटाओ । २०
बापूबा दणका । २४
पहिली सागरशाळा । २७
मच्छीमार... वेठबिगार । ३२
ही मदत विश्वबंधुत्वाची । ३५
रिकामी शाळा मुलांनी भरली । ४२
आधी रोटी खाएंगे, हम स्कूल जाएंगे । ४६
ब्लॅकट नको; शिक्षण द्या । ४९
दातानिया शाळेत जाताना । ५२
गुजरातला गोवा प्रिय । ५६
आम्ही आता अंगठ्याला शाई लावणार नाही । ६१
आप गलत काम करते हैं! । ६५
वसतिगृहात हिंदू-मुस्लीम एकमेकांच्या कुशीत । ७०
लुंगीचा इंगा । ७५
यास्मिन, तू पुढे शिकशील ना? । ७८
आमचं बालनाट्य गुजरातमध्ये सर्वश्रेष्ठ । ८२
मुझे किताबें पढ़नी हैं । ८९

भावसाक्षरतेचे घडे । ९६
सागरशाळा : एक प्रयोगशाळा । १०१
कच्छवापसी । १०५
१२ विद्यार्थी, १ शिक्षक; आता ४०० विद्यार्थी, १२ शिक्षक । १०८
माध्यान्ह भोजन । १११
लग्न : शिक्षणमार्गातलं विघ्न? । ११४
मूव्हिंग स्कूल । ११८
बेटी हूँ मैं, बेटी! । १२६
छोट्या मुलांची मोठी मनं । १३१
सर्व भिक्षा अभियान । १३४
हिंसा आणि अहिंसा । १३८
आमच्या हातात गळ नाही । १४३
सागरशाळेचे ब्रँड अंबेसेडर । १४७

श्री. देवेंद्र कांदोळकर यांचे 'सागरशाळा' हे पुस्तक अकादमीच्या पुस्तक प्रकाशन योजनेमध्ये प्रकाशित करण्यास अकादमीला अत्यंत आनंद होत आहे.

लेखक गोव्यातील शाळेतील शिक्षकाची चांगल्या पगाराच्या नोकरीतून स्वेच्छानिवृत्ती पत्करून आपला पूर्ण वेळ समाजकार्य तसेच सामाजिक सुधारणेकरता देण्यासाठी 'युसुफ मेहरअली सेंटर' व 'राष्ट्र सेवा दल' यांच्या सहकार्याने भूकंपग्रस्त, कच्छ तसेच गुजरातेतील इतर गावे निवडतो. कच्छी, गुजराती ह्या भाषा येत नसतानासुद्धा त्यांचा होऊन मुलांच्या शिक्षणासाठी, तसेच या मुलांना चांगली स्वप्ने देण्यासाठी धडपडतो याचे कौतुक करावे तितके थोडेच.

गुजरातमध्ये भूकंपपीडित मुलांच्या शैक्षणिक कार्यात बहुमूल्य योगदान देत असताना त्याला आलेले अनुभव त्याने येथे चित्रित केले आहेत.

कच्छ व गुजरातमधील इतर भागांत विविध आदिवासी जाती-जमाती, विविध धर्मातील लोक, त्यांच्या विविध बोली, यांची माहिती हे पुस्तक वाचत असताना मिळते.

असे हे महत्त्वपूर्ण पुस्तक प्रत्येकाने वाचले पाहिजे. त्यांच्या पुढील वाटचालीस आमच्या मनःपूर्वक शुभेच्छा!

- नरेंद्र गुरुदास आजगांवकर
अध्यक्ष,
गोमंतक मराठी अकादमी

अठरा वर्ष हायस्कूलला अध्यापन केल्यावर स्वेच्छानिवृत्ती घेऊन मी बिनभितीच्या शाळेत शिरायचा निर्णय घेतला. नोकरीची सोळा वर्ष बाकी असताना नको तो 'पोरकट' विचार चालवल्याबद्दल अनेकांनी मला मूर्खात काढलं. "लोकांना नोकरी मिळत नाही. रिटायर्ड झालेले लोकही पार्ट टाईम जॉब करतात अन् तुला असलेली नोकरी सोडून देण्याचे कसले भिकेचे डोहाळे लागले होय?" असं एका मित्रानं विचारलं. माझे मुख्याध्यापक कॅजिटन परेरा यांनी मला एक सल्ला दिला होता- "तुला वेगळ्या क्षेत्रात काम करायचं आहे, तर तू पाच वर्षांची बिनपगारी राजा घे. पाच वर्ष मनाला वाटेल ते काम कर. तिथं मन रमलं तर ते काम चालू ठेव. नाही बरं वाटलं, तर परत येऊन हायस्कूलातल्या नोकरीवर पुन्हा रुजू हो." माझ्यावरील आत्यंतिक प्रेमानं माझ्या भल्यासाठी त्यांनी हा व्यवहारी सल्ला दिला होता. परंतु भविष्यात नोकरी व पैसा यांचा आणखी मोह होऊ नये म्हणून ते दोर स्वतःच्या हातांनी कापून मी बाहेर पडलो.

पुढं कुठं जाणार? काय करणार? काही ठरवलं नव्हतं.

पुण्याला राष्ट्र सेवा दलाचं शिबिर असल्याचं समजताच त्यात सहभागी झालो. शिबिराच्या शेवटच्या दिवशी सेवा दलाचे अध्यक्ष भाई वैद्य एकेका शिबिराथीला बोलावून त्याच्याशी संवाद साधत होते. माझी पाळी आली तेव्हा त्यांनी मलाही विचारलं,

"काय करणार आहेस शिबिरातून गेल्यावर?"

"काही ठरवलं नाही अजून."

"म्हणजे?" भाईचा प्रश्न.

“स्वेच्छानिवृत्ती घेतली आहे. आता इतरांसाठी काहीतरी काम करणार आहे.”

“म्हणजे नक्की काय?”

नक्की काय करणार ते अजून ठरवलं नव्हतं.

शिविर संपल्यावर रिक्षात बसलो आणि प्रधानसरांचं घर गाठलं. पुण्यात आल्यावर सदाशिव पेठेतल्या ग. प्र. प्रधानसरांच्या घरी जाणं हा माझा नित्यनेम होता. पंचवीस वर्षांपूर्वी मी जेव्हा ‘साधना’ कार्यालयात गेलो होतो, तेव्हा पहिल्याच भेटीत त्यांच्या लोभस, प्रेमळ व्यक्तिमत्त्वाची छाप माझ्या मनावर पडली होती. समाजवादी विचारांचा प्रचार व प्रसार करण्याजोगी पुस्तकं साधना कार्यालयातून आणून गोव्यात साहित्य मेळावे, सांस्कृतिक संमेलनं, प्राथमिक शिक्षकांचे पगाराचे दिवस यांसारख्या प्रसंगी प्रदर्शनं मांडून मी विकत असे, याचं प्रधानसरांना खूप कौतुक वाटायचं. माझ्या ‘पणती जपून ठेवा’ ह्या पुस्तकाला त्यांनी प्रस्तावना लिहिली होती. त्यानंतर त्यांच्या घरी अनेकदा येणंजाणं होत होतं. तिथं गेल्यावर आलेपाकची वडी आणि मार्गदर्शनाची शिदोरी हमखास मिळायची.

त्या दिवशीही लेखन, वाचन यांसंबंधी बोलणं संपल्यावर मी नोकरीतून मुक्त झाल्याचं त्यांना सांगून टाकलं, तेव्हा ते काहीसे स्तब्ध झाले. मला वाटलं, आता माझी धडगत नाही, आता सर मला बरंच काही सुनावणार...

“व्वा! फार चांगलं केलंस,” मी ओशाळलो. प्रधानसर माझी मस्करी करत आहेत की...?

“हे बघ, नोकरी सोडून तू पूर्णवेळ चळवळीत पडायचा निर्णय घेतलास याचा मला आनंद झाला. मीही तुझ्याप्रमाणे चव्वेचाळीसाव्या वर्षीच नोकरी सोडली होती. पण माझी गोष्ट निराळी होती. मला माझ्या सहकाऱ्यांनी नंतर निवडणुकीस उभं केलं. निवडूनही आणलं. त्यामुळे नोकरी सोडून मी बाहेर आलो तरी एका अर्थी गुंतूनच होतो. तुझ्या बाबतीत तसं नाही. यानंतर तू तुझ्या कामाचं क्षेत्र निवडशीलच. पण माझ्या मते त्याआधी तू एक काम करावंस. भारतात वेगवेगळ्या भागांत जे जे लोक सामाजिक कार्य करतात, चळवळी चालवतात, तिथं जाऊन ते काम बघ. तिथल्या कार्यकर्त्यांशी संवाद साध. हिमगिरीची शिखरं, कन्याकुमारीचा समुद्र, प्राकृतिक सौंदर्याचं दर्शन घे. एक वर्षभर भारतभ्रमण कर आणि त्यानंतर आलेल्या अनुभवांतून तुझ्या कामाची दिशा ठरव.”

त्यानंतर सरांनी मला काही पत्ते व पत्रं दिली. पुण्यात असल्यामुळे अनिल अवचटांना भेटलो. पुण्यातलं दुसरं नाव वासुदेव चितळे यांचं होतं. कर्वेनगरला जाऊन त्यांनाही भेटलो व भेटीमागचा प्रधानसरांनी सांगितलेला उद्देश सांगितला.

महात्मा गांधी जेव्हा आश्रमात आले, तेव्हा त्यांना तिथला चरखा प्रकार व सूत कताईची माहिती ज्यांनी दिली ते हे चितळेनाना.

त्यांना भेटलो असता ते म्हणाले,

“मी गुजरात राज्यात राजकोट इथं जाणार आहे. गुजरातेत चालणाऱ्या आश्रमशाळा, बुनियादी शिक्षण, खादी चळवळ इत्यादींविषयी जाणून घ्यायचं असेल तर माझ्याबरोबर चल.”

मी लगेच होकार दिला.

चितळे हे स्वातंत्र्यसैनिक असल्यामुळे त्यांना रेल्वेचा पास मिळाला होता. त्यांच्याबरोबर आणखी एक व्यक्ती मोफत प्रवास करू शकत होती. गुजरातमधील राजकोट दर्शनासाठी मी आगगाडीत बसलो. एरवी बहुतेक वेळा तिकीट आरक्षित नसलं तर भर गर्दीत उभ्याउभ्यानं, कधी सामान ठेवायच्या जागी, तर कधी चक्क संडासाजवळ मुरकुंडी करून जनरलमधून प्रवास करणारा मी! आज चक्क वातानुकूलित बोगीतून प्रवास करत होतो. चितळेनाना मला स्वातंत्र्य आंदोलनातील, खादी चळवळीतील प्रसंग सांगत होते. जीवनभर खस्ता खाल्लेला हा माणूस आयुष्याच्या उत्तरार्धातही खादी चळवळ आणि गांधीविचारांचा प्रसार करण्यासाठी भारतभर फिरत होता. सरकारनं दिलेल्या ‘फ्री पास’चा उपयोग बायको-मुलांना घेऊन सहलीला हिंडण्यासाठी न करता, चळवळीसाठी करत होता.

नानांनी घरून आणलेली भाजी-भाकरी खाल्ली. आता हळूहळू माझे डोळे पेंगू लागले, म्हणून मी ‘अपर बर्थ’वर चढलो. एसीमुळे थंडी वाजायला लागली म्हणून इकडंतिकडं पाहिलं आणि हळूच नमननं दिलेली बॅगेतली गोधडी काढून डोक्यावरून घेतली व गाढ झोपी गेलो.

पहाटे जाग येताच पाहतो तो बोगीतील प्रत्येक बर्थवर पांढरी चादर पांघरलेली प्रेतेच जणू! नंतर खाली उतरून नानांशी बोलल्यानंतर कळलं, की वातानुकूलित डब्यातून प्रवास करणाऱ्या प्रवाशांना त्या रात्रीपुरत्या ब्लॅकट-चादरी रेल्वेमार्फत पुरवण्यात येतात. मला हे आधी माहीत झालं असतं तर मी तरी कशाला गाडगेबाबांच्या गोधडीचं इथं प्रदर्शन मांडलं असतं!

राजकोटला आश्रमशाळा बघितल्या. महात्मा गांधींचे निजी सचिव महादेवभाई देसाई जिथं काम करायचे ती संस्था पाहिली. आता परतीचा प्रवास सुरू होणार होता. तेव्हा नानांना म्हटलं,

“कच्छमध्ये भूकंप झाला होता तेव्हा आम्हीही राष्ट्र सेवा दलातर्फे मदतनिधी गोळा करून तिथल्या युसुफ मेहरअली सेंटरकडे पाठवला होता. अनायासे इतक्या जवळ आलो आहे, तर ते सेंटर बघून यावं म्हणतो.”

नानांचा निरोप घेऊन मी भूजला जाणाऱ्या एस.टी.त बसलो. युसुफ मेहरअली सेंटर कुठल्या तालुक्यात, कुठल्या गावात आहे हेही मला माहीत नव्हतं. दुपारी तीन-साडेतीनच्या सुमारास भूजला पोहोचलो. आता पुढे काय करायचं? भूज हे जिल्ह्याचं ठिकाण. तिथल्या जिल्हाधिकारी कार्यालयात भूकंपग्रस्तांचं पुनर्वसन करणाऱ्या स्वयंसेवी संस्थांची नावं असू शकतील असा अंदाज करून विचारत त्या कार्यालयाला गेलो. युसुफ मेहरअली सेंटर कुठे काम करते असा प्रश्न अधिकार्याला विचारताच त्यांच्यासमोर बसलेल्या दोघा व्यक्तींनी कान टवकारले. ते त्याच संस्थेत काम करणारे मनूभा जाडेजा व कौशिक असे दोन कार्यकर्ते होते.

“इथून बाहेर पडलात, की उजव्या बाजूनं चालत ज्युबिली ग्राउंडवर जा. तिथून गांधीधामला जाणाऱ्या बसमधून आदीपूर चक्रा इथं उतरा. तिकडं मुंद्राकडे जाणाऱ्या जीपगाड्या असतील. त्यात बसा व भद्रेश्वरला उतरा. भद्रेश्वरला पोलीस स्टेशनच्या समोरच युसुफ मेहरअली सेंटरची पाटी लावलेली दिसेल तुम्हाला.”

मनूभानं दिलेल्या सूचनेनुसार मी जिल्हाधिकारी कार्यालयातून ज्युबिली ग्राउंडजवळच्या बस थांब्यावर आलो.

तास-दीड तास झाला तरी तसाच उभा होतो. जवळच हातगाडीवरून केळी विकणारा माणूस बराच वेळपासून मला पाहत होता.

“क्यां जवानूं छे?”

“मुझे गांधीधाम जाना है.”

“अरे भाई, अब तक कितनी गाड़ियां चली गयी, ये देखो, येभी...”

“लेकिन ये तो गांदाम जाती है ऐसे वे बोलते है.”

“अरे भाई, वही है. गांदाम, गांधाम, गांधीधाम एक ही है.”

मी कपाळावर हात मारला. इतका वेळ उगाच गाड्या चुकवल्या. ज्या गांधींचं नाव सान्या जगात उच्चारलं जातं त्या गांधींच्या जन्मभूमीत ‘गांधीधाम’चं उच्चारण ‘गांदाम’ असं होतं हे मला तरी कुठं माहीत होतं?

‘युसुफ मेहरअली सेंटर’मध्ये पदार्पण

युसुफ मेहरअली. थोर समाजवादी आणि १९४२ च्या ‘चले जाव’ चळवळीत महत्त्वपूर्ण भूमिका निभावलेले स्वातंत्र्यसेनानी. ‘सायमन, गो बॅक’चा बुलंद नारा देणारे, संकुचित धार्मिक बंधनं झुगारणारे, भारतीय संस्कृतीचं सखोल ज्ञान, चौफेर वाचन अन् रसिक मर्मदृष्टी असणारे मानवतावादी नेते. २३ सप्टेंबर १९०३ रोजी जन्मले आणि २ जुलै १९५० रोजी काळाच्या पडद्याआड अकालीच निघून गेले. पण त्यांच्या कार्याचा मधुर सुगंध काळाच्या पडद्याआडूनही सर्वत्र दरवळत होता. ते सुगंधी श्वास ज्यांनी अनुभवले, त्या कृतार्थ-कृतज्ञ समाजवादी लोकांनी एकत्र येऊन मुंबईमध्ये त्यांच्या कार्याचे चालते-बोलते स्मारक म्हणून ‘युसुफ मेहरअली सेंटर’ची स्थापना केली. १९६५ साली भारताचे तत्कालीन उपराष्ट्रपती डॉ. झाकीर हुसेन यांच्या हस्ते त्याचे उद्घाटन झाले. राष्ट्रीय एकात्मता निर्माण करणं, शहरीकरणाच्या समस्या सोडवणं, हे संस्थेचे मुख्य उद्देश होते. त्यानंतर खेड्यापाड्यांतील लोकांना संघटित करून त्यांचे प्रश्न हाती घेण्याचं फार मोठं काम डॉ. जी. जी. पारीख यांच्या मार्गदर्शनाखाली तारा पनवेल इथं सुरू झालं.

१९२३ साली युसुफ मेहरअली सेंटरनं भद्रेश्वर-कच्छहून तारा-महाराष्ट्रपर्यंत ‘मानव ज्योत यात्रा’ आयोजित केली होती. राष्ट्रीय एकात्मता, ग्रामीण विकास, स्वातंत्र्य आंदोलनातील आदर्श मूल्यांचं स्मरण हा यात्रेचा हेतू होता. १९९८ साली कच्छमध्ये भयानक तुफान होऊन फार मोठी जीवितहानी व नुकसान झालं, त्यावेळी ह्या सेंटरनं पुनर्वसनाचं काम हाती घेतलं. त्याचप्रमाणे २६ जानेवारी २००१ रोजी झालेल्या विनाशकारी भूकंपानंतर सहा महिने आपत्कालीन मदतकार्य आणि त्यानंतरही घरबांधणी, गृहउद्योगातून रोजगारनिर्मिती, आरोग्यसेवा यांसारखी

काम करणाऱ्या 'युसुफ मेहरअली सेंटर'च्या कार्यालयात मी प्रवेश केला.

व्हरांड्यात टेबल टाकून एक व्यक्ती लेजरफाईलमध्ये डोकं घालून आकडेमोड करत होती. खांद्यावरील बॅग खाली ठेवत मी त्यांना माझं नाव-गाव सांगितलं.

“मी राष्ट्र सेवा दलाचा कार्यकर्ता. पंधरा दिवस इथं राहू इच्छितो. तुम्ही घाल ते कुठलंही काम करायची माझी तयारी आहे.”

“पण इथं तसं आता काही काम आहे असं मला वाटत नाही. मलबा उपसण्याचं काम आता संपलं आहे. सेवा दलाचे अनेक ग्रुप येऊन गेले. आता आणखी कोणतं काम करणार आहात आपण?”

“कोणतंही. आपण सांगाल ते.”

ते सेंटरच्या हिशेबाचं काम सांभाळणारे श्री. के. डी. सुरी होते. सुरींच्या ह्या उत्तरानं माझ्या आशेवरच जणू सुरी फिरवली गेली. आता इथं मला थोडे दिवस राहायला मिळालं नाही, तर काय करायचं? कुठं जायचं? डोक्यात प्रश्नचिन्हं भिरभिरू लागली.

“ठीक आहे. आमचे कोऑर्डिनेटर बाहेर गेले आहेत. तुम्ही बसा थोडा वेळ. ते आले की त्यांना भेटा, मग बघा ते काय म्हणतात ते!”

अकाउंटंटनी काही काम नसल्याचं सांगितलं. आता कोऑर्डिनेटर आणखी वेगळं काय सांगणार, या चिंतेत खुर्चीवर बसलो. यांना मी राष्ट्र सेवा दलाचा कार्यकर्ता असल्याचं सांगून तर मोकळा झालो; पण त्यासंबंधीचा कोणता पुरावा आहे आपल्याबजळ! ना कुणाचं आमंत्रण, आवाहन, ना कुणाचं शिफारसपत्र. उलट, पुण्यातल्या सेवा दल कचेरीत सेंटरचा पत्ता विचारला होता तोही तिथल्या कार्यकर्त्याकडून मिळू शकला नव्हता.

आता पुढे काय होणार? काय करणार?

वहीचं एक पान फाडलं व बसल्या-बसल्या एक विनंतीवजा निवेदन लिहायला घेतलं,

प्रति,

समन्वयक,

युसुफ मेहरअली सेंटर, भद्रेश्वर

विषय : १५ दिवस राहण्यासाठी परवानगी देण्याबाबत.

महोदय,

मी राष्ट्र सेवा दलाचा गोव्यातील एक कार्यकर्ता आहे. कच्छमध्ये भूकंप झाला तेव्हा आम्ही गोव्यातूनही आमच्या कुवतीप्रमाणे काही मदतनिधी गोळा करून सेवा दलामार्फत युसुफ मेहरअली सेंटरकडे पाठवला होता.

मी एका गांधीवादी कार्यकर्त्याबरोबर राजकोटला आलो होतो.

तिथून जवळच असलेल्या कच्छमधील भूकंपग्रस्त भाग व इथे चालणारे पुनर्वसनाचे काम पाहावे म्हणून येथे आलो. पंधरा दिवसांनंतर सेवा दलाने अयोध्येत शांती यात्रेचे आयोजन केले आहे. येथून परस्पर मी तेथे जाणार आहे. तोपर्यंत मी येथे आपल्या सेंटरमध्ये राहू इच्छितो. आपण सांगाल ते काम करायची माझी तयारी आहे.

आशा आहे, की आपण मला इथे राहायला परवानगी घाल व पंधरा दिवस राहण्या-जेवण्याची सोय कराल.

आपला विश्वासू

पत्र लिहून खिशात ठेवलं. काही वेळानं कोऑर्डिनेटर धर्मेद्रजी आले. सुरीजींनी माझा परिचय करून दिला. “अच्छा, आपण आहात होय ते? भूजवरून मनूभाचा फोन आला होता, की राष्ट्र सेवा दलाचे एक आदमी आले आहेत. मी म्हटले, सांगितल्याशिवाय आलेले कोण बरं हे? सेवा दलवाले येतात तेव्हा आधी फोन करून कळवतात. मग आम्ही त्यांना आणण्यासाठी रेल्वे स्टेशनवर गाडी पाठवतो. असो.”

“मी इथं सुमारे पंधरा दिवस राहू इच्छितो.”

“काही हरकत नाही. पंधरा दिवस थांबा... महिना-दोन महिने... वाटेल तितके दिवस राहू शकता तुम्ही. आम्हाला माणसांचीच जरूरी आहे.”

आँ! अजबच आहे! काही वेळापूर्वी हे अकाउंटंट म्हणत होते, ‘इथं काही काम नाही. तुम्ही इथं राहून काय करणार?’ तर आता हे कोऑर्डिनेटर म्हणतात, ‘वाटेल तितके दिवस थांबा. आम्हाला माणसांचीच जरूरी आहे.’ मला हायसं वाटलं. खिशातला अर्ज बाहेर काढण्याची मला गरजच वाटली नाही.

एव्हाना संध्याकाळ झाली होती. घरबांधणी कामासाठी ताराहून आलेल्या इंजिनीअर्सना राहण्यासाठी भद्रेश्वरहून पंचवीस किलोमीटर अंतरावर असलेल्या आदिपूर ह्या शहराकडे गावात भाडेपट्ट्यानं खोली घेतली होती. झेरोक्स, कुरिअर सामान खरेदी करणं इत्यादी कामं इथूनच करता येत होती. इंजिनीअर्सना घेऊन जाण्यासाठी जीप बाहेर उभी होती. धर्मेद्रकुमारजीनं मलाही त्या गाडीत बसवलं.

दुसऱ्या दिवसापासून झोपण्यासाठी आदिपूरला जाण्याऐवजी भद्रेश्वरलाच राहणं मी पसंत केलं. सेंटरच्या मेसमध्ये जेवणं आणि ऑफिसच्या टेरेसवर झोपणं.

कोऑर्डिनेटर धर्मेद्रकुमार ही एक अफलातून व्यक्ती! कोऑर्डिनेटरसाठी आवश्यक असलेल्या अनेक गुणांचं त्यांनी असं कोऑर्डिनेशन केलं होतं, की समोरील कुठल्याही माणसावर ते आपली छाप पाडायचे. भाई-बेन, सर-मॅडम असं म्हणत ते

कुणालाही मोहित करायचे. आईनं लहानपणी जिमेवर ठेवलेला मधाचा चमचा जणू अजूनही पडून होता. 'नाही' हा शब्द त्यांच्याकडून क्वचितच ऐकू यायचा.

एके दिवशी सकाळी त्यांनी जीप काढली. मला सोबत घेतलं आणि स्वतः ड्रायव्हिंग करत निघाले कुवाईपहरला! कुवाईपहर हे पारधी लोकांचं गाव. गाव कसलं, रानच होतं ते! पारधी लोक जंगलातील प्राण्यांची शिकार करून त्यावर आपली उपजीविका करतात. अनेक वर्षांपूर्वी राजस्थानातून आलेली ही जमात इथं स्थिरावली होती. आता ते जंगलात शेतीही करू लागले होते. इथं घरं बांधायचं काम चाललं होतं. गाडी दिसताच सात-आठ मुलं गोळा झाली. कुणाची झिपरी वाऱ्यावर उडत होती, कुणाच्या नाकातून शेंबूड गळत होता, कुणाची चड्डी घरंगळत होती, तर कुणी आपल्या छोट्या भावंडाला कडेवर सावरत होती. ही अशी बालसेना जमा होताच धर्मेद्रकुमारजी म्हणाले,

“चला, यांना गाणं किंवा खेळ शिकवा एखादा.”

त्यांनी बॉलिंग केलेली. मी कुठलंही काम करण्याची तयारी दाखवली होती. आता समोर आलेल्या बॉलवर षटकार-चौकार नसला, तरी बॉल 'प्लेड' तरी करायचा होता. आऊट होऊन चालणार नव्हतं. माझ्या कसोटीचा क्षण होता तो! मी अॅक्शन गीत सुरू केलं -

दादी माँ की खेती थी
खेत में रहती थी,
खेत में कौवे थे
कॉव कॉव करते थे,
खेत में गाय थी
हम्मा हम्मा करती थी,
खेत में बकरी थी
बें बें करती थी...

अशा तऱ्हेनं बेडूक, उंदीर, गाढव, कोंबडी, मांजर इत्यादी वेगवेगळ्या पशुपक्ष्यांची नावं घेत, त्यांचे आवाज करत, गीत गात, त्यांचे हावभाव करत गोलाकार फिरत नाचत होतो. ते ऐकून आसपासची वीस-पंचवीस मुलं येऊन तीही आमच्या गोलात सामील झाली. तीही नाचू लागली. मुलांना मजा आलीच; पण वयस्कर माणसंही कौतुकभरल्या नजरेनं पाहू लागली. धर्मेद्रजीही खुश झाले. कोणतीही ओळखपाळख किंवा आगापिछा नसलेल्या माझ्यासारख्या अनाहूतपणे आलेल्या एका सामान्य माणसानं केलेली पंधरा दिवस राहण्या-जेवण्याची सोय करावी ही विनंती विनासंकोचपणे मान्य करणाऱ्या कोऑर्डिनेटरला मी माझी एक आगळीवेगळी स्वतंत्र ओळख देऊ शकलो, याचं मलाही समाधान वाटलं.

बालक-शिक्षक-पालकांशी हृदयसंवाद

कुवाईपहरला मी केलेलं मुलांसमोरचं 'डेमोन्स्ट्रेशन' पाहिल्यावर सेंटरच्या कोऑर्डिनेटरनं मला बोलावून घेतलं आणि सेंटरतर्फे चालणाऱ्या बालवाडीवर 'देखरेख' करण्याचं काम माझ्यावर सोपवलं. इतके दिवस हे काम संस्थेचे अकाउंटंट श्री. के. डी.सुरी करायचे. दुसऱ्या दिवशी सुरीजींनी मला एकेका बालवाडीत फिरवून आणलं. भूकंपानंतर सेंटरनं 'इनरव्हील'च्या मदतीनं भद्रेश्वर, कुवाईपहर, कुक्कडसर, हमिरामोरा व पावडीयारा या पाच गावांत बालवाड्या उघडल्या होत्या. भूकंपानंतर मदतसामग्री वितरण करतेवेळी गावातील 'आगेवान' म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्यांचा मुलगा, मुलगी, सून किंवा पत्नी आपापल्या गावात बालवाडी टिचर म्हणून काम करायचे. रोज सकाळी तीन तास मुलं जमायची. या 'टीचर'ना जे काही यायचं, ते या मुलांना ते शिकवायचे. 'शिकवणं' यापेक्षा 'सांभाळण्या'चं काम ती अधिक चांगलं करायची, असं म्हटलं तर ते अधिक संयुक्तिक ठरावं. कारण त्यांचाही काही दोष नव्हता. त्यांच्यापैकी तिघं आठवी-नववी उत्तीर्ण, तर दोघी जेमतेम प्राथमिक शिक्षण घेतलेल्या महिला होत्या. मुळात त्यांच्याकडे शिकवण्यासारखे काही नसेल, तर त्या तरी काय शिकवणार होत्या? दोन-दोन वर्ष डी.एड.चं प्रशिक्षण घेतलेले काही शिक्षक आपल्या बाल्यमनाला हाताळताना जिथं थिटे पडतात, तिथं या अनुभवही मंडळींकडून कोणती अपेक्षा करायची?

बालवाड्यांत भेटी दिल्यावर काही ठिकाणी गुजराती, कच्छी गीतं, खेळ; तर अनेक ठिकाणी हाती छडी घेऊन 'गडबड करू नका', 'ऐका', 'चूप राहा' असा आदेश देत शिक्षिका उभ्या असलेल्या दिसल्या. मुलांना 'गीत म्हणा' असं

सांगताच एकादोघांनी तर भोकाडच पसरलं. एक तर मला त्यांची कच्छी भाषा येत नव्हती, त्यामुळे मी हिंदीतून मुलांशी बोलायचा प्रयत्न करत होतो. आपल्याला न समजणारं काहीतरी बोलणारा हा कुठला अनोळखी माणूस आमच्या बालवाडीत घुसला आहे, अशा संशयित, भयभीत दृष्टीनं माझ्याकडे पाहत काही मुलं रडून सारी बालनगरीच डोक्यावर घेत. त्यामुळे मला तिथून काढता पाय घ्यावा लागे. शिक्षिकांना काही सांगावं तर त्याही लाजत तोंड फिरवत. कोऑर्डिनेटरनं मला बालवाडीवर 'देखरेख' करायला सांगितलं होतं खरं; पण मुलं ही अशी आणि शिक्षकमंडळीही तशी, मग देखरेख ठेवणार तशी कशी?

पाचही ठिकाणी जाऊन आल्यावर एक लक्षात आलं, की बालवाड्यांतील मुलांच्या गोंधळापेक्षा शिक्षिकांच्या मनातच गोंधळ अधिक आहे. एकदा का शिक्षिकांच्या मनातला गोंधळ कमी झाला, की बालवाडीतला गोंधळ आपोआप कमी होईल. यासाठी या सर्व शिक्षिकांची एक मीटिंग घ्यावी व तीत शिक्षिकांनी बालवाडीत कसं शिकवायला हवं याचं जुजबी ज्ञान द्यावं, बालवाडीचं वेळापत्रक करावं, काही नियम बनवावेत, पालकांना कोणत्या सूचना द्याव्यात याविषयी मार्गदर्शन करावं, नवीन खेळ-गाणी-कथाकथन यांबाबत प्रशिक्षण द्यावं, असं मी सुरीजींना सांगितलं. त्यावर ते म्हणाले,

“पण ते कसं शक्य आहे? इथल्या महिला सहसा घराबाहेर पडत नाहीत. पती-पत्नी तरी एकत्ररीत्या बाहेर फिरत असल्याचं पाहिलं आहे का कधी तुम्ही? जी महिला घरात दीर-सासऱ्यासमोर घुंघट घेऊन वावरते, ती मीटिंगला कशी काय येणार?”

“प्रयत्न तर करून पाहावा...” मी म्हणायचा अवकाश, तोच...

“मी सांगतो ना, ते शक्य होणार नाही म्हणून.” सुरीजींचं म्हणणं.

शेवटी मी तो प्रस्ताव स्थगित केला. नाही म्हटलं तरी सुरीजी माझ्याहून मोठे होते. वयानं आणि अनुभवानंही. त्यामुळे पहिल्याच वेळी मांडलेल्या मताशी आपण आग्रही राहू नये असं मी ठरवलं आणि 'मीटिंग'चा विषय बाजूला ठेवला. आता अधूनमधून एकटाच बालवाडीत जाऊ लागलो. सुरुवातीस नाश्ता द्यायला. नंतर कधी कधी नाशत्याचं वाटपही करू लागलो. तो वाटता-वाटता कुत्रा, मांजर, बकरी, गाय, गाढव, कावळे यांसारख्या पशुपक्ष्यांचे आवाज काढू लागलो. हे आवाज ऐकताच मुलं हसू लागली. मग आणखी एक पायरी वर चढून घोडा, बैल, हत्ती, उंट होऊन गुडघ्यावर चालू लागलो. ते पाहून मुलं आणखी जवळ आली. माझ्या पाठीवरही बसू लागली. आता मी घोडा, ते घोडेस्वार; मी हत्ती, ते माहूत; मी बैल, ते शेतकरी असा खेळ सुरू झाला. माझ्या पाठीवर बसून

चक्कर मारण्यासाठी मुलामुलांत चुरस-स्पर्धा होऊ लागली. त्यांची कच्छी मला समजत होती; पण माझी हिंदी त्यांना उमगत नव्हती. शब्दांवाचून आम्हा परस्परांना शब्दांच्या पलीकडलं खूप काही समजत होतं. साने गुरुजींच्या साहित्यानं आम्हाला मुलांत मूल होऊन जगाला प्रेम अर्पण करण्याचा खरा माणूसधर्म शिकवला होता. जात, धर्म, वय, लिंग, प्रांत, भाषा या सान्या भेदाभेदांच्या भिंती भूकंपानंही गाडल्या नव्हत्या, त्या भिंती आज ही छोटी मुलं तोडत होती. गोवा-गुजरात जोडत होती. मैत्रीची नवी भाषा शिकवत होती.

मग हळूहळू आम्हाला एकमेकांची भाषा समजू लागली. कार्यकर्त्यांकडून मी गुजराती बडबडगीतं शिकून घेतली व ती बालवाडीत शिकवू लागलो-

जाडो पाडो हाथी	सूंड मां लाव्यो पानी
पानी साव गंदू	सोने थी आव्यो चंदू
चंदूनां माथे चोटली	बा बनावे रोटली
रोटली ना कटका	चंदू बने लटका

‘लाल टांगा लेकर आया लाला टांगेवाला’ यासारखी गीतं आता मुलंही गाऊ लागली. ज्या बालवाडीत मी जे गीत शिकवायचो, त्यातील गाण्यानं ‘दादी मां की खेतीवाला, लाल टांगेवाला, जाडो पाडो हाथी’ अशा नावानं मुलं मला हाका मारू लागली. एखादं मूल एखाद्या दिवशी बालवाडीत आलं नसेल, पण मी आल्याची चाहूल लागली, माझं गाणं कानांवर पडलं, की ते धावत बालवाडीत येऊ लागलं. बरेच दिवस दिसलो नाही, तर ‘लाल टांगेवाला’ का आला नाही असं आपल्या शिक्षिकांना विचारू लागलं. “आमच्यापेक्षा मुलं तुमच्यावरच जास्त प्रेम करतात, तुमच्याकडेच धाव घेतात” अशी गोड तक्रार शिक्षिकामंडळी करायला लागली. त्यावर, “तुम्हीही माझ्यासारखंच करा ना! मी कोण, कुठला! तुम्ही तर माझ्यापेक्षाही त्यांना जास्त जवळचे. मी जे काय करतो, शिकवतो, ते एकप्रकारचं ट्रेनिंग आहे असं समजून तुम्हीही तसे प्रयोग करा नि मग बघा! माझ्यापेक्षा तुम्ही कितीतरी पटीनं जास्त चांगलं शिकवू शकाल.”

मग तसा प्रयत्न सुरू झाला. हळूहळू का होईना, जमेल तसं, शक्य होईल त्याप्रमाणे ते अनुकरण करू लागले. मुलांच्या नाकातून वाहणारा शेंबूड मी न कंटाळता काढत असे. हे पाहून मी येण्याआधी शिक्षिकाही रुमाल घेऊन त्यांचं नाक पुसू लागल्या.

ही सारी कृती पाहता मला वाटायला लागलं, की आता मी या शिक्षिकांना जर काही सांगितलं, तर त्या ‘नाही’ म्हणणार नाहीत. अनुभव घेऊन तर पाहावा, म्हणून एकेका बालवाडीत जाऊन सांगितलं, “येत्या शनिवारी भद्रेश्वरला वाय.एम.सी.च्या ऑफिसात बालवाडी शिक्षिकांची मीटिंग आहे. सकाळी दहा

ते संध्याकाळी चार वाजेपर्यंत मीटिंग चालणार आहे. तुमचा पगारसुद्धा त्या दिवशी तिथंच मिळणार आहे.”

पगार? पगार कसला! शिक्षिकेला पाचशे, तर हेल्परला तीनशे रुपये ‘मान’ ‘धन’ होते ते!

मीटिंगला किती जणी येतात याची उत्सुकता होतीच. पण शंभर टक्के हजेरी लावून त्यांनी आश्चर्याचा धक्का दिला. दिवसभर मीटिंग चालली. सर्वांनी मिळून बालवाडीची छोटीशी नियमावली बनवली. मी नवीन खेळ-गाणी शिकवली. दर महिन्याला अशी मीटिंग घ्यायचा निर्णय घेऊन त्यादिवशीची मीटिंग संपली.

पुढे दरमहा बैठका होऊ लागल्या. सुरींनी सांगितलेलं खोटं नव्हतं; तरीसुद्धा आता ह्या शिक्षिका आपली नणंद, काकू, आत्या, सासू यांना बरोबर घेऊन मीटिंगला येऊ लागल्या. आपल्या छोट्या मुलाला मांडीवर घेऊन बैठकीतील चर्चेत सहभागी होऊ लागल्या. मधेच एखादीचं मूल रडायला लागलं, तर बसल्या जागी त्याला पदराखाली घेऊन ती त्याला दूध पाजू लागली, की मलाच सांगावं लागे, “भाभी, तुम्ही आतल्या खोलीत चला.” सुरुवातीला माझ्याशीही बोलताना घुंघट घेणाऱ्या त्या महिला, आता काहीशा मोकळेपणाने बोलू लागल्या. ऑफिसात आल्यावर खाली जमिनीवर फतकल मारून बसणाऱ्या या महिलांना खुर्चीवर बसायला आग्रह केला, तरी त्या पुरुष मंडळींसमोर बसायला संकोच करायच्या. तेव्हा ‘तुम्ही जोपर्यंत खुर्चीवर बसत नाही तोपर्यंत मीही उभाच राहणार’ असा पवित्रा घेतला, की नाइलाज म्हणून का होईना, इतके दिवस जोपासलेल्या रितीभाती, रूढी-परंपरांच्या बेड्या काहीशा शिथिल होऊ लागल्या.

शिक्षक आणि बालक यांच्याशी नातं जुळलं. आता मुलांच्या निमित्तानं त्यांच्या पालकांशीही नातं जुळू लागलं. मुलं गैरहजर असली, आजारी पडली, की थेट त्यांच्या घरी जाऊन चौकशी करू लागलो. त्यामुळे पालकांशी जवळीक निर्माण झाली.

एकदा कुवाईपहरला एक माणूस निवर्तल्याची खबर मिळताच मी तिथं गेलो होतो. पुरुष मंडळी अंगणात बसली होती. मीसुद्धा जाऊन तिथं उभा राहिलो. लोक येत होते, जात होते. काही वेळानं कडेवर मूल असलेली एक बाई आली. कडेवरचं मूल माझ्याकडे देऊन ती रडत-रडत आत गेली. मला लवकर परत जायचं होतं; पण तिने दिलेल्या मुलाला - दीपकला - कुणाकडं सोपवणार? तो मुलगाही असा, की माझ्याकडून कुणाकडं जाईना. शेवटी अंत्ययात्रा निघाली. तिथल्या रिवाजाप्रमाणे साऱ्या बायका एकामागून एक येऊन रांगेनं बाहेर गेल्या. आता माझ्यापुढे प्रस्न होता, ‘या मुलाला कोणत्या बाईच्या ताब्यात देणार?’ सर्वच बाया डोक्यावरून घुंघट घेतलेल्या, सारख्या दिसणाऱ्या. मी बराच वेळ मुलाला घेऊन रस्त्यावर उभा

राहिलो. परत येताना ती बाई मुलाला घेऊन घरी गेली.

अशा प्रकारे आपल्या मुलांना सांभाळणारा हा ‘चाईल्ड बँके’चा ‘सेफ डिपॉझिट लॉकर’ आहे, असा विश्वास लोकांना वाटायला लागला.

बालक, शिक्षक व पालक या तिघांशीही माझे हृदयबंध जुळले जात होते. त्यामुळे मी इथं काम करत नाही, तर एका विशाल परिवारात सदस्य बनून आपण परस्परांशी हृदयसंवाद जोडत आहोत, असंच मला वाटत होतं.

भेदाभेद हटाओ

२३ सप्टेंबर हा युसुफ मेहरअली यांचा जन्मदिवस. त्यांच्या नावानं सुरू केलेल्या 'युसुफ मेहरअली सेंटर'मध्ये या दिवशी एखादा विशेष कार्यक्रम करायचं सेंटरनं ठरवलं. या कार्यक्रमात मुलांचाही सहभाग असावा, मुलांनी एखाद-दुसरा सांस्कृतिक कार्यक्रम सादर करावा अशी सूचना पुढे आली. गावात सारस्वतम् संस्थेचं हायस्कूल आहे. त्या मुलांना घेऊन अर्ध्या-पाऊण तासाचा कार्यक्रम करायची जबाबदारी मी स्वीकारली.

त्यानुसार धर्मैंद्रभाई व मी हायस्कूलमध्ये गेलो. मुख्याध्यापिका मृदुलाबेनना भेटून त्यांना आमचा मनोदय सांगितला. त्यांनी परवानगी दिली. आठवी-नववीच्या वर्गात जाऊन कार्यक्रमात सहभागी होऊ इच्छिणाऱ्या मुलांची यादीसुद्धा तयार झाली.

दुसऱ्या दिवशी सकाळी हायस्कूलमध्ये गेलो. नावं दिलेल्या मुलांना वर्गाबाहेर घेतलं. इतक्यात मृदुलाबेन म्हणाल्या, "कोणता कार्यक्रम बसवणार आहात आपण?"

"अजून काही ठरवलं नाही. मुलांबरोबर बसून, चर्चा करूनच कार्यक्रमाचं स्वरूप ठरवायचं, असा विचार आहे माझा."

"काही हरकत नाही. पण एक लक्षात ठेवा जरा. मुलगे आणि मुली यांचा वेगवेगळा कार्यक्रम बसवा बरं का?"

"का? असं का म्हणता बेन?"

मृदुलाबेन मला जरा बाजूला घेत म्हणाल्या, "हे बघा, इथली समाजव्यवस्था जरा वेगळी आहे. इथल्या लोकांना मुलगे आणि मुली यांनी 'मिक्स' कार्यक्रम

केलेला आवडायचा नाही. उगाच कुणा पालकांची तक्रार यायला नको. तेव्हा जरा..."

"बरं तर बेन, नाही करत मिक्स."

मी मृदुलाबेनना 'बरं' असं म्हटलं खरं, पण ते खरंच मनापासूनच 'बरं' नव्हतं. आम्ही सिनेमातील नट-नट्या जशा तोकड्या कपड्यांत नंगानाच करतात तसा डान्स करणार नव्हतो. सांस्कृतिक कार्यक्रमाच्या नावाखाली अचकटविचकट हावभाव करणारे, द्वयर्थी गाणी असणारे अनेक कार्यक्रम आपल्या अवतीभवती होत असलेले आपण पाहतो आहोत; पण तसा धांगडधिंगाणा आम्ही नक्कीच घालणार नव्हतो. तसे कार्यक्रम केले, तर कुणीही आम्हाला जाब विचारावा, पण हायस्कूलमध्ये शिकणाऱ्या ह्या तेरा-चौदा वर्षांच्या मुलांनी एकत्र येऊन निखळ आनंद देणारा कार्यक्रम केला तर...?

"नाही. ते इथल्या लोकांच्या विचारशक्तीपलीकडच आहे" असं मृदुलाबेनचं म्हणणं होतं. बालवाडी शिक्षिकांची मासिक बैठक बोलावतेवेळी सेंटरचे अकाउंटंट श्री. सुरी यांचंही असंच सांगणं होतं. त्यात मृदुलाबेन ह्या मुळात 'कच्ची'. त्यांचा सामाजिक क्षेत्रातला अनुभव अनेक वर्षांचा होता. एक बालवाडी शिक्षिका म्हणून आपली कारकीर्द सुरू करून आज त्या मुख्याध्यापिका पदावर पोहोचल्या होत्या. अर्थात, त्या काही जुनाट विचारांच्या होत्या असंही नाही. गावात दिवस काढायला हवेत तर गावगाड्याबरोबरच काहीसं चालावं लागतं, असं थोडंसं व्यवहारी धोरण आखून त्या मुख्याध्यापिका म्हणून हायस्कूलचा कारभार सांभाळत होत्या. त्यामुळे पुढे-मागे एखादं किटाळ बेऊ नये म्हणून त्या आधीच खबरदारी घेत होत्या.

आता काय करायचं? समाजवादी युसुफ मेहरअली जन्मदिनानिमित्त कार्यक्रम करायचा, पण तो मुलगे आणि मुली यांचा वेगवेगळा... मधे एक भलीमोठी लिंगभेदाची भिंत उभारून?

माझं कार्यक्रमावरचं लक्षच उडालं. बराच वेळ काय करावं तेच मुळी सुचेनासं झालं. मृदुलाबेनचं म्हणणं नाकारून 'मिक्स' कार्यक्रम केला तर तो त्यांचा उपमर्द ठरेल. कुणी सांगावं, त्या म्हणतात त्याप्रमाणे गावातील एखाद्या पालकानं हरकत घेऊन जाब विचारला तर साराच विचका होईल; आणि त्या सांगतात तस ऐकून वेगवेगळे कार्यक्रम केले, तर युसुफ मेहरअलींच्या जन्मदिनी आयोजित केलेल्या कार्यक्रमात त्यांनी आयुष्यभर जोपासलेल्या समतेच्या तत्वाला तिलांजली दिल्यासारखं होणार होतं. यातून मार्ग कसा काढायचा?

इथं लिंगभेद तर आहेच; पण जातिभेद तर त्याहून भयंकर आहे. यावर प्रकाश टाकणारा, मनोरंजनातून लोकशिक्षणाचा संदेश देणारा कार्यक्रम केला तर?

बरोबर! झालं! ठरलं! 'जगाला प्रेम अर्पावे' ही माझीच एकांकिका घेतली. मुलींची तालीम शाळेच्या इमारतीत आणि मुलांची हायस्कूल सुटल्यावर वस्ती-बाहेरच्या शेतात, वडाच्या झाडाखाली. मुलींच्या तालीमीत काही अडथळे आले नाहीत, परंतु मुलगे तालीमीसाठी शेतात गेले तेव्हा त्यांचे वेगळेच उद्योग सुरू झाले. इकडे धाव तिकडे पळ, वडाच्या झाडावर चढ. दुसऱ्याच दिवशी शेतमालक तालीमीच्या ठिकाणी हजर झाला.

“तुमच्या मुलांनी माझी बाजरी तुडवली. पिकाची नासाडी केली. उद्यापासून इथं यायचं नाही.” त्यांनी दम भरला.

तिसऱ्या दिवशी सेंटरच्या जवळ असलेल्या एका रिकाम्या घराच्या व्हरांड्यात तालीम सुरू झाली. ते पाहून जवळच राहत असलेल्या घरमालिकणीने आम्हाला तोंडी नोटीस दिली : “इथं आरडाओरडा केलेला मला खपायचा नाही.” मग ठरवलं, मधल्या वेळेत सेंटरची 'मेस' रिकामीच असते. आपण आपल्या त्या हक्काच्या जागी जाऊ. सगळ्या कलाकारांना घेऊन चौथ्या दिवशी तिथं गेलो, तर जेवणाची व्यवस्था पाहणारे वालजीपापा तिथं पहुडलेले दिसले. जेवताना 'पुरे-पुरे, नको-नको' म्हणताना प्रेमानं-जबरदस्तीनं ताटात एखाद-दुसरी चपाती वाढणारे आमचे वालजीपापा आम्हाला नक्कीच आसरा देतील असं वाटलं होतं; पण कसचं काय आणि फाटक्यात पाय! दरवाजातून आत पाय टाकतो न टाकतो, तोच माझ्या मागून येणारी वानरसेना बघताच त्यांनी आम्हाला आल्या पावली परत जायला फर्मावलं. 'खिळा ठोकला या बिळा, उंदीर पळाले दुसऱ्या बिळा' अशी आमची गत होत होती. त्याही परिस्थितीत कशाबशा तालीमी घेत आमचं नाटक तयार झालं. कार्यक्रमाच्या आदल्या दिवशी मुलींच्या तालीमीच्या वेळी मुलींना व मुलांच्या तालीमीच्या वेळी मुलांना, दुसऱ्या दिवशी कार्यक्रमात काय काय करावं याबाबत सूचना दिल्या.

२३ सप्टेंबरचा दिवस उजाडला. सेंटरनं भूकंपग्रस्तांसाठी ज्या ज्या गावात मदतसामग्री दिली होती, तिथून कुणी पायी, तर कुणी छकड्यात बसून कार्यक्रमाला येत होतं. कार्यक्रम सुरू झाला. प्रमुख पाहुण्यांची भाषणं झाली. भूकंपग्रस्तांसाठी मदतनिधी वाटपाच्या वेळी मदत करणाऱ्यांचे सत्कार आटोपले. आता शेवटी आजच्या कार्यक्रमाचं खास आकर्षण असलेला आमचा कार्यक्रम सुरू झाला.

शाळेचं दृश्य... एक शिक्षिका विद्यार्थिनींना प्राण्यांची गोष्ट सांगते आहे... गोष्ट अर्धी होताच जंगलाचं दृश्य सुरू होतं. पशुपक्षी दिसू लागतात... पशुपक्षी जातात... पुन्हा शाळेचं दृश्य... नंतर पुन्हा पशुपक्षी... पुन्हा शाळा... शाळेच्या मुली प्रार्थना म्हणताना मागून सारे पशुपक्षी येऊन तीच प्रार्थना पुढे गाऊ लागतात.

दुःख, हशा, टाळ्या शिट्ट्या... प्रेक्षक बेहद खुश. सुरुवातीच्या सर्व

दृश्यांत शाळेचं दृश्य असायचं तेव्हा मुली स्टेजवर यायच्या. ते दृश्य संपलं, की त्या आत जात व मुलगे बाहेर येऊन जंगलाचं दृश्य सुरू होई. ते आत गेल्यावर पुन्हा मुली बाहेर यायच्या. शेवटी प्रार्थनेच्या वेळी मुलगेही बाहेर आले. स्टेजवर पंचवीस मुलं-मुली येऊन प्रार्थना म्हणतात : 'किसी को कष्ट नहीं देवे, किसी को दुख क्यों देवे, सभी को बंधू माने, जगत को प्यार देवे हम' ह्या प्रार्थनेनं कार्यक्रम संपला. 'जातिभेद नष्ट करा' ह्या विषयीचं नाटक होतं ते!

मृदुलाबेन हसत-हसत पुढे आल्या. “वा देवेंद्रभाई! तुम्ही तर कमाल केली. मुलगे व मुली असा वेगवेगळा कार्यक्रम करा असं तुम्हाला पुनःपुन्हा सांगितलं होतं. कालपर्यंत वेगवेगळी प्रॉक्टिस घेत होता हेही मी बघत होते. मला वाटलं होतं, की मुलामुलींचा वेगवेगळा कार्यक्रम असणार. पण आज स्टेजवर एकदम मुलं व मुली एकत्रच!”

“हां बेन, जातिभेद हटाओ इतनाही काफ़ी नहीं, लिंगभेद भी हटाना जरूरी है ना? भेदाभेद हटाओ!”

बापूचा दणका

युसुफ मेहरअली जन्मदिनानिमित्त आयोजित केलेला कार्यक्रम फारच छान झाला, असं गावच्या लोकांनी आवर्जून भेटून सांगितलं. ग्रामस्थांनी खूप कौतुक केलं.

गावचे सरपंच चंदुलाल म्हणाले, “इतकं सुंदर नाटक पहिल्यांदाच बघितलं मी. आम्ही गावाच्या वतीनं पंचायतीत सत्कार करणार आहोत आपला.”

“सत्कारबित्कार काही नको. तुम्हाला कार्यक्रम आवडला हे ऐकून बरं वाटलं आम्हाला.” असं सांगून सत्काराची शाल येण्याआधीच खांदे झटकून टाकले.

ऑफिससमोरच दुकान असलेल्या फोटोग्राफरनं कार्यक्रमाचं व्हिडिओ शूटिंग केलं होतं. एके दिवशी संध्याकाळच्या वेळी सेंटरमधील कार्यकर्ते ती कॅसेट पाहत होते. इतक्यात गावचे दोघं-तिघं तरुण झेलपटत-झेलपटत आत आले आणि एक जण व्हिडिओ शूटिंगचं ‘कॉन्ट्रॅक्ट’ आपल्याला न देता दुसऱ्याला दिलं म्हणून सेंटरच्या समन्वयकाला शिब्यांची लाखोली वाहायला लागला. डॉक्टर फाटक जवळच बसले होते. “आई-वहिणीवरून शिब्या कशाला देता? त्याच्या आई-वडिलांनी तुमचं काय घोडं मारलं आहे होय?” डॉक्टरांच्या ह्या प्रश्नानं त्यांचं पित्त आणखीनच खवळलं अन् ते डॉक्टरांच्या अंगावर धावले. डॉक्टरांनी स्वसंरक्षणार्थ जवळची काठी हातात घेतली. हा गलका ऐकून सेंटरच्या फाटकातून आणखी दोघं-तिघं आत शिरले. हा ‘बाहेरचा’ माणूस आमच्या ‘गावच्या’ माणसावर, ‘बापू’वर काठी उगारतो म्हणजे काय? तेही डॉक्टरवर चाल करायला पुढे धावले. मी दोन्ही हात पसरून दरवाजात मध्ये उभा राहिलो. काळोखात

त्यांपैकी एकानं माझा हात पिरगाळून मला कडेला ढकलून दिलं. सेंटरचे कार्यकर्ते त्यांना अडवत होते, पण ते कुणाचं ऐकण्याच्या मनःस्थितीत नव्हते. या झटपटीत डॉक्टरांचा शर्ट फाटला. गावातली वयस्कर माणसं गोळा झाली. त्यांनी त्या ‘बेभान’ तरुणांना ओढत घरी नेलं.

ह्या अनपेक्षित घटनेनं सारेच जण भांबावून गेले. इतके दिवस गावात मिळूनमिसळून समाजोपयोगी काम केलं, कुणाला एका शब्दानंही दुखावलं नाही, सर्वांशी मित्रत्वाचे संबंध जोडले, त्या सेंटरच्या समन्वयकाला घाणेरड्या शिब्या द्याव्यात? रात्री-अपरात्री येणाऱ्या रुणांवर औषधोपचार करून त्यांना वेदनामुक्त करणाऱ्या डॉक्टरांनाच ह्या अशा वेदना द्याव्यात, त्यांना मारण्यासाठी त्यांच्या अंगावर धाव घ्यावी, हे सारं अनाकलनीय, दुःखदायक घडलं होतं.

दुसऱ्या दिवशी सकाळी स्टाफची बैठक झाली. झाल्या घटनेबद्दल काय करावं यावर एकेक जण मत मांडू लागला. कुणी म्हणालं, ‘पोलीस केस करू’, तर कुणी म्हणालं, ‘गावच्या प्रतिष्ठित लोकांच्या कानांवर घालू’, ‘त्याच्या वडिलांना बोलावून घेऊ’, ‘सेंटरचं ऑफिस दुसऱ्या गावात हलवू.’ प्रत्येक जण आपापली मतं मांडत होता. भद्रेश्वर हा रजपूतांचा म्हणजेच बापूंचा गाव. देशासाठी लढणाऱ्या शूरवीरांचं गाव. बापूंच्या या गावात बाहेरच्या माणसाचं काही खरं नाही असं मलाही वाटाबला लागलं. माझे जायचे किती दिवस शिल्लक राहिले, याचा बैठक चालू असताना मी हिशेब करू लागलो.

वातावरण टेन्स होतं. त्या दिवशी कुणी कामावर गेलं नाही. दुपारी सरपंच चंदूभाई, मुख्याध्यापिका मृदुलाबेन, प्रवीणकाका अशी पाच-सहा मंडळी जमा झाली. त्या तरुणाच्या वडिलांनी येऊन माफी मागितली आणि अखेर या प्रकरणावर पडदा पडला.

दोन दिवसांनंतर सेंटरचे समन्वयक धर्मेद्रभाई, मी व अन्य दोन कार्यकर्ते काही कामानिमित्त जिल्ह्याच्या ठिकाणी जात होतो. बोलता-बोलता त्या प्रकरणाचा विषय निघाला. झाल्या प्रकरणाबद्दल त्या तरुणाला लाज वाटत होती. तो तरुण त्या दिवसापासून घराबाहेर पडला नसल्याची माहिती एका कार्यकर्त्याकडून मिळाली.

“उद्या सकाळी आपणच त्याच्या घरी जाऊन त्याला भेटायचं. तुम्हाला काय वाटतं?” धर्मेद्रभाईंनी विचारलं. आम्ही त्यांच्या प्रस्तावाला मंजुरी दिली.

दुसऱ्या दिवशी सकाळी धर्मेद्रभाई व मी त्याच्या घरी गेलो. तो अंधरुणातच पडून होता. आम्ही आल्याचं कळताच, शहामृगानं जशी वाळूत चोच रुतवावी तसं त्यानं उशीत तोंड खुपसलं. धर्मेद्रभाईंनी त्याच्या पाठीवरून हात फिरवला; पण तो तोंड दाखवायलाच तयार नव्हता. “आमच्या मनात कोणतंच किल्मिष

नाही. झालं गेलं विसरून जा," असं सांगून आम्ही परत फिरलो.

एव्हाना सगळीकडे बातमी गेली. शिब्या देणाऱ्या, मारहाण करणाऱ्या त्या युवकाच्या घरी गेलो म्हणून काहींनी आम्हाला मूर्खात काढलं.

तो २ ऑक्टोबरचा दिवस होता.

'आगगाडीत थुंकू नका' असं सांगितल्यामुळे चिडून जाऊन पुन्हा थुंकणाऱ्याची थुंकी आपल्या हाती झेलून ती शांतपणे खिडकीतून बाहेर टाकणाऱ्या, कुणी एका गालावर मारलं तर दुसरा गाल पुढे करायला तयार असलेल्या बापूजींच्या सोशिकपणाची प्रकर्षाने आठवण होताच, 'बापू'नं पिरगळल्यानं माझ्या हाताला झालेल्या वेदना किती सामान्य होत्या हे माझं मलाच कळून आलं.

पहिली सागरशाळा

सेंटरतर्फे गावात दवाखाना चालवला जातो. पंचक्रोशीतले गोरगरीब रुग्ण चोवीस तासांत कधीही येऊन औषधोपचार घेतात. आठवड्यातून ठरावीक दिवशी संध्याकाळी ॲम्ब्युलन्समध्ये औषधे घेऊन डॉक्टर समुद्रकिनाऱ्यावर राहणाऱ्या मच्छीमार कुटुंबीयांना वैद्यकीय सेवा देण्यासाठी जात असत. ॲम्ब्युलन्सचे ड्रायव्हर कांजी व डॉक्टर फाटक बावडीबंदरला जात होते. त्या दिवशी मला काही काम नव्हतं. ऑफिसबाहेर वर्तमानपत्र चाळत नुसताच बसून होतो. बंदर कसं आहे हे पाहून यावं म्हणून मीही गाडीत चढलो. सात-आठ किलोमीटरचं अंतर कापत गाडी कुक्कडसरमार्गे बावडीबंदरला येताच दूरवरून अरबी समुद्राचे दर्शन घडले. डॉ. फाटकांनी ॲम्ब्युलन्सचं दार उघडलं. मराठी डॉक्टर व कच्ची बोलणारे पेशंट यांच्यात दुभाष्या म्हणून काम करण्यासाठी हिंदी-कच्ची बोलणारे कांजी ॲम्ब्युलन्सजवळ थांबले.

'डॉक्टर आले आहेत. ज्यांना तपासून घ्यायचं असेल त्यांनी त्वरित यावं' अशा अर्थाचं कच्ची वाक्य कांजीकडून एका कागदावर देवनागरी लिपीतून लिहून घेऊन मी बंदरावरील एका टोकापासून दुसऱ्या टोकापर्यंत जायला लागलो. सुमारे अर्धा-पाऊण किलोमीटर अंतरावर पन्नासएक कुटुंब गोणपाटाच्या झोपड्या उभारून तिथं राहत होती. दोरीवर सुकवण्यासाठी टांगलेल्या बॉबील माशांचा उग्र दर्प नाकात शिरत होता. पुरुष मंडळी मासे पकडण्यासाठी समुद्रात गेली होती. वयस्कर माणसं खाटल्यावर आराम करत होती. स्त्रिया ओल्या मासळीचे वेगवेगळे भाग करत होत्या. थोराड मुलं त्यांना मदत करत होती. छोटी मुलं खेळत होती. कुणी रेतीत, कुणी चिखलात, तर कुणी पाण्यात डुबकी मारत होती.

एके ठिकाणी काही माणसं जाळ्याची दुस्ती करत होती. माझं 'हाळी' देण्याचं काम संपल्यावर मी त्यांच्याजवळ जाऊन उभा राहिलो. कोण, कुठला अशी माझ्यासंबंधी त्यांची चौकशी करून झाली. मला पाहताच, 'हा कुठला बडा मासा आलाय आमच्या समुद्रकिनाऱ्यावर!' असंच जणू जाणून घेण्यासाठी आसपासची मुलं गोळा झाली. त्यांच्याकडे पाहत मी त्या वयस्कर लोकांना विचारलं,

“ही मुलं शाळेत नाही का जात?”

जाळं विणता-विणताच 'नाही' या अर्थानं एकानं मान हलवली.

“का?”

“इथं कुठली आली शाळा! आम्हाला इथं प्यायला पाणी नाही मिळत. रस्ता नाही, लाईट नाही. जिथं आम्हाला राहायची थड सोय नाही, पिण्याच्या पाण्याची कुणी व्यवस्था करत नाही, तिथं शाळा कोण बांधणार?”

“किती वर्षं राहता इथं?”

“आमच्या आजोबा-पणजोबापासून.”

“तुमच्यामध्ये किती जण शिकलेले आहेत?”

ते एकमेकांच्या तोंडाकडे पाहयला लागले. एक जण उजव्या हाताची बोट हलवत म्हणाला,

“इतके लोकसुद्धा सही करणारे सापडणं मुष्कील.”

मला बसलेला हा आश्चर्याचा धक्का भूकंपाहूनही जबरदस्त होता. एवढ्या मोठ्या संख्येनं असलेली ही मुलं शिक्षणापासून वंचित राहिलेली पहिल्यांदा पाहत होतो. ॲम्ब्युलन्सचा हॉर्न कानांवर आला. बहुधा डॉक्टरांचे पेशंट तपासून झाले असावेत. मच्छीमारांचा निरोप घेऊन मी लगबगीनं ॲम्ब्युलन्सच्या दिशेनं आलो. डॉक्टर माझीच घाट पाहत थांबले होते. कांजीनं ॲम्ब्युलन्स सुरू केली. वाळूवरून गरगरत चाकं पुढं-पुढं जात होती; पण मागच्या सीटवर बसलेल्या माझं लक्ष मात्र त्या मुलांच्याच मागे-मागे धावत होतं.

या मुलांसाठी काहीतरी करणं आवश्यक होतं.

काहीतरी म्हणजे नक्की काय?

शिक्षणाची सोय. शक्य होईल का ते?

कोण करेल?

कधी?

कशी?

प्रश्न, प्रश्न आणि प्रश्नचिन्हंच!

दुसऱ्या आठवड्यात मी पुन्हा ॲम्ब्युलन्समधून बावडीबंदरला गेलो. यावेळी

सहज, रिकामा आहे म्हणून नाही, तर खास वेळ काढून, ठरवून.

दोन दिवसांपूर्वी शेजारच्या एसटीडी बूथवर लांबट दाढी, पांढराशुभ्र कुर्ता-पायजमा व डोक्यावर गोल टोपी घातलेले एक इसम भेटले होते, तेच आज बावडीबंदरला दिसले. त्यांना मदतीला घेऊन बावडीबंदरच्या हरएक झोपडीत जाऊन तीन ते चौदा वर्षं वयोगटातील मुलांची यादी बनवली आणि संध्याकाळी परत आल्यावर सेंटरचे कोऑर्डिनेटर धर्मेद्रजींच्या हाती दिली. “ह्या मुलांच्या शिक्षणासाठी काहीतरी तजवीज करायला हवी.”

“प्रस्ताव चांगला आहे. पण त्यासाठी पैसे कुठून आणायचे?” कोऑर्डिनेटर-समोरही प्रश्न होताच.

भूकंपानंतर कच्छमध्ये अनेक संस्था आल्या. फंडिंग एजन्सीही आल्या. गहू, तांदूळ, डाळी, औषधं, कपडे, ब्लॅकेट अशी हंगामी स्वरूपाची मदत मिळाली. अनेक ठिकाणी घरं उभी राहिली. शाळांसाठी टुमदार इमारती बांधून दिल्या. परंतु शिक्षणापासून पिढ्यान्पिढ्या शेकडो कोस दूर असणाऱ्या ह्या निरक्षर मच्छीमारांकडे कुणीचं लक्ष दिलं नव्हतं.

भारतीय संविधानाचं पंचेचाळिसावं कलम सांगतं - ‘सहा ते चौदा वर्षं वयोगटातील मुलांसाठी प्राथमिक शिक्षणाची सुविधा उपलब्ध करून देण्यात येईल.’ तर मग ही मुलं शिक्षणापासून वंचित का? का नाही सरकारनं ह्या एवढ्या संख्येनं मुलं असलेल्या भागात शाळा सुरू केली?

१८ ऑक्टोबर २००१. मुंद्रा तालुका शिक्षणाधिकारी कार्यालयात जाऊन त्यांना बावडीबंदर इथं प्राथमिक शिक्षणाची सोय करावी अशी विनंती केली. जिल्हाधिकाऱ्यांना अर्जाच्या प्रती पाठवल्या. त्याच दरम्यान गुजरातचे मुख्यमंत्री नरेंद्र मोदी जनतेच्या समस्या ऐकून घेण्यासाठी कच्छमध्ये आले होते. त्यांनाही धर्मेद्रजींनी निवेदन दिलं.

परंतु ही सारी निवेदनं कुठल्या फायलीखाली गडप झाली काही कळलंच नाही.

कच्छमध्ये काम करणारी एक मोठी संस्था भूजमध्ये आहे. त्यांच्याकडून काहीतरी मदत मिळेल या आशेनं धर्मेद्रजी व मी त्या संस्थाप्रमुखांना भेटलो. त्यांनी आमचं म्हणणं ऐकून घेतलं. त्यानंतर पुन्हा एकदोनदा भेटून आलो; पण पदरात काहीच पडलं नाही.

इंडियन एक्स्प्रेस वृत्तसमूहानं वाचकांकडून पैसे गोळा करून राष्ट्र सेवा दलाकडे दिले होते. सेवा दलानं तो निधी ‘युसुफ मेहरअली सेंटर’कडे सुपूर्द केला होता. त्या पैशांतून कुवाईपहर इथं पारधी समाजातील लोकांसाठी घरं उभारायचं काम सुरू होतं. त्याची पाहणी करण्यासाठी सेवा दलाच्या विश्वस्त सुधाताई वर्दे

भद्रेश्वरला आल्या होत्या. बावडीबंदरच्या शैक्षणिक समस्येसंबंधी त्यांना कल्पना दिली व मदतीची अपेक्षा केली. सुधाताईंनी विचारलं,

“यासाठी किती रकमेची जरूरी आहे?”

“किमान पंचवीस हजार रुपये.”

“बरं. पाहते प्रयत्न करून.”

सुधाताई मुंबईला परतल्या. कामाला लागल्या.

इकडे सरकारकडून किंवा अन्य कुणाकडूनही मदतीची कोणतीच चिन्हं दिसेनात. तेव्हा सेंटरकडे जी काही तुटपुंजी साधनसामग्री असेल त्यातूनच जे शक्य होईल ते काम सुरू झालं. निजाम माणिक हा नववी पास झालेला मच्छीमार समाजातला एकुलता एक शिक्षित युवक बावडीबंदरला सापडला. त्याला शिक्षक म्हणून काम करायची विनंती केली. सेवेचं काम आहे असं मानून तो महिना सहाशे रुपये मानधनावर काम करायला तयार झाला. भूकंपग्रस्तांना वाटण्यासाठी आलेले काही तंबू गोदामात शिल्लक होते. त्यातला एक उचलून बावडीबंदरच्या रेटाड जमिनीत उभा केला. ‘इनरव्हील’तर्फे भद्रेश्वर व आसपासच्या गावांत ज्या पाच बालवाड्या सुरू होत्या, त्यातलं काही सामान बावडीबंदरला आणलं. साधनं अपुरी होती. मुलं खूप होती. या तुटपुंज्या साधनातूनच आम्ही भले मोठे ध्येय साध्य करायला निघालो होतो. मुलं गोळा झाली.

बावडीबंदरला पहिली ‘सागरशाळा’ उभी राहिली. सुरुवातीला खेळ, गाणी, चित्रकाम हेच शिक्षण दिलं जायचं. आमच्या या शाळेला धड ब्लॅकबोर्डही नव्हता. तंबूजवळच पाणी साठवून ठेवण्यासाठी सिमेंटची एक मोठी टाकी बांधली होती. तिचा बोर्ड म्हणून उपयोग केला. मुलं त्यावर अंक, मुळाक्षरं लिहू लागली. पाणी भरण्यासाठी येणाऱ्या आया तसंच त्या बाजून ये-जा करणारे पालक त्या टाकीवरील मुलांनी काढलेली चित्रं व अक्षरं पाहून खुश होऊ लागली. अधूनमधून तंबूत डोकावून आत काय चाललंय तेही कौतुकानं न्याहाळू लागली.

गुजरात विद्यापीठात एका सेमिनारसाठी गेलो होतो. तिथं प्रौढ साक्षरता केंद्रासंबंधी चौकशी केली. आमच्या सागरशाळेबाबत त्यांना माहिती दिली व त्यासाठी काही मदत देऊ शकाल का याची विचारणा केली. प्रौढांसाठी त्यांनी साधनसामग्री लिहिली होती. त्यांच्याकडून शंभर कीट्स मागून घेतले. प्रत्येक कीटमध्ये चार-चार पृष्ठांचे वीस पाठ, बत्तीस पानी वही व पेन्सिल अशी सामग्री होती. प्रौढांचं वय व मानसशास्त्र लक्षात घेऊन प्रौढांसाठीच ते पाठ बनवले होते. तरीसुद्धा हाती काहीच नसलेल्या आमच्यासाठी ते मोठं ‘घबाड’ होतं.

निजाम मन लावून शिकवत होता. मुलं रस घेत होती.

हळूहळू मुलं सुंदर चित्रं काढू लागली.

मुळाक्षरं गिरवू लागली.

आई-वडील, भाऊ-बहिणींची नावं लिहू लागली.

इवलीशी बुटकी रुखसाना, अजून वयाची पाच वर्ष पूर्ण झाली नव्हती, पण ती आपल्या बोंबड्या बोलानं सुरेल गाणं गायची -

‘आज तो गुंजेगी धरती

सेवा दल के नारों से

टकराएँगी ये आवाजें

सूरज-चाँद-सितारों से

कदम मिला के चले बांकुरे

अलबेले मस्ताने रे

सेवा समता और मेहनत के

गाते हुए तराने रे

भारत नया बनाएँगे

स्वर्ग धरापर लाएँगे

बालघरला भेट देण्यासाठी आलेल्या राष्ट्र सेवा दलाच्या विश्वस्त सुधाताई वंदे व महाराष्ट्राचे माजी शिक्षणमंत्री श्री. सदानंद वंदे गाणं ऐकताच आश्चर्यचकित होऊन म्हणाले, “आज बावडीबंदरला आलो नसतो, तर आम्ही एका फार मोठ्या आनंदाला मुकलो असतो.”

पुढे सुधाताईंनी सांगितल्याप्रमाणे सेवा दलातर्फे पंचवीस हजार रुपये पाठवले. युसुफ मेहरअली सेंटरनं त्यात भर घातली. सेंटरचे प्रकल्प अधिकारी श्री. रमेश मुर्देश्वर यांच्या मार्गदर्शनाखाली श्रीकांत म्हात्रे व संजय जाधव या इंजिनीयरद्वयांच्या कल्पनेतून या वाळूत सागरशाळेची इवलीशी इमारत उभी राहिली.

अशा तऱ्हेनं आमची ही पहिली सागरशाळा बहरत होती, फुलत होती, मुलांना जीवनसुगंध देत होती. पिढ्यान्पिढ्या शिक्षणापासून वंचित राहिलेल्या समुद्रकिनाऱ्यावरील वडीलधाऱ्या मच्छीमारांना, त्यांची भावी पिढी कशी असेल, यासंबंधीचं एक नवं दिवास्वप्न दाखवत होती.

मच्छीमार...

वेठबिगार

बावडीबंदरला जी मच्छीमारांची स्थिती, तीच भद्रेश्वरगावच्या रंधबंदर, गरुडियाची; तीच लुणी, शेखडिया, वीरा, कुतडी, त्रगडी, सलाया बंदरांची. सुमारे ४०५ किलोमीटरचा समुद्रकिनारा लाभलेल्या गुजरात राज्याच्या पश्चिम-उत्तर दिशेला वसलेला हा कच्छ जिल्हा. त्यांपैकी अंजार, मुंद्रा व मांडवी ह्या तीन तालुक्यांत मिळून वंडीपासून सलायापर्यंत एकूण नऊ ठिकाणी हे लोक मासे पकडण्यासाठी जातात. या मच्छीमार लोकांना 'वाघेर' या नावानेही ओळखले जाते. मुसलमान धर्मातील लोकही त्यांना आपल्याहून कनिष्ठ समजतात. जैन तर त्यांना 'पापी' मानतात. कारण काय, तर ते मासे मारण्याचे पाप करतात. जीवांची 'हत्या' करतात. मुंग्यांना साखर देणारी माणसं ह्या हाडामांसाच्या माणसांना दूर लोटतात. देवाच्या मंदिरात आरती-प्रार्थनेच्या वेळी ढोल वाजवण्यासाठी त्यांना मुसलमान चालतो; परंतु रोख पैसे देऊन भोजनालयात जेवायला आलेला मुसलमान 'वाघेर' पाहिला, की अनेकांच्या कपाळावर आठी चढते.

मासेमारी हा व्यवसाय असल्यामुळे ते पोट भरण्यासाठी मासे मारतात. ते मासे खातातही; परंतु अन्य भागांतील मुसलमान गाय खात असले, तरी हे लोक गाईचे मांस खात नाहीत. अनेक ठिकाणी हिंदू-मुस्लीम दंगली होत असतात; परंतु या भागात तशी बातमी ऐकू आली नाही. वाघेरांचा उरूस असला, की कव्वाली होते. त्याच्या आयोजन समितीवर, गावचा सरपंच हिंदू असला, तरी त्याचे 'नाव' असते.

पगडिया व बोटधारक असे दोन प्रकारचे मच्छीमार या ठिकाणी आढळतात. पगडिया गावातून पायी चालत जाऊन समुद्रकिनार्यालागत जाळं टाकून मासे

पकडतात, तर बोटधारक इंजिन लावलेल्या बोटीनं खोल समुद्रात जाऊन मासेमारी करतात. बोट व जाळं खरेदी करण्यासाठी हे मच्छीमार सावकार किंवा शेठकडून कर्ज घेत असल्यामुळे, बहुतेकांच्या डोक्यावर पंचवीस हजारांपासून दीड लाखापर्यंत कर्ज असल्याचे सर्वेक्षणांती दिसून आले. कर्जाऊ रक्कम देणारे शेठ-सावकार समुद्रकिनार्यावर झोपडी उभारून तिथं तराजू टांगतात. त्याला 'टाप' असं म्हटलं जातं. कर्ज घेणाऱ्या मच्छीमारांना या 'टाप'वरच आपली मच्छी विकावी लागते. एखाद्या दिवशी चांगली व जास्त मच्छी मिळाली, तर चांगला भाव मिळत आहे म्हणून बाजारात किंवा बाहेर कुठंही त्याला ती मच्छी विकता येत नाही. कारण सावकारानं आधीच मच्छीचा दर ठरवलेला असतो. सावकार ठरवेल त्याच दरानं मच्छी विकली जाते, कारण ह्या कर्जवंतांची अक्कल आधीच सावकाराकडे 'गहाण' पडलेली असते. त्यामुळे बाहेर दुप्पट-तिप्पट दर मिळत असूनही आपली मच्छी सावकार-शेठ सांगेल त्या दरानं 'टाप'वर घावी लागते.

मच्छीमारांपैकी बहुतांश लोक अशिक्षित असल्यामुळे त्यांना नीट हिशेबही करता येत नाही. टापवाले वजन करून मच्छी घेतात व त्यांना स्लीप देतात. परंतु त्या स्लीपवर काय लिहिलं आहे, आपल्या एकंदर मच्छीची रक्कम किती झाली, ते त्याला समजतंच असं नाही. अशिक्षितपणामुळे त्यांचा सामाजिक व सांस्कृतिक दर्जा खालावलेला राहिला आहे. नेहमी समुद्र, रेती, चिखल, मासे यांमध्येच काम. त्यामुळे शरीराच्या व कपड्यांच्या सफाईकडे फारसं लक्ष नसतं. पाच-सहा किलोमीटर दूरवरील गावावरून गंधडागाडी, उंट, बैलगाडी यांवरून पाणी आणावं लागतं व त्यासाठी बरेच पैसे मोजावे लागल्यानं हात राखूनच पाण्याचा वापर केला जातो. त्यामुळे दररोज अंधोळ कोण करत बसणार?

जून ते सप्टेंबर या काळात मासेमारी बंद असल्यानं हे लोक आपापल्या गावात राहत असतात. या काळात तुटलेली जाळी दुरुस्त करण्याचं काम असतं. याच हंगामात लग्न लावली जातात. अजूनही अनेक मुलांची लग्नं, ती पाळण्यात असतानाच आजी-आजोबांनी ठरवलेली असल्याची कितीतरी उदाहरणं सापडतात. कायद्यानं मुलीच्या लग्नाचं वय अठरा वर्ष असलं, तरी अनेकांचे निकाह त्यापूर्वीच होत असतात आणि त्यांच्यावर अकालीच मातृत्व लादलं जातं. कुटुंबनियोजनाचा अवलंब न केल्यानं घराघरांत सारखे पाळणे हलतच असतात. खाणारी तोंडं किती वाढत आहेत याची फारशी चिंता न करता, मच्छीमारीच्या व्यवसायासाठी राबणारे हात मिळतात म्हणून ते समाधानी असतात.

ईद, उरूस, रमजान, मोहरम यांसारखे सण आले, की आठ-आठ, दहा-दहा दिवस धंदा बंद ठेवून ते गावी जातात. हाजीपीरची यात्रा असली, की खास गाडी करून जाणारे 'भाविक' सापडतात. सणासुदीसाठी ते इतके पैसे खर्च

करतात, की त्या पैशांची बचत केली असती तर ते खूप काही करू शकले असते. परंतु 'बचत' करणं त्यांच्या स्वभावातच नसतं. या भागातील अन्य समाजांतील लोकांकडे पाहिलं, तर मच्छीमारांइतके सधन व मच्छीमारांइतके निर्धन कुणीच नाही असं म्हणावं लागतं. बेरोजगाराला रोजगार नसतो, शेतकऱ्यांना पीक हाती येण्यासाठी तीन महिने थांबावं लागतं, नोकरदाराला महिना संपायची वाट पाहावी लागते; परंतु मच्छीमार तीन महिन्यांचा काळ सोडता 'रत्नाकर बँक'मध्ये असलेली ठेव जाळं टाकून कधीही येऊन घेऊ शकतो, म्हणून तो 'सधन' आहे. परंतु या व्यवसायासाठी सावकार-शेतकडून आधीच कर्जाऊ रक्कम घेतल्यामुळे त्यांना योग्य भाव मिळत नाही. दरवर्षी त्यांनाच मासळी देऊनही कित्येक वर्षांपासून हजारो रुपयांचं कर्ज त्यांच्या डोक्यावर असल्यामुळे, इतरांच्या मानानं ते 'निर्धन'च आहेत. सूर्योदय होताच कामाला गेलेला मजूर दिवसभराची मजुरी घेऊन घरी येतो, भाजी-भाकरी खाऊन रात्री सुखानं झोपी जातो. परंतु चिंतेची गाठोडी उशाशी असलेले कच्छमधील हे आमचे वेठबिगार मच्छीमार, त्यांना सुखाची झोप कशी काय घेता येणार?

एकीकडे हे सारे मच्छीमार आदिम काळातील माणसांसारखं कसंबसं जगत आहेत, तर दुसरीकडे त्यांच्या समस्यांत सारखी भर पडत आहे. दिवसेंदिवस मासे कमी-कमी होत आहेत. अद्यावत यंत्रसामग्री असलेल्या मोठमोठ्या परदेशी बोटी गाळून मासे घेऊन जात आहेत. त्यांच्यापुढे पगडिया व छोटे मोटर लावलेले हे होडीधारक कुठपर्यंत टिकणार? खासगीकरण, उदारीकरण, जागतिकीकरण शाप आहे की वरदान, हा वादाचा मुद्दा आहे. परंतु हे खाडजा धोरण मच्छीमार बांधवांना मात्र खाऊन टाकत आहे, यात मुळीच वाद नसावा. मोठा मासा छोट्या माशांना खाऊन टाकतो, हे मच्छीमारांना कुणी सांगायची गरज नाही; परंतु एसईझेडचा हा महाकाय मासा मच्छीमारांना फटका देत आहे. कारखाने पोर्ट, एअरपोर्ट यांसाठी जमिनी घेतल्या जात आहेत. किनाऱ्यावरील मच्छीमारांना उठवलं जात आहे. सारे जण गोंधळले आहेत. सेतू, उजास, युसुफ मेहरअली सेंटर आदी संस्था त्यांना मदतीचा हात देत आहेत; पण ती मदतही तोकडी पडत आहे. मासेमारीचा व्यवसाय सोडला, तर या लोकांकडे दुसरा कुठलाच व्यवसाय, कला, हुन्नर नाही. जग विमानाच्या गतीनं पुढे जात आहे, पण हे होडीधारक मच्छीमार त्यांच्याशी बरोबरी कशी करणार? ते कसे पुढे जाणार? शिक्षण हाच त्यासाठी आधार ठरणार. म्हणून मच्छीमारांमध्ये शिक्षणाचा प्रचार व प्रसार करण्याचं काम आम्ही हाती घेतलं. शिक्षण वेठबिगारी नष्ट करणार! शिक्षणच वेठबिगारांना नवा जीवनमार्ग देणार!

ही मदत विश्वबंधुत्वाची

एके दिवशी मेसमध्ये जेवायला गेलो असता तिथं एक अनोळखी व्यक्ती जेवत असलेली दिसली. धमैद्रजींनी त्यांची ओळख करून दिली. तेव्हा ती व्यक्ती म्हणाली, "हो, आम्ही भेटलो आहोत एकमेकांना."

काय थापा मारते ही व्यक्ती! मी कुठं भेटलो यांना! मी सेंटरमध्ये आल्यापासून कधी गाठभेट घडली नाही; आणि म्हणे आम्ही भेटलो आहोत एकमेकांना! मी मनात म्हणत होतो तोच...

"आठवत नाही? पुण्याला नाही का भेटलो, राष्ट्र सेवा दलाच्या कार्यालयात!"

"अरे हो!" मग मला आठवलं. गुजरातला येण्यापूर्वी मी सेवा दलाच्या कचेरीत गेलो होतो. बॅग बाहेर ठेवूनच मी अंघोळीला गेलो होतो, तेव्हा कमरेला लुंगीवजा पंचा गुंडाळलेली, बनियन घातलेली एक व्यक्ती मला हसत-हसत सांगत होती,

"बॅग आत ठेवा. कुणी बाहेरच्या बाहेर उचलून नेली तर?"

हेच ते 'तेरे देस होम्स, जर्मनी' या संस्थेच्या पुणे कार्यालयातले इमर्जन्सी अधिकारी अटल बिहारी शर्माजी!

टी.डी.एच.तर्फे कच्छमध्ये भूकंपग्रस्तांना घरासाठी मदत द्यायची होती. सेंटरचे संस्थापक डॉ. जी. जी. पारीख यांच्या विनंतीवरून शर्माजी वायएमसीत आले होते. इथं कुणी बाहेरगावचे पाहुणे आले, की त्यांच्या राहण्या-जेवणाची व्यवस्था सेंटरजवळ असलेल्या 'वसई जैन धर्मशाळा' इथं केली जायची. परंतु समता व समाजवादाची मूल्यं जपणारे शर्माजी जिथं जात तिथं कार्यकर्त्यांबरोबर

राहत. कार्यकर्ते मेसमध्ये जेवतात म्हणून तेही मेसमध्ये जेवायला आले होते. झोपायची वेळ झाली, तेव्हा वळकटी घेऊन तेही माइयाबरोबर छतावर झोपायला आले. रात्री एकच्या सुमारास पावसाचे थेंब पडायला सुरुवात झाली, म्हणून आम्ही डोक्यावरून पांघरूण घेतलं. पाऊस जोराचा येऊ लागताच खाली उतरलो आणि जवळच असलेल्या शेजारच्या झोपडीत शिरलो. त्या घरमालकिणीनं आम्हाला सकाळी पाहिलं तर गडबड होईल, म्हणून पहाटे साडेचार-पाचच्या सुमारास तिथून उठून ऑफिसच्या व्हरांड्यावर येऊन पथारी अंथरली. रात्रभर इकडून तिकडं जावं लागल्यानं आता तरी निद्रादेवी प्रसन्न होऊन आम्हाला पहाटेच्या साखरझोपेचा प्रसाद देईल असं वाटत होतं; परंतु छे! अंगावरून इकडून तिकडं, पायावरून डोक्यावर, माइयावरून शर्माजींवर उड्या मारत बेडकांनी हैराण केलं. शेवटी दोघांही जण उठून बसलो आणि भूकंपग्रस्त भागातील लोकांच्या अडचणी, समुद्रकिनाऱ्यावरील मुलांमधील निरक्षरता या विषयांवर आमची चर्चा सुरू झाली. इथल्या समुद्रकिनाऱ्यावर लोक मासे आणायला किंवा अरबी समुद्राचं दर्शन घ्यायला जातात. आम्ही शर्माजींना तिथल्या बकाल वस्तीचं, आरोग्य-शिक्षणासंबंधीच्या समस्यांचं दर्शन घडवून आणलं. त्यांनी मला प्रश्न केला - “तुम्ही इथं किती दिवस राहणार?”

“तसं मी अजून काही ठरवलं नाही; परंतु या कामासाठी मदत मिळाली तर किमान एक वर्ष तरी नक्कीच राहून समुद्रकिनाऱ्यावरील मुलांना प्राथमिक शिक्षण देण्याचं काम करीन.”

कुक्कडसरला रबारी-मालधारी लोकांसाठी घरं बनवण्याची योजना तयार करून शर्माजी पुण्याला निघून गेले आणि पुन्हा आले ते आमच्यासाठी आनंदाची बातमी घेऊनच. टी.डी.एच.चे आशिया खंडाचे क्षेत्रिय अधिकारी जॉर्ज चिरा यांनी आमच्या शिक्षणविषयक योजनेसाठी - सागरशाळांसाठी - आर्थिक मदत करण्याचं मान्य केलं होतं. बावडीबंदरला कशीबशी एक सागरशाळा सुरू होती. त्याबरोबरच वीराबंदर, रंधबंदर, गरुडिया, लुणी, जुनाबंदर इथंही सागरशाळा सुरू करण्यासाठी ‘प्रपोजल’ तयार केलं. ते मान्य झालं. जून २००२ पासून ते अमलातही आलं. सागरशाळेत येणाऱ्या मुलांसाठी बह्या-पुस्तकं, पेन-पेन्सिली, क्रीडा साहित्य, शिक्षकांसाठी मानधन; एवढंच नव्हे, तर बालवाडीच्या मुलांसाठी अल्पोपाहाराचीही तरतूद टी.डी.एच.नं त्यात केली होती.

सागरशाळांसाठी आर्थिक मदत मिळाली. आता त्यासाठी आवश्यक असलेले बालदोस्त - म्हणजे शिक्षक - कुठून आणायचे, हा यक्षप्रश्न समोर दक्ष म्हणून उभा राहिला. बावडीबंदर हिंडून मुलांची यादी मीच तयार केली होती. रंधबंदरचा विस्तार जरा मोठा होता. वंडी, भद्रेश्वर, लुणी, संघड या चार गावांतील मच्छीमार

या बंदरावर व्यवसाय करतात. तिथलं सर्वेक्षण करण्यासाठी ‘सारस्वतम् हायस्कूल’चे विद्यार्थी व आमच्या बालवाडीतील शिक्षिकांची मदत घेतली होती. तेव्हा मासळीच्या वासानं ही मंडळी हैराण झाली होती. बालवाडी शिक्षिका नाकाला रुमाल बांधून झोपड्यांत जात, तेव्हा काही मच्छीमार विचारत, “आमच्या वस्तीतला हा माशांचा वास तुम्हाला सहन होत नाही, तर तुम्ही इथं येऊन आमच्या मुलांना शिकवणार तरी कसं?”

अनोळखी वस्ती, माशांची दुर्गंधी, जाण्या-येण्यासाठी वाहनांची असुविधा, तसंच महिला म्हणून सामाजिक बंधनं यांमुळे बालवाडीतील शिक्षिकांनी भद्रेश्वरहून रंधबंदरला जायला नकार दिला. इतर बंदरांच्या ठिकाणीही थोड्याफार फरकानं अशीच स्थिती होती. या समस्येवर मात करण्यासाठी मच्छीमार समाजातच कुणी शिकलेलं असेल, तर त्यांचा शोध घेऊन त्यांची शिक्षक म्हणून नियुक्ती करण्याचं ठरवलं आणि त्या दिशेनं प्रयत्न सुरू केले.

बावडीबंदरला निझाम माणिक शिकवत होता. त्याच्याकडून माहिती मिळाली, की रंधबंदरला त्याच्या नात्यातील रमझान मांजलिया नावाचा नववी उत्तीर्ण झालेला युवक आहे. त्याला शोधायला रंधबंदरला जावं, तर त्याची भेटच घडत नव्हती. त्याच्या वडिलांकडे निरोप ठेवला. एकदा तर चक्क रात्रीच्या वेळी गेलो. त्याला भेटलो व बराच वेळ त्याची समजूत घातली, तेव्हा कुठं तो नाइलाजानं तयार झाला. नंतर त्यानंच एकदा सांगितलं,

“तुमचा निरोप मला मिळाला होता. वडीलही मला म्हणाले, आपल्या समाजातली मुलं शिकत असतील, तर तू ते काम करायला तयार हो. परंतु मीच या कामाला तयार नव्हतो, कारण तुम्ही देऊन देऊन पगार तो किती देणार! फार तर महिन्याला हजार. आम्ही मच्छीमार, जाळं घेऊन समुद्रावर जातो आणि नशिबानं साध दिली तर झटक्यात एकाच वेळेला हजार रुपयांहून जास्त किमतीची मासळी आणतो. म्हणून मी तुम्हाला टाळत होतो. तुम्ही दिसला, आमच्या झोपडीच्या दिशेनं येत असल्याचं पाहिलं, की मी होडीआड दडून बसत होतो. पण तुम्ही शेवटी मला आपल्या जाळ्यात पकडलंच!”

शेखडिया गावातील मच्छीमार जुनाबंदर-मुंद्रा इथं जाऊन झोपड्या उभारून राहतात. तिथल्या मुलांना शिकवण्यासाठी शेखडिया येथील युवक शिक्षक म्हणून मिळणं आवश्यक होतं. या गावातील लोकांसाठी आम्ही ‘सागरशाळा’ सुरू करू इच्छितो हे समजताच एका बड्या संस्थेच्या पदाधिकाऱ्यानं सांगितलं,

“शेखडियातील लोक भांडखोर आहेत. त्यांच्याकडे काम करताना सांभाळून राहा बुवा!”

हे ऐकताच मी जरा चपापलोच. मग विचार केला, गावातले काही लोक

भांडखोर असतात हे खरं; पण एकूण एक, प्रत्येक माणूस तसा असेलच असं कसं होईल! आणि एकाला आलेला अनुभव हा सार्वत्रिक असेलच असंही थोडंच आहे! आपण आधीच कशाला कच खायची!

डॉक्टरांच्या 'व्हिजिट'च्या वेळी ऑम्ब्युलन्समधून 'शिक्षकशोध' मोहिमेवर निघालो. शेखडियाला पोहोचताच डॉक्टर मशिदीजवळ पेशंट तपासू लागले. मी गावात शिरलो. जवळच मैदानावर युवा मंडळी क्रिकेट खेळत होती. इथं कुणीतरी आपल्या कामासाठी शिकलेला युवक भेटेल म्हणून चाचपणी सुरू केली, तर बहुतेक सारे फलंदाज शिक्षणाच्या बाबतीत झिरोही न फोडलेले आणि गोलंदाज क्लिन बोल्ड झालेले.

“गावात कुणीच शिकलेला तरुण नाही का?” असं विचारताच एक जण म्हणाला, “आहे, असे दोन तरुण आहेत.”

मग त्यांच्यात 'कोण ते दोघं' याबाबत आपापसात चर्चा झाली, तेव्हा एक जण म्हणाला, “कासम? कासम नको. तो तर अपंग. तो कसं काय शिकवणार? त्यापेक्षा यांना त्या दुसऱ्या...”

“नको, मला आधी कासमकडेच घेऊन चला.” असं म्हणताच त्या खेळाडूंनी दोन मुलांना माझ्यासोबत घर दाखवण्यासाठी पाठवलं. आम्ही कासमच्या घरी गेलो तर पोलिओ झालेला, हाताच्या आधारे सरपटत, फरफटत एक विशीतला तरुण पुढे आला. चौकशी करता समजलं, की तो आठवी इयत्ता पास झालेला होता. जो मुलगा सात-आठ किलोमीटर दूर मुंद्रा इथं व्हीलसायकलनं जाऊन शिक्षण घेतो, तो नक्कीच जिद्दी असणार आणि स्वतः अपंग असलेला हा युवक धडधाकट मुलांना स्वतःच्या पायावर उभं राहण्यासाठी, शिक्षण देण्यासाठी नक्कीच हातभार लावू शकेल, असा मला विश्वास वाटला आणि लागलीच मी त्याला दुसऱ्या दिवसापासून शिक्षक म्हणून हजर होण्याचे तोंडी नियुक्तीपत्रही देऊन मोकळा झालो.

ऑफिसच्या शेजारी राहणारी शहनाज नावाची मुस्लीम महिला, तिने धर्मद्वर्जीकडे शिक्षिका म्हणून काम करण्याची इच्छा व्यक्त केली. आपल्या चार मुलांचं, घरचं काम तसंच अधूनमधून येणाऱ्या मेहमानांची ऊठबस सांभाळून त्या रंधबंदर इथल्या सागरशाळेत शिकवायला जाऊ लागल्या.

लुणीचा रियाझ भट्टी. त्याच्या चुलतभावांचा बिल्डिंग कन्स्ट्रक्शनचा व्यवसाय. रियाझही मुंद्रा इथं काम करायचा. तीन हजार कमवायचा. त्याला शिक्षक व्हायची आवड असल्याचं समजताच त्याला कामावर जाऊन भेटलो. तो ती तीन हजारांची नोकरी सोडून एक हजारावर आमच्याबरोबर काम करायला तयार झाला.

भट्टेश्वरचा बिपीन जोशी बारावी उत्तीर्ण झालेला. हायस्कूलच्या मुख्याध्यापिका मृदुलाबेनकडून कळलं, की तो वाय.एम.सी.त काम करायला उत्सुक आहे. धर्मद्वर्जींनी त्याला शिक्षक म्हणून घ्यावं असं मला सुचवलं. बारावी उत्तीर्ण झालेला, वडिलांचं मिठाईचं दुकान चालवत असलेला हा ब्राह्मण युवक मुस्लीम मुलांना शिकवण्यासाठी रंधबंदरच्या माशांच्या दुर्गंधीत जाणार का? आणि गेला, तर त्यांना नीट शिकवणार का? शिकवणं दूर राहो, निदान ह्या मुस्लीम मच्छीमार मुलांना प्रेमानं, मायेनं जवळ तरी घेईल का? असे अनेक प्रश्न डोक्यात येत. दुसऱ्या बाजूला धर्मद्वर्जी व मृदुलाबेन, बिपीनला नोकरीवर घ्या, असा लकडा लावत. त्यामुळे हा बिपीन आहे तरी कोण हे बघावं म्हणून संध्याकाळी बाजारात गेलो. मिठाईचं दुकान कुठं आहे हे विचारत पुढं गेलो, तर समोरासमोर दोन दुकानं. ज्या गल्ल्यावर युवक दिसतोय तोच बिपीन जोशी असावा असं मी ताडलं आणि किंचित बाजूला उभा राहून तो समोरील गिऱ्हाइकांशी कसा वागतो त्याचं अवलोकन करू लागलो. नंतर पुढे होऊन, कधी नव्हे ती दहा रुपयांची जिलेबी घेतली. गरमागरम जिलेबीची पुडी माझ्या हाती देत तो म्हणाला,

“आपण 'युसुफ मेहरअली सेंटर'चं शिक्षणविषयक कामकाज बघता ना? मी धर्मद्वर्भाई व मृदुलाबेनना सांगितलं होतं, माझ्यालायक काही काम असेल तर मला द्यायला. बघा, मनावर घ्या जरा.”

मी कचेरीवर आलो आणि धर्मद्वर्जीकडे बिपीनसंबंधीचं अनुकूल मत व्यक्त केलं. बिपीन रंधबंदरच्या सागरशाळेत रमझानबरोबर शिकवू लागला.

कर्सन पारधी सोढा हा हमिरामोराला बालवाडीत शिकवायचा. तिथला, पारधी वस्तीत नववी पास झालेला हा एकमेव मुलगा. महिना सहाशे म्हणजे दिवसा वीस रुपयांवर काम करायचा. त्याच्या जागी त्याच्या बहिणीला तिथल्या बालवाडीत रुजू केलं व कर्सनला गरुडियाच्या सागरशाळेत आणलं. त्याच्या कर्तृत्वाला एक आव्हान आणि तेवढंच चारशे रुपयांचं ज्यादा मानधन.

वीराला खिमजी दाफडा मिळाला. सकाळी मच्छीमार मुलांना व संध्याकाळी मीठ पिकवणाऱ्या 'आगरीया' मुलांना शिकवू लागला.

त्रगडी, सलाया ह्या मांडवी तालुक्याच्या समुद्रकिनार्यावरही काही मच्छीमार व्यवसायानिमित्त जात असत. या तिन्ही ठिकाणी सागरशाळा सुरू करण्यासाठी टीडीएचनं मदत दिली नव्हती. वंडी, वीरा, लुणी येथील काही मच्छीमार मधेच वीरा-लुणी बंदरावरून आपली बिऱ्हाडं गुंडाळून अधिक मासे मिळतील या आशेनं कुतडी, त्रगडी, सलाया इथं जात असल्याचं समजलं, तेव्हा एका बालदोस्ताला बरोबर घेऊन त्या मुलांचा शोध घेण्यासाठी तिथं गेलो, तर तिथंही मुलांची प्रचंड संख्या आढळली. आता इथं शाळा सुरू करायचा विचार बोलून

दाखवला. त्रगडी गावातील शाळेच्या मुख्याध्यापकांनी आपला नववी झालेला मुलगा असल्याचं सांगितलं. तोही पायानं जरा अधू होता. वडिलांची स्कूटर घेऊन समुद्रकिनार्यावर यायला महमद तयार झाला. सलायात खूप प्रयत्न केला, परंतु कुणी युवक भेटला नाही. शेवटी मशिदीत जाऊन मौलवींना भेटून त्यांना संध्याकाळच्या फावल्या वेळेत मुलांना शिकवण्याची गळ घातली. ती त्यांनी मान्यही केली.

‘कुतडी’ हा समुद्रकिनारा वाढ ह्या गावापासून खूपच आतल्या भागात आहे. भरती आली, की तिथं मोटरसायकलही जात नाही. अशा वेळी गुडघाभर पाण्यातून वाट काढत सुमारे तासभर चालत जावं लागतं. सुरुवातीला मी इथं गेलो होतो, तेव्हा भरतीची वेळ होती. पाणी खूप वाढलं होतं. तेव्हा अंगावरचे कपडे उतरवून ते डोक्यावर घेऊन कंबरभर पाण्यातून मी पलीकडे गेलो होतो. जवळच्या झाडीत जाऊन आजूबाजूस कुणी नाही हे पाहून चड्डी काढून चक्क ‘दिगंबर’ होऊन कपडे चढवावे लागले होते. अशा ठिकाणी शिकवण्यासाठी जायला कोण तयार होणार? दाऊद म्हणून कुणी युवक झरपरा इथं असल्याचं समजताच त्याच्या घरी जाऊन त्याच्या आईकडे फोन करायला निरोप ठेवला. दोन दिवस झाले तरी फोनचा पत्ता नाही, म्हणून परत त्याच्या गावी गेलो. तेव्हा कळलं, की गावात दोन दाऊद आहेत; आणि ज्यांच्या घरी आम्ही निरोप ठेवला होता, तो तर मानसिक रुग्ण होता. नंतर दुसऱ्या दाऊदचं घर शोधून काढलं. त्याचा भाऊ भेटला. भावानंच मला कुतडीपर्यंत आणलं. वाटेत सांगितलं-

“माझ्या भावाला तुम्ही शिक्षक म्हणून नोकरीला ठेवू इच्छिता. परंतु एक आधीच सांगून ठेवतो. माझा भाऊ दाऊद अतिशय तापट स्वभावाचा आहे. त्याला लगेच राग येतो. घरातही त्याचे खटके उडतात. शिक्षक म्हणजे कसा शांत, सोशिक असायला हवा. माझा भाऊ तसा नाही. तेव्हा तुम्ही काय ते बघा आणि ठरवा.”

मला माहीत होतं, की कुतडीला कुणी मिळणं शक्य नाही. त्याच्या रागाचा पारा उतरवायचा कसा ते ठरवता येईल. दाऊदला भेटलो. तोही एका पायानं अधू होता. तो त्या बेटावर राहायला तयार झाला.

बालवाडीत आधीच बध्दीबेन नावाची रबारी अपंग मुलगी शिक्षिका म्हणून काम करत होती. आता सागरशाळेत शिक्षक म्हणून निवडलेल्या युवकांमध्ये आणखी तीन अपंग युवकांची भर पडली.

अशा तऱ्हेनं जो जो मिळेल त्याला जोडून घेत सागरशाळेच्या शिक्षकांची एक टीम तयार झाली. इथं ऑप्लिकेशन, सिलेक्शन, इंटरव्यू, चॉईस अशा कशाकशाचाही पर्याय नव्हता.

टी.डी.एच.च्या एका सेमिनारमध्ये जॉर्ज सांगत होते, “गुजरातला भूकंप झाला तेव्हा भूकंपग्रस्तांसाठी मदत म्हणून परदेशातील उद्योगपतींनी चेक पाठवले, कामगारांनी आपलं वेतन दिलं; एवढंच नव्हे, तर शाळेत शिकणाऱ्या मुलांनी पॉकेटमनी म्हणून मिळालेले खाऊचे पैसे मदतनिधीच्या डब्यात टाकले होते.”

ह्या अशा पैशांतून आमच्या सागरशाळा उभ्या राहिल्या होत्या. स्वतःचे खाऊचे पैसे गुजरातमधील मुलांच्या मदतीसाठी देणाऱ्या त्या जर्मन मुलांची सहकार्याची, विश्वबंधुत्वाची जी भावना आहे, ती भावना वाढीस लागणारे निदान एक-दोन कार्यकर्ते एकेका सागरशाळेत निर्माण झाले, तरी ती फार मोठी फलश्रुती होईल. त्या मदतनिधीचा वाहक म्हणून काम करताना आपण कितपत यशस्वी होऊ ते पुढे येणारा काळच ठरवणार आहे.

रिकामी शाळा मुलांनी भरली

वंडी हे अंजार तालुक्यातलं एक गाव. गावातली बहुतेक घरं मुसलमानांचीच. मच्छीमारी हाच त्यांचा प्रमुख व्यवसाय. अंजार व मुंद्रा तालुक्यांतील प्रत्येक किनाऱ्यावर वंडी गावचे मच्छीमार हमखास भेटणार.

जून २००२ मध्ये वंडी गावाला गेलो. गाव छोटंसंच. घरं दाटीवाटीनं वसलेली. गावात प्रवेशताच चौकाचौकांत रस्त्यावर मुलं दिसत होती. काही मातीत खेळणारी, काही आंब्याच्या कोयी चोखणारी, काही छोट्या भावंडांना कंबरेवर घेऊन हिंडणारी, काही कॅरमवरचा खेळ बघणारी, तर काही इतर अनेक बालउद्योगांत दंग झालेली. सकाळची अकरा-साडेअकराची वेळ. खरं तर ह्या वेळेस ही मुलं शाळेत असायला हवी होती; पण त्याऐवजी ती चक्क रस्त्यावर इतस्ततः फिरत होती.

शाळेत जाऊन पाहवं काय स्थिती आहे ती, असा विचार आल्यानं विचारत विचारत शाळेत पोहोचलो. भूकंपानंतर शाळा नव्यानं बांधलेली. दोन खोल्या. त्यांपैकी एक बंद, कुलूप लावलेली. दुसऱ्या खोलीत डोकावलो, तर शिक्षक टेबलावर डोकं ठेवून गाढ झोपी गेलेले. मी दरवाजावर टकटक असा आवाज करताच ते खडबडून जागे झाले. लगबगीनं खुर्ची ओढून मला बसायला दिलं. त्यांना जराही बुचकळ्यात न ठेवता माझी ओळख सांगितली आणि गावच्या शैक्षणिक परिस्थितीबाबत त्यांच्याकडे चौकशी केली. शालेय कामकाजाचा दिवस असतानाही शाळेत एकही विद्यार्थी दिसत नसल्याबद्दल विचारणा करताच ते म्हणाले,

“अहो काय सांगावं तुम्हाला! गावातलं एकही मूल शाळेत येत नाही.

रजिस्टरवर बारा विद्यार्थ्यांची नावं आहे, पण प्रत्यक्षात एकही हजर राहत नाही ही वस्तुस्थिती आहे.”

“अस्सं! तर मग शाळा कशी काय चालणार?” मी विचारलं.

“इथं शाळा चालणारच नाही बघा. मला माहीत आहे.”

“अहो, असं कसं म्हणता! मी येताना रस्त्यात मुलांची केवढी मोठी संख्या पाहिली!”

“ते खरं आहे हो! पण या लोकांना शिक्षणाचं काही पडलेलंच नाही. पालकांनाच शिक्षणाची आस्था नाही, तर मुलांना कुठली असणार! मी केंद्रशाळेच्या मुख्याध्यापिकेला याची कल्पना दिलेली आहे. उद्या-परवा मी ह्या शाळेची चावी त्यांच्याकडे सुपूर्द करणार व मीही तुणा गावच्या शाळेत हजर होणार.”

“थांबा, इतकी घाई करू नका. लोकांना आधी नीट समजावून सांगायला हवं. वाटल्यास मीसुद्धा तुमच्याबरोबर येईन. आपण लोकांना समजावून सांगू. गावच्या काही प्रमुख व्यक्तींना भेटू. त्यानंतर...”

“अहो, मी हे सर्व करून पाहिलं आहे, पण कुणी ऐकायलाच तयार नाहीत. ह्या लोकांना शिकायलाच नको. त्यांना कितीही सांगा, समजवा; काही फरक पडत नाही त्यांच्यात!” त्या शिक्षकांनी आपला निष्कर्ष सादर केला, “आणखी एक शेवटचा प्रयत्न करून तर पाहू. तुम्ही एक संधी मला द्या. मी गावातल्या आगेवानांना (पुढारी व्यक्तींना) भेटतो. तोपर्यंत तुम्ही शाळा बंद करू नका. मी आजपासून कामाला लागतो.”

“आपकी मर्जी.” असं म्हणत ते शिक्षक उठले. सोमवारपर्यंत शाळेची चावी केंद्रशाळेच्या मुख्याध्यापिकेकडे सुपूर्द करू नका, अशी विनंती करून मी त्यांचा निरोप घेतला. ते शाळा बंद करून केंद्रशाळेत गेले. मी पुन्हा गावात आलो. गावातील हॉटेल, दुकानं, एस.टी.डी. बूथ, गावचे चौक; ज्या-ज्या ठिकाणी घोळक्यानं लोक दिसत होते तिथं जाऊन, त्यांना भेटून, मुलांना शाळेत पाठवण्यासंबंधी सांगू लागलो.

दुसऱ्या दिवशी शुक्रवार होता. शुक्रवारी नमाज पढण्यासाठी सारे गावकरी मशिदीत एकत्र जमणार होते. ती वेळ विचारून मी दुसऱ्या दिवशी पुन्हा नमाजाच्या वेळी मशिदीपुढे हजर झालो. नमाज आटोपल्यावर लोक बाहेर आले तेव्हा त्यांच्याशी संवाद साधला. गावात शाळेची नवीन इमारत बांधूनही त्या शाळेत एकही विद्यार्थी हजर झाला नाही, तर ती शाळा बंद होईल. आणि एकदा का शाळा बंद झाली, तर पुन्हा सुरू व्हायला खूप अडचणी निर्माण होतील, हे त्यांना पटवून दिलं आणि आजकाल शिक्षणाला किती महत्त्व आहे ते समजावून सांगायचा प्रयत्न केला. सरपंच, काही प्रमुख व्यक्ती, काही पालक यांना माझं म्हणणं पटत

असल्याचं त्यांच्या चेहऱ्यांवरून जाणवत होतं. “सोमवारी सकाळी दहा वाजता गावातून मिरवणुकीनं जात मुलांना शाळेत प्रवेश द्यायचा.” असं सांगून मी परत फिरलो.

वाटेत माझ्या डोक्यात विचारचक्रं फिरत होती. शोभायात्रा कशी असावी याचा विचार करता करता एक कल्पाना सुचली. या लोकांची महंमद पैगंबरावर नितांत श्रद्धा. तेव्हा शिक्षणासंबंधी महंमद पैगंबरांनी काय म्हटलं आहे हे जाणून घेण्यासाठी कुराण व इतर काही पुस्तकं वाचायला घेतली. मला जे हवं होतं ते त्यात मिळालंही.

‘जन्मापासून मृत्यूपर्यंत ज्ञान प्राप्त करत रहा... दिवसभर प्रार्थना करत बसण्याऐवजी एक तास ज्ञान संपादन करणं हे श्रेष्ठ कार्य आहे... स्त्री असो किंवा पुरुष, ज्ञानप्राप्ती हे हरेक मुसलमानाचं कर्तव्य आहे... ज्ञान सदसद्विवेकबुद्धी देतं... ज्ञान निर्जन प्रदेशात आपला मित्र बनतं... ज्ञान शत्रूशी लढताना कवच बनतं... ज्ञान सुखाचा मार्ग दाखवतं.’ हे महंमद पैगंबरांचे विचार किती मुसलमानांच्या वाचनात आले आहेत? कॉम्प्युटरवर हे विचार हिंदी व गुजराती भाषेत डिटीपी करून घेतले. त्याच्या झेरॉक्स प्रती काढल्या. उर्दू भाषेमध्येही पोस्टर रंगवून घेतले. सोमवारी सकाळी आमची सवारी वंडी इथं दाखल झाली.

गावाच्या शेवटच्या टोकावर असलेल्या घरापासून शोभायात्रेत सुरुवात झाली. सरपंच हाजी, काही प्रमुख व्यक्ती, पालक शोभायात्रेत सहभागी झाले होते. वाटेवरील घरांतील मुलांना बरोबर घेत शाळेच्या दिशेनं जाऊ लागलो. जाताना आम्ही घोषणा देत होतो :

‘चोपडी पेन ले लईसूऽऽ

अमे निसाळ जईसू’

‘चोपडी पेन ले लेंगेऽऽ

हम स्कूल जाएंगे’

ऑफिसातून निघताना गव्हाच्या पिठाचा गोंद करून बटव्यात ठेवला होताच. झेरॉक्स करून आणलेली पैगंबरांची विचार-वचनं घरांच्या भिंतींवर, हॉटेलच्या दरवाजावर चिकटवत, घोषणा देत, बालगीतं गात, वाटेत भेटणाऱ्यांना शोभायात्रेचा उद्देश व शिक्षणाचं महत्त्व सांगत, मुलांना बरोबर घेत आम्ही शाळेत पोहोचलो. आवाज ऐकून शिक्षक बाहेर आले. शाळेचं आवार मुलांच्या आवाजानं गजबजून गेलं. एवढी गर्दी दिसताच तिथं आलेल्या अन्य संस्थेच्या कार्यकर्त्यांनी मुलांच्या मागे त्यांच्या संस्थेचा बॅनर धरून फटाफट फोटोही काढून घेतले.

दरम्यान कुणीतरी केंद्रशाळेत जाऊन मुख्याध्यापिकेला घेऊन आले. त्या आपल्या भाषणात म्हणाल्या,

“यापूर्वी काही दिवस मीही या शाळेत शिक्षिका म्हणून काम केलं; परंतु आजच्या एवढी मुलांची संख्या मी यापूर्वी कधीच बघितली नव्हती.”

सरपंचांनी मुलांची संख्या मोजली. ती पंचाहत्तरहून जास्त भरली. एकही मूल शाळेत येत नाही म्हणून जी शाळा बंद करायचा शिक्षकाचा विचार होता, त्या शाळेत पंचाहत्तर मुलं हजर होती. लगेच नावनोंदणी सुरू झाली.

इतके दिवस मुलांअभावी बंद होऊ पाहणारी शाळा मुलांच्या चिवचिवाटानं गजबजून गेली. रिकामी शाळा मुलांनी भरून गेली.

आधी रोटी खाएंगे, हम स्कूल जाएंगे

वंडीची शोभायात्रा व शाळाप्रवेशोत्सव कमालीचा यशस्वी झाल्याचं पाहून बालदोस्त व संस्थेचे कार्यकर्ते यांना आणखीनच हुरूप आला. हा प्रयोग अन्य गावांतही करायचं ठरवलं. तसं पाहू गेल्यास शैक्षणिक वर्षाच्या सुरुवातीस बहुतेक शाळांमध्ये शाळाप्रवेशोत्सव व्हायचा. तो एक 'सरकारी' कार्यक्रम असायचा. गांधीनगरचे किंवा जिल्हास्तरावरील एखादे अधिकारी गाडीतून यायचे, एकेका शाळेत तीस-चाळीस मिनिटं थांबून भाषण द्यायचे आणि उपस्थित मुलांना भेटवस्तू देऊन पुढे जायचे. परंतु आमचा कार्यक्रम वेगळा असायचा. आम्ही थेट पालकांपर्यंत नव्हे, तर मुलांपर्यंतही जायचो. मुलांबरोबर आधी खेळ-गाणी झाल्यानं ओळख असायची. त्यामुळे त्यांची भीड नाहीशी होऊन ती आमच्यासोबत यायची.

शाळेत जाण्याच्या पहिल्या दिवसाचं वातावरण आनंदमय व्हावं म्हणून आम्ही वेगवेगळ्या पद्धतीनं शाळाप्रवेश करायचो. एका ठिकाणी मुलांच्या हाती फुगे, प्लॅशकार्डे द्यायचो. दुसरीकडे मुलांच्या चेहऱ्यावर वेगवेगळ्या प्राण्यांचे मुखवटे घालायचो व मोठमोठयानं घोषणा देत गावातून मिरवणुकीनं शाळेत जायचो. काही वेळा चित्ररथही करायचो. त्यात विद्यमान परिस्थितीवर भाष्य केलं जायचं. वाघेरवास-भद्रेश्वरच्या शाळाप्रवेशोत्सवाच्या वेळी सेंटरची उघडी बोलेरो गाडी मागवली. एका बाजूला प्राथमिक शाळेचं दृश्य उभं करून तिथं काही मुलं शिकत आहेत; दुसऱ्या बाजूच्या दृश्यात एक मुलगा बकऱ्या हाकत आहे, दुसरा हॉटिलात किटली-बशा घेऊन चहा देत आहे, तिसरा जाळं घेऊन मासे पकडत आहे, एक मुलगी कपडे धूत आहे, दुसरी आपल्या छोट्या भावाला खेळवत आहे, असं दृश्य होतं. त्या दृश्यांच्या खाली बॅनर होता -

'आम्हीही शिकू इच्छितो, आई-बाबा आम्हाला शाळेत पाठवा.'

सप्टेंबर-ऑक्टोबर महिन्यात ज्या समुद्रकिनाऱ्यावर ज्या गावचे मच्छीमार येणार, त्या गावात संबंधित बालदोस्ताला घेऊन जायचो व पालक व मुलं यांना भेटून शाळेला जायची मानसिकदृष्ट्या त्यांची पूर्वतयारी करवून घ्यायचो. त्यामुळे शाळाप्रवेशोत्सवाच्या दिवशी शाळेत मुलांची प्रचंड गर्दी उसळायची. वाघेरवास-भद्रेश्वर येथील एक शिक्षक तर चक्क म्हणालेसुद्धा - "आता आणखी मुलं आणू नका. मुलांना बसायलाही जागा नाही की हो!" ज्या शाळांत पंचवीस-तीस मुलं होती तिथं शंभरी ओलांडली गेली. वर्गात मुलं मावेनात म्हणून व्हरांड्यात बसायची सोय करावी लागायची.

मुलांची संख्या वाढली, परंतु त्या प्रमाणात शिक्षकांची भरती झाली नाही. २००३-०४ साली कच्छ जिल्ह्यात सुमारे १५०० हून जास्त शिक्षकांच्या जागा खाली होत्या. मागणी करूनही सरकार शिक्षकांची नेमणूक करत नव्हतं. मुलांची संख्या वाढल्यामुळे त्यांना सांभाळता-सांभाळता शिक्षकांची तारांबळ होऊ लागली. पहिली ते सातवी इयत्ता एक-शिक्षकी शाळा आणि सुमारे शंभरेक विद्यार्थी. त्यामुळे विद्यार्थ्यांना 'शिकवणं' नव्हे, तर 'सांभाळणं' हेच काम शिक्षक करू लागले. कच्छ जिल्ह्यात बहुतेककरून मेहसाणा-बनासकाठा जिल्ह्यातील शिक्षक यायचे. ते गुजराती भाषेत काय शिकवतात ते आमच्या मुलांना समजत नव्हतं आणि मुलांची 'कच्छी' बोली शिक्षकांना समजत नव्हती. हा सारा 'गोंधळ' लक्षात येताच आम्ही आमच्या बालदोस्तांना गावातील जिल्हा पंचायतीच्या शाळांत तेथील शिक्षकांच्या मदतीस पाठवून दिलं. जून ते सप्टेंबरपर्यंत बालदोस्त या शाळांत सरकारी शिक्षकांचे मदतनीस म्हणून काम करू लागले. त्यामुळे आमच्या अल्पशिक्षित व अप्रशिक्षित बालदोस्तांना काही प्रमाणात त्यांच्याकडून प्रशिक्षणाचे धडे मिळू लागले.

'सर्वशिक्षा अभियान' अंतर्गत विभागीय पातळीवर आठ-आठ दिवसांचे महिनाभराचे प्रशिक्षणवर्ग होत असत. सी.आर.सी. व बी.आर.सी. यांना सांगून आमच्या बालदोस्तांना प्राथमिक शिक्षकांच्या त्या प्रशिक्षणवर्गात सहभागी होण्यासाठी परवानगी मिळवली. या प्रशिक्षणाचा बालदोस्तांना बराच उपयोग झाला.

महिन्याच्या अखेरीस सर्व बालदोस्तांची मासिक बैठक व्हायची. 'धर्म तो एकही सच्चा, जगत को प्यार देवें हम' यासारख्या प्रार्थनेनं बैठक सुरू झाली, की सर्व बालदोस्त मिळून मागील महिन्यातील समस्या व पुढील महिन्यातील कार्यक्रम यांच्या आधारे बैठकीचा 'अर्जेडा' तयार करायचे. त्यावर साधकबाधक चर्चा घडवून निर्णय घेतले जायचे. सुट्टीच्या काळात प्रशिक्षणवर्ग व्हायचे. त्यात वेगवेगळे

खेळ, गाणी शिकवली जायची. कथाकथन, भाषा, गणित, शारीरिक शिक्षण, इत्यादी विषय कसे शिकवायचे याचं प्रशिक्षण दिलं जायचं. या सर्वांचा परिपाक म्हणजे, आठवी-नववी इयत्ता उत्तीर्ण झालेले बालदोस्त आपल्या तुटपुंज्या ज्ञानात भर घालत आपल्या विद्यार्थ्यांना आपण अधिक चांगल्या पद्धतीनं कसं शिकवू शकू याचा विचार करू लागले.

जून ते सप्टेंबर या काळात मुलं आपापल्या गावात शिकायची व सप्टेंबर अखेरीस किंवा ऑक्टोबरच्या सुरुवातीस समुद्रकिनार्यावर आली, की सागरशाळेत यायची. त्यांची तिथली हजेरी आठवडा किंवा पंधरवड्याच्या दरम्यान संबंधित शाळांना पाठवून दिली जायची. परीक्षेच्या वेळी छकड्यात घालून मुलांना गावातील शाळेत आणून पेपर लिहून घेतले जात. काही विद्यार्थी गावातील मुलांना मागे सारून पहिला क्रमांक मिळवत. लुणी बंदरावरील रियाझ भट्टीच्या विद्यार्थिनीनं गावातील शाळेत शिकवणाऱ्या शिक्षकांच्या मुलांपेक्षाही जास्त गुण मिळवून पहिला क्रमांक मिळवला. शेखडियाचे सरकारी शिक्षक एके दिवशी जुनाबंदरला गेले व तिथल्या पालकांना सांगून मोकळे झाले, की गावातील मुलांपेक्षा समुद्र-किनार्यावरील बालदोस्त 'कासम जाम' हे ज्यांना शिकवतात, ती मुलं अधिक हुशार आहेत. गावात राहणाऱ्या एका पालकानं सुखसोयीनी युक्त असलेल्या घरात राहून गावातील शाळेत जाणाऱ्या मुलाला आपला भाऊ राहत असलेल्या जुनाबंदरच्या सागरशाळेत पाठवून दिलं. कारण काय, तर तिथं मुलगा चांगल्या प्रकारे शिकू शकेल असं त्याला वाटू लागलं.

त्रगडी इथं नव्यानंच शाळा उघडायची होती. आम्ही तिथं जाऊन पालकांशी बोलत होतो. एवढ्यात वीराबंदरचे काही पालक तिथं आले. आम्ही शाळेचा विषय काढण्याआधीच ते म्हणाले,

“हे युसुफ मेहरअली सेंटरचे लोक इथं मुलांना शिकवा म्हणून सांगायला आले असतील. ते सांगतात म्हणून नव्हे, तर आम्ही सांगतो म्हणून तुम्ही मुलांना शिकवा. आम्ही शिकलो नाही. आम्ही मच्छी विकली, की टापवाला चिष्टी देतो. त्यात किती किलो लिहिलं आहे हे आम्हाला कळत नाही. आता आमची मुलं ती चिष्टी वाचतात, लिहितात. इतके दिवस डोळे असून आम्ही आंधळे होतो. आता आमच्या मुलांना खरे डोळे मिळाले. ते तुमच्याही मुलांना द्या. तुम्ही मुलांना शिकवा.”

दुसऱ्या दिवशी त्रगडीच्या किनाऱ्यावर नवी घोषणा दुमदुमली -

‘आधी रोटी खाएंगे

हम स्कूल जाएंगे!’

ब्लॅकेट नको, शिक्षण द्या

२६ जानेवारी २००१ रोजी कच्छमध्ये भूकंप झाला. भूकंपग्रस्तांच्या पुनर्वसनाचं काम नेटानं सुरू होतं. वर्ष उलटलं तरी बाहेरून मदतीचा ओघ चालूच होता. हटडी, कुवाईपदर, कुकडसर, पावडियारा, हमिरामोरा व भद्रेश्वर या सहा गावांत 'युसुफ मेहरअली सेंटर'नं धान्य, भांडी, कपडे, ब्लॅकेट यांचं वाटप केलं होतं. तिथं बालवाड्या सुरू होत्या. हटडी, वंडी, कुकडसर, भद्रेश्वर या चार गावांतील काही लोकांना, तर कुवाईपदर इथल्या सर्व कुटुंबांसाठी छोटेखानी घरं बांधली जात होती. एके दिवशी भूकंपग्रस्तांना देण्यासाठी एकेक किलो तांदूळ, पीठ, साखर, डाळ असा शिधा असलेली पाकिटं आली. एका गावात वाटली तर दुसऱ्या गावातील लोक 'आम्हाला का दिली नाही' असं म्हणून भांडायला येतील. त्यामुळे ती कुठल्याही गावात लोकांना न वाटता बालवाड्यांपासून हायस्कूलात येणाऱ्या विद्यार्थ्यांना एकेक करून देऊन टाकली.

काही दिवसांनंतर ब्लॅकेटचे गट्टे आले. एव्हाना बंदरावर, म्हणजे समुद्र-किनार्यावर सागरशाळा सुरू झाल्या होत्या. बंदरावर लोक झोपड्यांत, काही झोपड्यांबाहेरही झोपतात. तिथं वारे जोरानं वाहत असतं. मुलं थंडीनं कुडकुडतात. तेव्हा प्रत्येक विद्यार्थ्याला एकेक ब्लॅकेट द्यायचं. ब्लॅकेटची संख्या मर्यादित असल्यामुळे, जी मुलं सागरशाळांत येतात त्यांना द्यावी म्हणून ब्लॅकेट बालदोस्ताकडे सुपूर्द करावीत, असा प्रस्ताव मी मांडला. धर्मेद्रजी व कार्यालयातील सर्वांनी एकमुखाने प्रस्ताव संमत केला. मुलांना ब्लॅकेट्स मिळाली. मुलं फार खुश झाली.

दोन-तीन दिवसांनी बावडीबंदरचा बालदोस्त आला नि तक्रारीच्या सुरात म्हणाला, “तुम्ही लोकांनी बंदरावर ब्लॅकेट्स वाटली आणि आम्हा बालदोस्तांना

अडचणीत आणलं. ज्यांना ब्लॅकेट्स मिळाली नाहीत, त्या शाळेत न येणाऱ्या मुलांचे पालक रोज येऊन आमचं डोकं खातात बघा! शिव्याही देतात. आम्ही काय करायचं आता यावर?"

मी तेव्हा दुसऱ्या बंदरावर गेलो होतो. त्यामुळे त्याची नि माझी भेट घडू शकली नव्हती. दुसऱ्या दिवशी मला बावडीबंदरला यायला सांगून तो निघून गेला. मी ऑफिसात येताच मला निरोप मिळाला. जी शंका व भीती मनात होती ती शेवटी खरी ठरली. प्रस्ताव मी मांडला होता, तेव्हा आता जे काय घडेल त्याला सामोरं जाणं मला भाग होतं. चांगल्या कामाचं श्रेय अनेकदा पदरात पडलं होतं. आता अपयशाचं, अडचणीचं खापर डोक्यावर कसं फुटतं ते अनुभवायचं होतं.

दुसऱ्या दिवशी बावडीबंदरला गेलो. मी आल्याचं समजताच ब्लॅकेट न मिळालेल्या मुलाची आई मुलाला घेऊन तणतणतच सागरशाळेत आली. मी हसत-हसतच तिचं स्वागत केलं. तिने रागारागात आपला पाढा वाचायला सुरुवात केली, तोच तिला मी अडवलं. म्हटलं, "हे शिक्षक त्या मुलाला शिकवत आहेत. त्यांचं आटोपलं की आपण तिघं मिळून बोलू." तिला ते पटलं असावं किंवा नसावं, तरी कदाचित थोडा वेळ थांबण्याशिवाय गत्यंतर नाही म्हणून असावं, ती निमूटपणे तिथं उभी राहिली. बालदोस्ताचं शिकवून झालं. मी दोघा-तिघा विद्यार्थ्यांना उठवलं. एकाकडून उजळणी म्हणून घेतली. दुसऱ्यानं गाणं म्हटलं. तिसऱ्यानं नुकतंच शिकवलेलं गणित फळ्यावर सोडवून दाखवलं.

नंतर त्या महिलेच्या रागाला वाट करून दिली. ती जे जे म्हणत होती ते ते शांतपणे ऐकून घेतलं. कच्चीमध्ये ती काय सांगते ते सर्व काही मला शब्दशः कळत होतं असं नाही; परंतु तिचा उद्रेक समजण्यासारखा होता. इतक्या मुलांना 'खत्ते' (ब्लॅकेट) दिलेत, माझ्याच मुलाला का नाही, असा तिचा सरळ साधा प्रश्न होता.

मी तिला समजावण्याचा प्रयत्न करत होतो. "हे बघ बेन, आमच्याकडे 'खत्ते' कमीच आले आहेत. त्यामुळे जी मुलं शाळेत येतात त्यांनाच आम्ही ते दिलेले आहेत. तुझा मुलगा नियमित शाळेत आला असता तर त्यालाही आम्ही दिलं असतं. त्याला न द्यायला तो आमचा दुश्मन आहे होय? आणि आम्ही हे आमच्या शिक्षातल्या पैशांनी थोडंच देत आहोत. लोकांना वाटण्यासाठीच तर दिलेत आमच्याजवळ. हे बघ बेन, दुसऱ्या मुलांना 'खत्ता' मिळाला, पण आपल्या मुलाला मिळाला नाही म्हणून तुला वाईट वाटतं. हो ना? पण दुसरी मुलं गाणी गातात, गणितं करतात, पुस्तक वाचतात. आपल्या मुलाला यातलं एकही येत नाही याचं तुला वाईट नाही वाटत? आपलाही मुलगा यांच्यासारखा व्हावा असं

का नाही वाटत? बेन, भूकंप झाल्यानंतर आम्ही धान्य वाटलं. दुसऱ्या दिवशी विष्ठा होऊन ते नाहीसं झालं. भांडी दिली. काही दिवसांनी ती फुटून जातील. 'खत्ते' दिले तेही फाटून जातील. एवढंच कशाला, गावात घरं बांधून दिली; कुणी सांगावं, दुसरा भूकंप आला तर ती कोसळूनही पडतील. परंतु आज ह्या शिक्षकानं जे काही नवीन या विद्यार्थ्यांच्या डोक्यात भरलं, या शाळेत येऊन मुलं लिहायला-वाचायला शिकली, ते कुणी त्यांच्या डोक्यातून काढून टाकू शकेल का? आपल्या मुलानं नुसता 'खत्ता' पांघरून झोपावं, की या मुलांप्रमाणे त्यानंही शिकावं? यापैकी काय करावं असं तुला वाटतं? सांग, सांग बेन, तुला काय हवं? वर्ष-दोन वर्षं टिकणारं हे ब्लॅकेट हवं, की कायम टिकणारं शिक्षण हवं? सांग, बोल बेन, बोल!"

माझ्याशी भांडायला आलेली ती बाई चक्रा शब्द न काढता थिजल्यासारखी तशीच उभी राहिली. तिच्या डोळ्यांच्या कडा पाणावल्या.

"नको, मला 'खत्ता' नको. माझ्याही मुलानं इतरांप्रमाणे शिकायला हवं. मी उद्यापासून माझ्या मुलाला शाळेत पाठवते."

तणतणत आलेली ती बाई जड अंतःकरणानं, जड पावलांनी परत गेली. दुसऱ्या दिवसापासून तिचा मुलगा बालघरात यायला लागला.

मीही बालदोस्तार्फत त्याच्यासाठी एक ब्लॅकेट पाठवून दिलं.

दातानिया शाळेत जाताना

भूकंपानं कच्छमध्ये प्रचंड उलथापालथ केली होती. भूकंपाच्या या धक्क्यानं करोडपती रोडपती झाले, तर अनेक रोडपती गृहपती झाले. 'महापुरे वृक्ष जाती तेथे लव्हाळे वाचती' या वचनाचा प्रत्यय कच्छमध्ये फिरताना येत होता. भूकंपाचा हा धक्का एवढा मोठा होता, की मोठमोठ्या इमारती, बंगले पत्त्यांच्या बंगल्याप्रमाणे कोसळले आणि ते लोक बेघर होऊन रस्त्यावर आले; तर दुसऱ्या बाजूला भिल्ल, पारधी, रबारी, आदिवासी जंगलात झोपड्या किंवा पालं बांधून राहत असल्यामुळे त्यांचं फारसं काही नुकसान झालं नाही. परंतु भूकंपाचं दाहक दृश्य सर्वत्र पसरलं आणि जगभरातून मदतीचा प्रचंड ओघ गुजरातकडे आला. त्यामुळे झोपड्यांत आणि रस्त्याच्या कडेला पालं उभारून राहणाऱ्या लोकांनाही छोटेखानी का होईना, पक्की घरे बांधून मिळाली. त्यांच्या दृष्टीनं भूकंप ही एक पर्वणीच ठरली.

स्वीस लेबरतर्फे भद्रेश्वर गावातील काही लोकांना घरं मिळाली. 'तेरे देस होम्स'नं कुक्कडसर येथील रबारी, म्हणजे मेंढपाळ लोकांसाठी व बंडी इथं काही मुस्लीम मजुरांसाठी घरं बांधली. 'इंडियन एक्सप्रेस' या वृत्तसमूहानं वाचकांना आवाहन करून जो निधी गोळा केला, तो राष्ट्र सेवा दलाकडे सुपूर्द केला होता. त्या मदतनिधीतून कुवाईपहर येथील पारधी समाजातील लोकांसाठी घरं बांधून एक नवीन गाव उभं केलं गेलं. तिन्ही संस्थांकडून आलेल्या मदतनिधीतून घरं बांधण्याचं काम 'युसुफ मेहरअली सेंटर' करत होतं.

भद्रेश्वरच्या तळ्यापलीकडील मोकळ्या जागेत या घरांसाठी दारं, खिडक्या, छप्पर बनवण्यासाठी फॅब्रीकेशनचं काम सुरू होतं. तारा-पनवेलहून आलेले कुतुबुद्दीन

व त्यांचे सहकारी रात्रंदिवस राबून हे काम करत होते. एके दिवशी ते काम पाहण्यासाठी सहज म्हणून मी तिथं गेलो होतो. दुपारची वेळ होती. त्यांना जेवणासाठी गावात यायचं होतं. सामानाकडे जरा लक्ष असू द्या, असं सांगून ते निघून गेले. मी तंबूच्या सावलीत बसलो होतो.

काही वेळानं पाहतो तो दोन किशोरवयीन मुलं बोलत-बोलत समोरच्या बाभळीच्या झुडपाजवळ आली आणि किंचित बसले न बसले करून निघून गेली. माझं कुतूहल जागं झालं. त्या दोघांनी तिथं येऊन काय केलं असेल? आपलं काही सामान तर नाही ना उचलून नेलं? तिथं जाऊनच बघावं म्हणून मी पुढं गेलो. पाहतो तो काय! दोन ठिकाणी विष्टा पडल्या होत्या. म्हणजे ती दोघं इथं शौचासाठी आली होती तर? तांब्या-बाटली, डबा काही न घेता? पाण्याचा वापर न करता तशाच पॅट्स चढवून निघून गेले?

समोरून सेंटरचे कार्यकर्ते वेलजीभाई येत होते. त्यांना हे सांगताच 'हाक थू' करत त्यांनी थुंकी बाहेर टाकली आणि हसत-हसत म्हणाले, "हे लोक असेच करतात. छोटी मुलं नव्हे, तर युवक आणि म्हातारेकोतारेसुद्धा! भगवान शिवजीनं त्यांना तसा वरच दिला आहे."

"म्हणजे? देव कधी कुणाला घाणेरडं रहा असा वर देऊ शकतो का?"

"त्यांची अशी मान्यता आहे. हे लोक असे घाणेरडे राहतात म्हणून तर लोक यांना जवळ घेत नाहीत." वेलजीभाई सांगत होते.

ह्या लोकांना 'दातानिया' असं म्हटलं जातं. दातानिया म्हणजे दातन विकणारे. कडुर्निबाच्या फांद्या तोडून त्याच्या छोट्या-छोट्या काड्या काढून त्या दात घासण्यासाठी लोकांना विकण्याचं काम ते करत असतात. जडेजा किंवा जमीनदाराच्या शेतजमिनीत कष्टाची कामं करणं, शेतीची राखण करणं, बकालोऽऽ बकालोऽऽ असं म्हणत दारोदार जाऊन हातगाडीवरून भाजी विकणं, टीनच्या पत्र्यापासून सुपं, रॉकेलचे छोटे दिवे, डब्यांसाठी झाकणं बनवणं, छत्र्या दुरुस्त करणं यांसारखी कामं ते करत असतात.

त्यांच्या मुलांसाठी सेंटरने त्यांच्याच वस्तीत बालवाडी सुरू केली. सुरुवातीला अनेक मुलं गोळा झाली; परंतु शेतीचा हंगाम सुरू होताच आई-बापाबरोबर बाडबिस्तरा बांधून मुलंही दुसऱ्या ठिकाणी जात, त्यामुळे बालवाडीतली संख्या रोडावली. एके दिवशी शेजारीच असलेल्या 'माहेश्वरी' वस्तीतल्या मुलांना गोळा करून या बालवाडीत आणलं, तर ती मुलं येताच दातानियाची मुलं पटापटा उठून निघून जाऊ लागली. कारण काय, तर माहेश्वरी म्हणजे त्यांच्या दृष्टीनं अस्पृश्य! अस्पृश्यांबरोबर आपली मुलं नाही बसणार, असं पालकांचं म्हणणं. दातानिया व माहेश्वरी या दोघांकडे तुलनेनं पाहिलं तर दातानियापेक्षा माहेश्वरी बरेचसे उजळ,

नितळ, साफसुथरे; पण दातानियांना आपल्यापेक्षा चांगले राहणारे माहेश्वरी अस्पृश्य वाटावे याला काय म्हणावं? मला या दातानियांचं फार आश्चर्य वाटलं. अशी कशी ही इथली 'कच्छी' माणसं? असा प्रश्नही मनात आला, पण क्षणभरच... काही क्षणांत मी जिथून आलो त्या माझ्या निसर्गसुंदर गोव्यात गेलो आणि मला आठवलं, 'चहा पिण्यासाठी हॉटेलात गेल्यावर तिथला हॉटेलमालक आपल्याला वेगळ्या ग्लासातून चहा देतो, तो अस्पृश्यता पाळतो' अशी तक्रार एका दलितानं केली, तेव्हा त्या हॉटेलमालकानं दुसऱ्या एका दलिताला बोलावून त्यांच्या हस्ते त्याला चहा देऊन केला, तर त्यानं तो चहा घेतला नाही. कारण काय, तर तो म्हणे त्याच्यापेक्षा खालच्या जातीचा! म्हणजे कुठंही गेलो तरी जातियतेची ही अशीच मानसिकता! दातानिया लोक शौचास गेल्यावर पाण्याचा वापर न करता तशाच चड्ड्या-पँट्स वर चढवतात म्हणून मी नाक मुरडलं होतं; त्यांना मागास, घाणेरडे असं म्हणून मोकळा झालो होतो. परंतु मोठमोठ्या पंचतारांकित हॉटेलात राहणारी, परीटघडीचे कपडे वापरणारी, प्रगत गर्भश्रीमंत माणसंही संडासात गेल्यावर पाण्याचा वापर न करता फक्त टॉयलेट पेपरचा तेवढा वापर करतात, तेव्हा आपण त्यांच्यापासून दूर उभं राहत नाही. उलट, तेच आमच्यापासून दूर असतात. आपण फक्त त्यांच्या श्रीमंती अत्तराचा सुगंध तेवढा दूरवरून 'हुंगत' असतो.

दातानियाच्या मुलांसाठी सुरू केलेल्या बालवाडीत त्यांची मुलं यावीत म्हणून घराघरांत जाऊन त्यांना आणायचं ठरवलं. हळूहळू छोट्या मुलांप्रमाणे सहा वर्षांहून अधिक वयोगटातील मुलंही बालवाडीत येऊ लागली. त्यांना पाटी-पेन्सिली दिल्या. बालवाडी शिक्षिका नीता होथी त्यांना अक्षरज्ञान शिकवू लागली.

या मोठ्या मुलांनी प्राथमिक शाळेत जावं असं त्यांना सांगून पाहिलं; परंतु कुणीच त्यासाठी तयार झालं नाही. पालकांनीही दुर्लक्ष केलं. एके दिवशी मनात विचार आला, की आपणच यांना शाळेत नेऊन सोडावं.

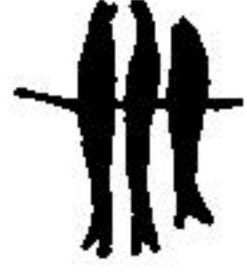
आपण शाळेत नेऊन सोडलं, तरी या मुलांना तिथल्या मुलांनी स्वीकारायला तर पाहिजे ना! यांचे हे कपडे, वाढलेले केस, अंगाला येणारा कुबट वास, त्यांचा हा सारा अवतार बघून मुलांनी त्यांना बसायला जवळ घेतलं नाही तर?

गजानन भोपळे, किशोर येवतकर हे अमरावतीचे सेवा दलाचे कार्यकर्ते. माझ्या आधी कच्छला स्वयंसेवक म्हणून गेले होते. गजू 'आरोग्य', तर किशोर 'बांधकाम' विभागात काम करायचा. परंतु माझ्या 'शिक्षण' खात्यात ते मला आवर्जून मदत करायचे. मी कुठलंही काम सांगावं, किंबहुना अनेक वेळा सांगायचा आधीच गरज ओळखून ते काम करण्यासाठी स्वतःहून पुढे व्हायचे. त्यांना दातानिया मुलांना शाळेत पाठवण्याच्या मोहिमेबाबत कल्पना दिली. तिघांनी मिळून मुलांचे केस कापले. खसखशीत अंग घासत अंधोळी घातल्या. नीतानं

मुलींच्या डोक्यावर चपचपीत तेल घालून त्यांच्या दोन वेण्या घातल्या. भूकंपग्रस्तांना वाटण्यासाठी जीर्जीनी मुंबईहून पाठवलेले मुलांचे काही कपडे अजून शिल्लक होते, ते त्या मुलांच्या अंगावर चढवले, नाश्ता दिला आणि साडेदहाच्या सुमारास 'चोपडी पेन लईसू, अमे निसाळ जईसू' अशा घोषणा देत आमची वानरसेना प्राथमिक शाळेच्या दिशेनं जाऊ लागली. वाटेत काही मुलांचे पालक भेटले. आपल्या मुलांची ही बदललेली रूपं पाहून ते थक्कच झाले. कौतुकभरल्या नजरेनं ते आपल्या मुलांकडे पाहू लागले. दोघं-तिघं पालक असेही भेटले, की 'शाळा-बिळा नको, चल माझ्याबरोबर' असं म्हणून त्यांनी आपल्या मुलांना फरफटत ओढून नेलं. मुलांना शाळेत जायची इच्छा होती, पण वडीलधारी मंडळी त्यांना पाठवायला तयार नव्हती. बाजारात दुकानांसमोर, कठड्यावर किंवा झाडाच्या पारावर बसून चकाट्या पिटता-पिटता वरचेवर 'कटिंग' चहा रिचवण्यात आणि आपल्याबरोबर आणलेल्या व धुळीत खेळणाऱ्या मुलांना 'कुरकुरे भाप' खायला देण्यातच त्यांना धन्यता वाटत होती.

राहिलेल्या दहा-बारा मुलांना घेऊन आम्ही शाळेत गेलो. घोषणा ऐकताच, काय गडबड आहे ती पाहावी म्हणून मुख्याध्यापक माधूर गुरुजी बाहेर आले. समुद्रकिनारच्या मच्छीमारांच्या मुलांच्या शिक्षणकामात हे गुरुजी आम्हाला बरंच सहकार्य करत होते. त्यांनी मुलांचं प्रेमानं स्वागत केलं.

गुजरातला गोवा प्रिय

संध्याकाळजी वेळ. सेवा दलाची शाखा आटोपून मुलं आपापल्या घरी जाऊ लागली. इतक्यात सुमन नावाची छोटी मुलगी म्हणाली,

“मैय्या, तुम्ही कुठून आलात?”

“गोव्याहून. गोवा माहीत आहे तुला?”

“हो! माहीत आहे की!”

मला आश्चर्य वाटलं. मला अद्याप कच्ছ माहीत नव्हतं; आणि या चिमुरडीला गोवा माहीत आहे! अधिक माहितीसाठी मी विचारलं,

“ते कसं काय? तुला गोवा कसा माहीत झाला?”

ती जराशी खाली वाकली आणि खाली पडलेल्या कचऱ्यातून एक चकाकता कागद उचलून म्हणाली,

“हा आहे ना गोवा?”

ते गुटख्याचं पाकीट होतं. म्हणजे आमचा गोवा या गुजरातवाल्यांना ‘असा’ माहीत असावा ना!

इतर सर्वसाधारण लोकांप्रमाणेच कच्ছमधील लोकांनाही चहा खूप आवडतो. कुठल्याही घरी गेलो, की डाव्या हातात बशी आणि उजव्या हातात किटली घेतलली व्यक्ती आपलं चहानं स्वागत करते. टपरीवजा हॉटेलसमोर उभं राहून ‘कटिंग’ म्हटलं, की ते बसल्या जागी आणून चहा पाजतात.

जसा चहा तसा यांचा आणखी एक पदार्थ आवडीचा, तो म्हणजे गुटखा. आबालवृद्धांना जोडणारा दुवाच जणू तो! कुणालाही ‘केम छो’ असं म्हटलं, की ‘ठीक छे, सारूं छे’ असं म्हणण्यासाठी ते तोंड उघडतात, तेव्हा त्यांचे दात

‘गुटखा-भक्षणा’ची साक्ष देतात. एखादी बाई बाजारात किंवा अन्य कारणासाठी बाहेरगावी जात असेल आणि तिचं मूल तिच्याबरोबर जाण्यासाठी हट्ट धरत असेल, तर ती बाई टपरी किंवा कॅबीनवर जाऊन खुशाल त्याच्या हातावर गुटख्याचं पाकीट ठेवत असल्याचं दृश्य अनेक वेळा पाहायला मिळतं. असं करताना तिला काही वाटत नाही. भूकंपाच्या वेळी भूकंपग्रस्तांना तातडीची मदत म्हणून अन्नाची पाकिटं वाटली जात होती, तेव्हा म्हणे लोकांची ‘गरज’ ओळखून गुटख्याचीही पाकिटं काही ठिकाणी वाटली जात होती. अन्न-वस्त्र-निवारा ह्या माणसाच्या तीन प्रमुख गरजा आहेत; पण यांनी अन्नात गुटख्याचाही समावेश केला आहे. सर्वसामान्यांच्या लेखी, रडणाऱ्या मुलाला शांत करण्यासाठी त्याला लिमलेट-चॉकलेटची गोळी देणं हा उपाय असतो; पण यांच्या मते गुटख्याची पाकिटं!

बालघरात येणाऱ्या मुलांच्या दप्तरात पेन्सिलचा तुकडा मिळणं कठीण; परंतु त्याच्या खिशात गुटखा मात्र हमखास मिळे. गुटखा खाणं वाईट, तंबाखू आरोग्यास अपायकारक असतो हे त्यांना कोण सांगणार? कारण बालघरात त्यांना शिकवणारे शिक्षकही स्वतः गुटखा चघळणार! पालकांना सांगावं, तर ते आपल्यालाच मूर्खात काढणार!

असं असलं, तरी गुटखा कमी करणं गरजेचं होतं. ‘सिगरेट, विडी, पान आरोग्याचे दुश्मन’ हे मुलांच्या मनावर बिंबवायचं झालं, तर ते आधी शिक्षकांना पटणं आवश्यक होतं. एके दिवशी मासिक बैठकीत हा विषय मांडला. बैठकीच्या मध्यंतराच्या वेळी लघवीचं निमित्त करून हळूच बाहेर जाऊन गुटखा खाऊन येणारे काही शिक्षकही आज मध्यंतरापूर्वी नशापान, व्यसनमुक्ती हा विषय चघळू लागले.

“आम्ही मच्छीमार.मासे पकडण्यासाठी समुद्रात जातो तेव्हा थंडीनं कुडकुडतो. तेव्हा शरीरात ऊब निर्माण करण्यासाठी विडी ओढणं आवश्यक ठरतं.” एकाचं म्हणणं.

“आमची सारी दोस्तमंडळी गुटखा खाणारी, त्यामुळे आम्हालाही सवय लागली.” दुसऱ्याची सफाई.

“झालं ते झालं. आता आपण मुलांना शिकवतो. त्यांना गुटखा खाऊ नका असं सांगण्याआधी आपण खाणं बंद करायला हवं.” मधेच कुणाची तरी शिष्टाई!

मला माहीत होतं, की एका बैठकीत, पंधरा-वीस मिनिटांच्या चर्चेनं किंवा उपदेशानं व्यसनं सुटली असती तर देशातच नव्हे, तर या भूतलावर एकही विडी-सिगारेट-गुटख्याचं दुकान दिसलं नसतं.

तरीही कालपरवा नव्हे, तर आतापर्यंत या विषयावर काही न बोलणारे

आज 'गुटखा खाणं बरोबर नाही' असं बोलू लागले. बडीशेप तोंडात टाकावी तशी गुटख्याची पुडी बिनदिक्कतपणे तोंडात टाकणारी आमची शिक्षकमंडळी आता काहीशी बिचकू लागली. दिवसाकाठी किती पुड्या खाल्ल्या याची गणती न ठेवणाऱ्यांच्या निदान एक-दोन पुड्या नक्कीच कमी होत गेल्या. काहींनी तर, गुटख्याला कायमची सोडचिड्डी दिली, अशी अनेक दिवसांनंतर कबुली दिली.

एके दिवशी गरुडिया सागरशाळेत गेलो असता तिथं एका मुलाचा सगळा चेहरा फुललेला आढळला. घसा-गळा सुजलेला. चौकशी केली तेव्हा कळलं, की तो दिवसाकाठी सात-आठ गुटखा पाकिटं फस्त करतोय. त्याला वर्गाबाहेर बोलावून घेतलं. गुटख्याचे दुष्परिणाम सांगितले. तेव्हा रडकुंडीस येऊन तो म्हणाला, "मी आजपासून नाही खाणार."

"मला नाही खरं वाटत." मी अविश्वास व्यक्त केला.

"खरंच सांगतो, कसम से!"

"कसम-बिसम काही नको. तू जर खरोखरीच गुटखा खाणार नसशील, तर घरी जा आणि अम्मीच्या पायांना हात लावून तिला वचन दे."

तो घरी गेला. मी माझं काम आटोपून मागे वळलो. आठ-दहा दिवसांनंतर पुन्हा त्या बाजूनं जात असता, पाणी आणण्यासाठी गावात येणाऱ्या एका बाईनं आपली गधागाडी थांबवली आणि म्हणाली, "आपण अशी कोणती जादू केली माझ्या मुलावर, की पाकिटंच्या पाकिटं गुटखा खाणारा माझा मुलगा आता गुटखा खाताना दिसतच नाही!"

एके दिवशी गावातल्या मुलांना सांगितलं, "चला, आज तुम्ही गावात फिरायचं आणि मिळतील तेवढी गुटख्याची रिकामी पाकिटं गोळा करायची. बघू या, कोण सर्वात जास्त पाकिटं आणतो तो!"

झालं! मुलं ती. लागली कामाला. शिक्षकांनी सांगितलेल्या कामाला नकार देणारी मुलं कमीच असतात. शिक्षणाचा स्तर खालावला, मुलं अभ्यास करत नाहीत, आई-वडिलांना दुरुत्तरं करतात, शिक्षकांचं ऐकत नाहीत, अशी 'जनरल स्टेटमेंट' देऊन आपण लगेच मोकळे होतो. फुटलेल्या बांधावरून पाणी वाहून जाऊ नये म्हणून त्यावर आडवा झोपणारा आरुणी आज आढळणार नाही; अशी अपेक्षाही कुणी करू नये, पण शिक्षकानं सांगितलेली कामं आनंदानं करणारी अनेक मुलं आजही सभोवताली निश्चित भेटतात.

त्या दिवशी ती मुलं गावातल्या गल्लीबोळांत फिरली. मिळेल तिथून गुटख्याची रिकामी पाकिटं त्यांनी गोळा केली. संध्याकाळपर्यंत सिमेंटची पिशवी भरेल इतकी पाकिटं जमली.

"मुलांनो, कशासाठी गोळा करता हा कचरा?"

"जाळण्यासाठी."

"जाळण्यासाठी?"

"होय! गुटखा आरोग्यास हानिकारक आहे. हे बघा, या पाकिटावर लिहिलं आहे."

गुटखा पाकिटाची 'होळी' केली, तेव्हा त्या शेकोटीची ऊब घेता-घेता मुलं आपले अनुभव सांगत होती.

दुसऱ्या दिवशी सेंटरचे एक कार्यकर्ते म्हणाले, "काल तुम्ही मुलांना कुठं पाठवलं होतं?"

"गुटख्याची रिकामी पाकिटं गोळा करायला! का? काय झालं?"

"झालं काही नाही; काही लोक म्हणत होते, आमच्या मुलांना कशाला गटाराच्या घाणीत पाठवता?"

ते मी ऐकून न ऐकल्यासारखं केलं. मुळात गुटखा हीच मुळी घाण आहे. ही घाण खाणं ज्यांना घाण वाटत नाही, ती माणसं तोंडात टाकण्यासाठी नव्हे, तर जाळून टाकण्यासाठी ती 'घाण' हातात घेतली म्हणून नाकं मुरडत असली, काही म्हणत असली, तर ऐकून घ्यायचं. आपण वाईट तर काही करत नव्हतो! आणि सभोवतालची सगळीच माणसं आपल्या प्रत्येक गोष्टीचं कौतुक करतीलच असं थोडंच आहे! आपला उद्देश साफ असला की झालं! त्याला चार-दोन लोकांनी 'घाण' म्हटलं, तर कशाला ते मनाला लावून घ्यायचं! असा विचार करून त्याकडे दुर्लक्ष केलं.

आदिपूरला एस.ओ.एस. नावाची एक संस्था होती. अपंग व निराधार मुलांसाठी बसतिगृह सुरू करून त्यांना जीवनशिक्षण देण्याचं खूपच चांगलं काम ती संस्था करत होती. त्या संस्थेचे एक कार्यकर्ते एका सेमिनारमध्ये भेटले होते. त्यांनी आपली संस्था बघायला मला बोलावलं होतं, म्हणून तिथं गेलो होतो. तेव्हा त्यांच्या संस्थाप्रमुखांनी 'नाटक' या विषयावर आपल्या मुलांसाठी आठ दिवसांची कार्यशाळा घ्यायची विनंती केली. त्यासाठी मानधन द्यायचीही तयारी दर्शवली.

"मानधन वगैरे काही नको. तुम्ही एवढं चांगलं कार्य करता आहात. ह्या मुलांसाठी मी काही करू शकलो; आठ दिवसांतले काही तास, काही क्षण जरी मी त्यांना देऊ शकलो, तर ते माझ्यासाठी आनंदाचे ठरतील." असं म्हणून मी त्यांची विनंती मान्य केली. आठ दिवस संध्याकाळी तीन ते सहा एस.ओ.एस.मध्ये जाऊ लागलो. संस्थेच्या स्थापनादिनानिमित्त सांस्कृतिक कार्यक्रम होणार होता. त्यावेळी आपणही एखादं छोटंसं नाटक सादर करावं असं मुलांनी ठरवलं.

आम्ही सर्व एकत्र बसलो. विषय कोणता निवडावा यावर चर्चा सुरू झाली.

मुलांमध्ये शिरलेली एखादी वाईट गोष्ट नाहीशी कशी करायची त्यावर आपण नाटक करू, असं सूचित करताच मुलांनी वाईट गोष्टी कोणत्या याची एक सूचीच तयार करायला घेतली. अभ्यास न करणं, खोटं बोलणं, इतरांना चिडवणं, मारणं इत्यादी. प्रत्येक जण एकेका गोष्टीची भर घालत होता. त्यात, गुटखा खाणं ही वाईट गोष्ट आहे, असंही त्यांनी लिहिलं.

कार्यशाळेतील वयानं मोठ्या असलेल्या पाच-सहा मुलांना रस्त्यावर पडलेली गुटख्याची रिकामी पाकिटं आणायला सांगितली. दुसऱ्या दिवशी त्या पाकिटांचं वर्गीकरण केलं. 'गोवा', 'माणिकचंद', 'तुलसी', 'मिराज', 'आर.एम.डी.; जितकी नावं तितके राक्षस! मिराज राक्षसाची भूमिका असलेल्या कलाकाराची संपूर्ण वेशभूषा मिराजची पाकिटं चिकटवून केलेली. त्याच्या हातातली तलवारही त्याच पाकिटांची. जो मुलगा जो गुटखा खातो, तो गुटखा-राक्षस त्या मुलाला हळूहळू गिळंकृत करतो, हा संदेश देणारं नाटक तयार झालं.

कार्यक्रमाला प्रमुख पाहुणे म्हणून गुजराज राज्याचे तत्कालीन विधानसभा सभापती धीरुभाई शहा आले होते. त्यांनी पथनाट्य पाहून मुलांचं खूपच कौतुक केलं. आपल्या भाषणात ते म्हणाले,

“मुलांनो, तुम्ही छान नाटक सादर केलं. गुटखा खाणं आरोग्याला अपायकारक आहे. तुम्ही कधीच गुटख्याच्या आहारी जाऊ नका. आपण की नाही, ह्या 'तुलसी'चं 'माणिकचंद'शी लग्न लावू आणि त्या दोघांना 'मिराज'मध्ये बसवून 'गोवा' इथं पाठवून देऊ.

आता आम्ही अंगठ्याला शाई लावणार नाही

‘मुलांना शाळेत पाठवा, त्यांना शिकू द्या’ हे सांगण्यासाठी आम्ही पालकांशी वेळोवेळी संपर्क साधायचो. वडील समुद्रावर किंवा फिरतीवर. घरी आईच मुलांचं सारं करते. मुलाचा जन्म होण्याअगोदरपासून ती त्याचं संगोपन करत असते. नाळ तुटली तरी ती सतत मुलांच्या भवितव्याची काळजी घेत असते. तिला एखाद्या गोष्टीचं महत्त्व पटलं, तर त्यासाठी ती अक्षरशः जिवाचं रान करायलाही तयार असते. मुलांचा विकास घडवून आणायचा तर त्यांच्या आयांकडे आधी अधिक लक्ष द्यायला हवं. ही गोष्ट ध्यानात ठेवून मुलांच्या आयांशी संपर्क साधण्यासाठी बचत गटाचं काम करणाऱ्या सेंटरच्या कार्यकर्त्या कांता शिंदे, वर्षा बिराजदार, छाया जोशी यांचीही मदत व्हायची.

एके दिवशी बचत गटाची बैठक घेऊन आल्यावर कातांनं सांगितलं,

“आमच्या महिला गटप्रमुखाची एक अडचण आहे बघा. ती सोडवण्यासाठी तुम्ही काही मदत करू शकाल का?”

“काय झालं ते आधी सांगा तर खरं.”

“मोखा गावातील बचत गटाची प्रमुख रंजनबेन आहे. तिचे पती अपघातात वारले. पदरात तीन मुलं. कमाईचं साधन नाही. मोठ्या मुलाला मामाच्या घरी शिकायला ठेवलं. मामाचं आता लग्न झालं. मुलगा मामाकडे जायला तयार नाही, तर मग त्याच्या शिक्षणाचं काय करावं, असा तिच्यापुढे प्रश्न पडला आहे. आज आई व मुलगा दोघं रडत होती. तुम्ही कुणाला तरी सांगून त्याला एखाद्या वसतिगृहात ठेवू शकाल का?” काताचा प्रश्न.

“माझी इथं तशी कुठं एवढी ओळख आहे! तरी बघू. प्रयत्न करू.”

आठ दिवसांनंतर त्यांनी पुन्हा प्रश्न केला. तेव्हा आसपासच्या संस्था-कार्यकर्त्यांकडे मी चौकशी केली. पैसे भरून प्रवेश देणारी वसतिगृहं होती; परंतु गरीब मुलांना प्रवेश मिळण्यासारखी वसतिगृहं सापडणं कठीण होतं. एस.ओ.एस.चे आनंदभाई नावाचे एक कार्यकर्ते एका सेमिनारमध्ये मला भेटले होते. बोलता-बोलता बाबा आमटेचा विषय निघाला होता आणि आम्ही दोघांनी 'आनंदवन', 'भारत जोडो यात्रा' यांसंबंधीच्या अनुभवांची देवाणघेवाण केली होती. निरोप घेताना त्यांनी मला त्यांचा आदिपूरचा पत्ता दिला होता. त्यांच्याकडून काही मदत होईल का यासाठी त्यांना भेटलो. निराधार मुलांना एस.ओ.एस.मध्ये ठेवून त्यांना शिक्षण देऊन आत्मनिर्भर करण्याचं काम ती आंतरराष्ट्रीय संस्था करत होती; परंतु ते छोट्या मुलांना प्रवेश देत होते. रंजनबेनचा मुलगा त्यांच्या नियमावलीत बसणारा नव्हता. तरीही त्याला दुसऱ्या कुठल्या तरी संस्थेत ठेवता येईल का, याची चाचपणी करण्यासाठी आनंदभाई मला दोन संस्थांमध्ये घेऊन गेले. परंतु तिथंही काम होऊ शकलं नाही.

रंजनबेनची गरिबी, अगतिकता, असहायता लक्षात घेऊन, नियम काहीसे बाजूला ठेवून तिच्या मुलाला एस.ओ.एस.मध्ये प्रवेश देण्यासाठी आनंदभाईंनी आपल्या वरिष्ठांशी बोलणी करावी, अशी मी त्यांना गळ घातली. आनंदभाईंच्या संस्थेच्या मुलांसाठी मी आठ दिवसांची नाट्यकार्यशाळा घेतली होती. शेवटच्या दिवशी केलेल्या नाटकाची, प्रमुख पाहुणे म्हणून हजर असलेल्या गुजरातच्या सभापतींनी वाखाणणी केली होती. संस्थेचे प्रमुख माझ्या कामावर खुश झाले होते. त्यांनी देऊ केलेले मानधनही मी घेतले नव्हते. "मुलांना मिळालेला आनंद व संस्थेला झालेले समाधान हेच माझे मानधन आहे; एवढंच नव्हे, तर पुन्हा कधी गरज पडली तरीही मी येईन." असं सांगून मी आलो होतो.

ह्या सान्या गोष्टी, रंजनबेनच्या मुलाची गरज लक्षात घेऊन, आनंदभाईंनी त्या मुलाला एस.ओ.एस.मध्ये प्रवेश देण्यासंबंधी वरिष्ठांची संमती मिळवली. प्रवेश देण्याची तारीख उलटून गेली होती, तरीही भूजच्या केंद्रात त्याला प्रवेश मिळाला. त्याच्या आईच्या डोक्यावरचा भार हलका झाला. त्या मुलानंही मन लावून अभ्यास केला. एस.ओ.एस.मधील एक हुशार मुलगा म्हणून त्याचं नाव झालं. पुढच्या वर्षी त्याच्या बहिणीलाही प्रवेश मिळाला. नंतर रंजनबेननं अशाच आणखी गरजू मुलांना तिथं प्रवेश मिळवून दिला. ती सेंटरची चांगली प्रचारक बनली.

पापड तयार करणं, भरतकाम, गुंथणी यांसारखी कामं करून 'कमाई' करण्यासाठी बचत गट स्थापन करणाऱ्या महिलांना साक्षरतेचे धडेही द्यावे, त्यांना पासबुकावर सही करता यावी, एस.टी. बसवरील गावांची नावं वाचता यावी

असं कांताला सुचवलं. तिलाही तसंच वाटत होतं. कुंदरोडी गावात दोन महिन्यांचा एंग्रॉयडरी ट्रेनिंग क्लास सुरू होणार होता, तिथं हा साक्षरतेचा प्रयोग करण्याचं ठरवलं.

प्रशिक्षणवर्ग सुरू झाला. वीसेक महिला येत होत्या. निरक्षर असल्यामुळे बहुतेक जणींना मापं घेता येत नव्हती. एके दिवशी मी त्या क्लासवर गेलो. अनौपचारिक गोष्टी करता-करता त्यांना म्हणालो,

"तुम्ही भरत, गुंथणी फार चांगली करता, स्वयंपाकही चांगला करता, सगळी कामं चांगली करता; पण मेजरटेपवरून मापं कशी काय घेता येत नाहीत तुम्हाला?" ह्या प्रश्नानं महिला आपापसात चुळबुळ करू लागल्या. काही जणी आपल्या नशिबाला, गरिबीला, बालपणाला, एकूण आयुष्याला दोष देऊ लागल्या.

"हे बघा, झालं गेलं विसरून जा. आता गेलेले दिवस थोडेच परत येणार आहेत? आता तुम्ही इथं ट्रेनिंगला येता. पुढचे दोन महिने येत राहणार. तुमच्या वेळेतील एक तास जर तुम्ही मला दिलात, तर वीस दिवसांत तुम्ही दैनिक 'कच्छ मित्र' वाचू शकाल याची मी तुम्हाला हमी देतो." माझ्या या म्हणण्याचं त्यांना आश्चर्य वाटलं. काहींना ते अशक्यही वाटलं. प्रयत्न तर करून बघावा असं म्हणून काही जणी पुढे आल्या.

दुसऱ्या दिवशी एक ब्लॅकबोर्ड व रंगीत खडूंचा बॉक्स घेऊन मी कुंदरोडी गाठली. हसत-खेळत आमचा वर्ग सुरू झाला. महिलांमधील भीड, संकोच नाहीसा व्हावा म्हणून काही खेळ घेतले. काही वेळापुरता का होईना, त्यांच्यातला पोक्त प्रौढपणा गळून पडला. पहिल्या दिवशी म, न, ग, ज ह्या अक्षरांची, पाहणं, ऐकणं, वाचणं व लिहिणं, अशा चार पायऱ्यांनी ओळख झाली. त्या चार अक्षरांवरून चार शब्द तयार केले.

म ग न

ज ग न

न म न

ग ग न

नंतर त्याच अक्षरांवरून क्रियापदं तयार केली.

ज म (गुजराती भाषेत 'जम' म्हणजे जेव.)

नम (नम म्हणजे नमस्कार कर.)

यांतून वाक्यं लिहिली गेली.

म ग न ज म (मगन जेव.)

न म न न म (नमन नमस्कार कर.)

नंतर काना (1) काढायला शिकवलं.

नाना, मामा
आता काना (1) वर वेलांटी (१) काढली
नानी, मामी
नानी जम.
मामी नम.

महिलांच्या चेहऱ्यावर आनंद, आत्मविश्वास दिसू लागला. पहिल्याच दिवशी आम्हाला इतकं लिहिता-वाचता आलं, तर पुढील एकोणीस दिवसांत आणखी बरंच काही शिकू शकू, अशी त्यांची खात्री पटली.

दुसऱ्या दिवशी पाठ्या-पेन्सिली मागवून घेतल्या. वर्गाची संख्याही वाढली. विशेष महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे, सासू व सून एकाच वर्गात बसून साक्षरतेचा धडा गिरवत आहेत, हे तिची नात पाहत होती. आता दिसेल तो कागदाचा तुकडा उचलून त्यावरील अक्षरं वाचायचा त्यांचा नवा खेळ सुरू झाला. कुंदरोडी गावच्या एका बचत गटातील महिला लिहायला-वाचायला शिकल्या, ही बातमी दुसऱ्या बचत गटाला समजली, तेव्हा त्या महिला, 'आम्हाला केव्हा लिहिणं-वाचणं शिकवता?' असं विचारायला लागल्या.

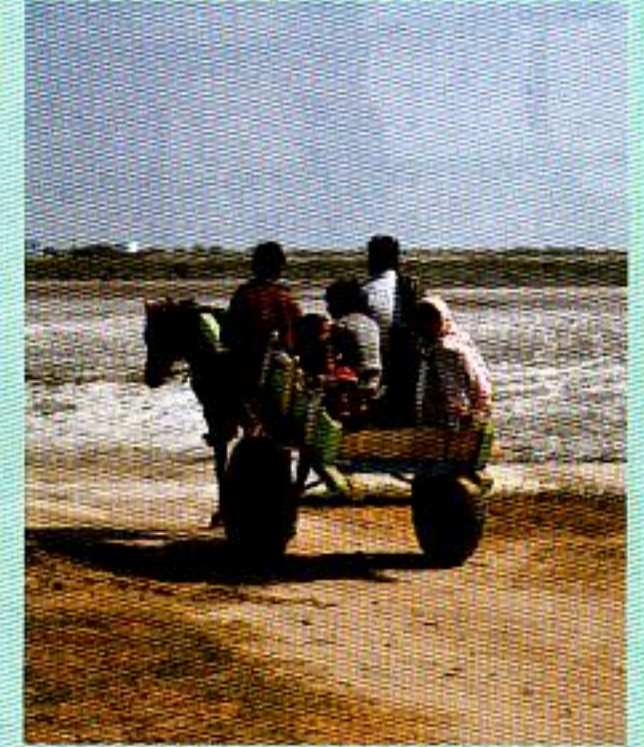
कुक्कडसर हा रबारी लोकांचा गाव. रबारी म्हणजे मेंढपाळ. मेंढरं चारण्यासाठी ही जमात एका गावातून दुसऱ्या गावातच नव्हे, तर दूरवरच्या राज्यांतही जात असते. त्यांच्याही एका गटानं अक्षरओळख करून घ्यायचं मनावर घेतलं. कुक्कडसरच्या बालवाडीत त्यांची प्रौढशाळा सुरू झाली. एके दिवशी काळी वस्त्रे परिधान केलेली वर्गातली एक वयस्क महिला म्हणाली,

“येत्या निवडणुकीच्या वेळी मतदान करायला गेल्यावर आम्ही आमच्या अंगठ्याला शाई लावणार नाही. आम्ही आता सही करणार...”

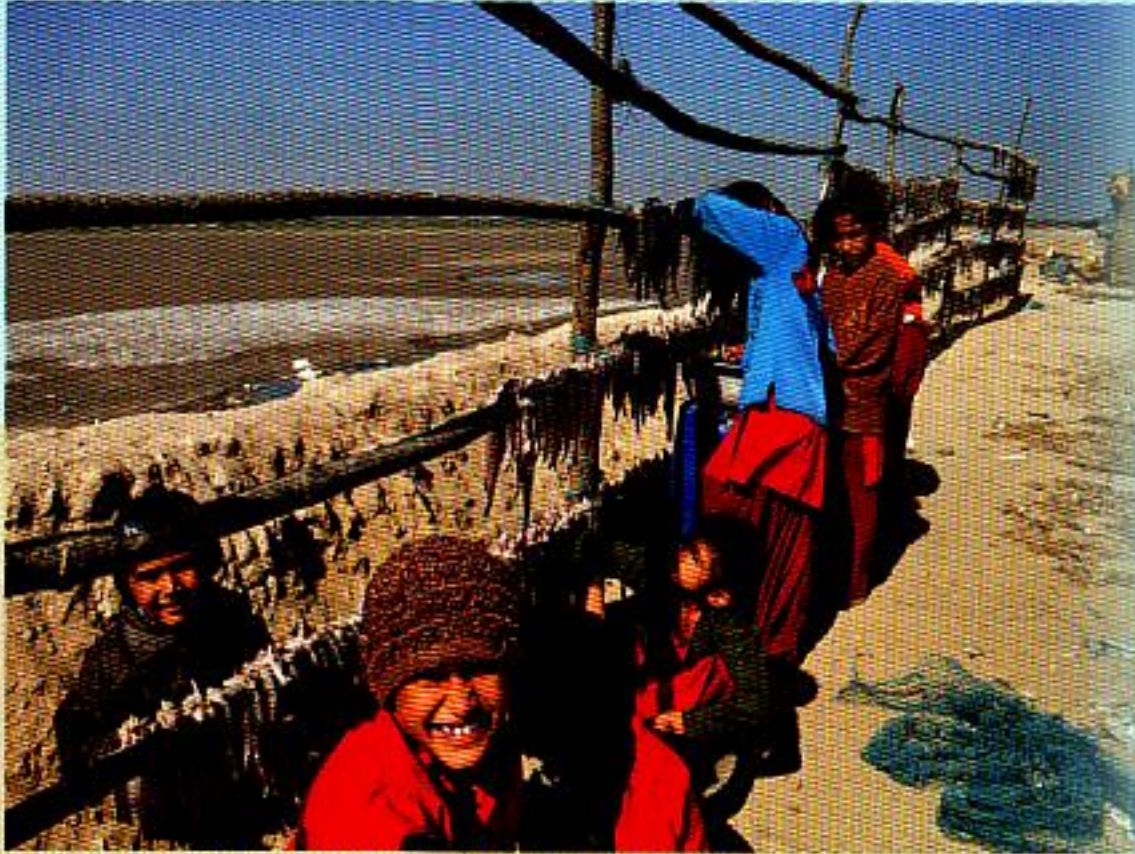
१. लेखक देवेंद्र कांदोळकर

२ पंधरवड्याला लागणारे सामान आणण्यासाठी बाजारात जाणारी घोडागाडी.

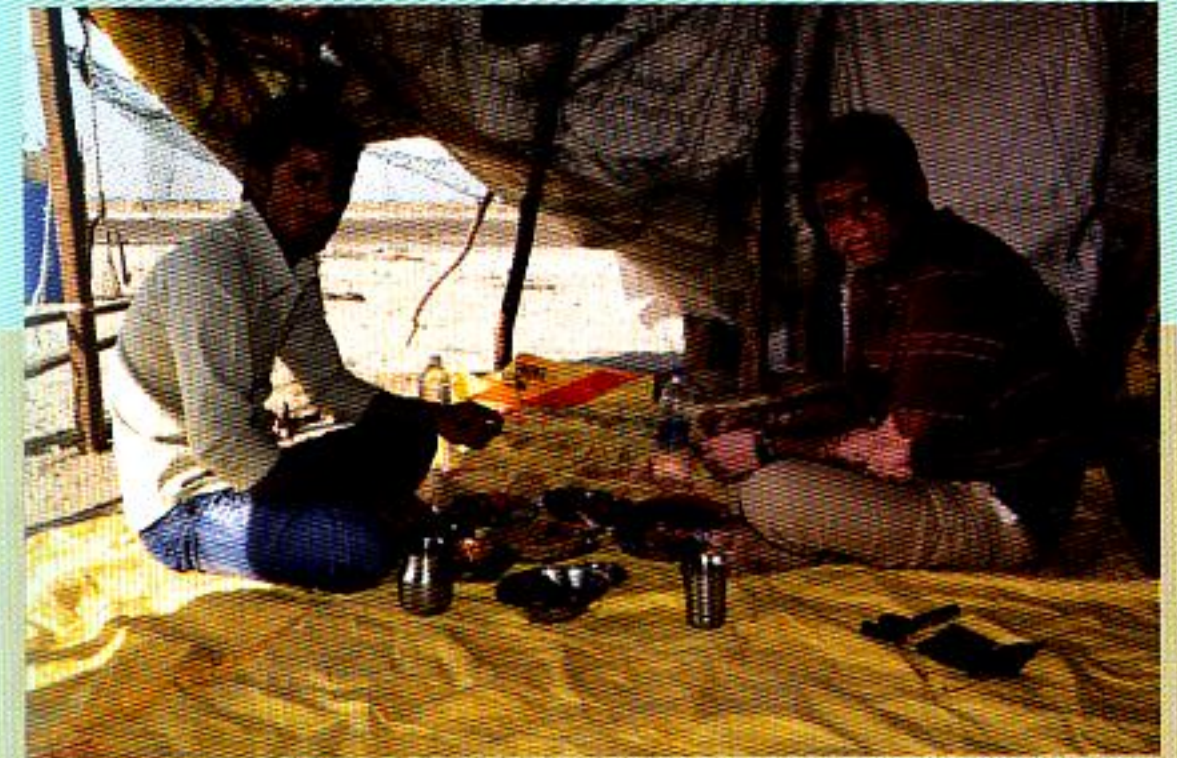
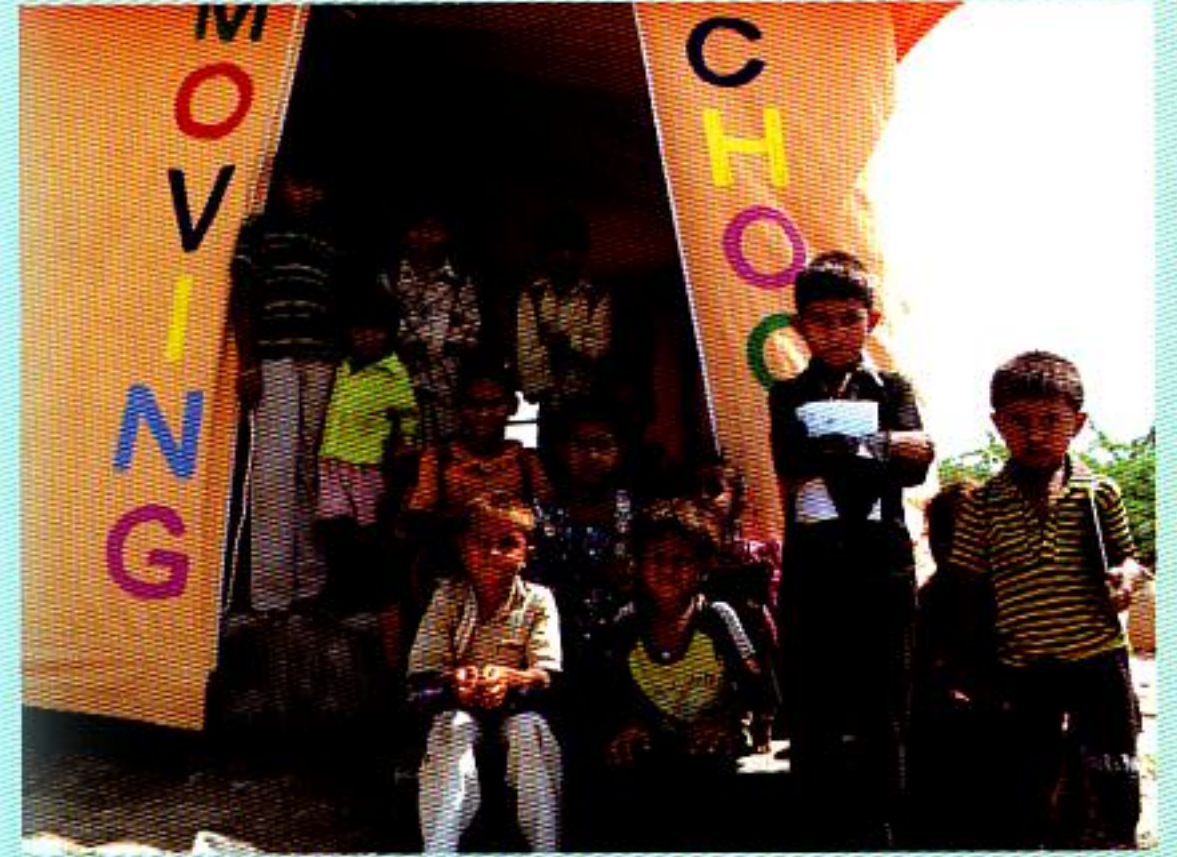
३. नातवंडाला शाळेत पाठविण्याच्या तयारीत आजोबा.

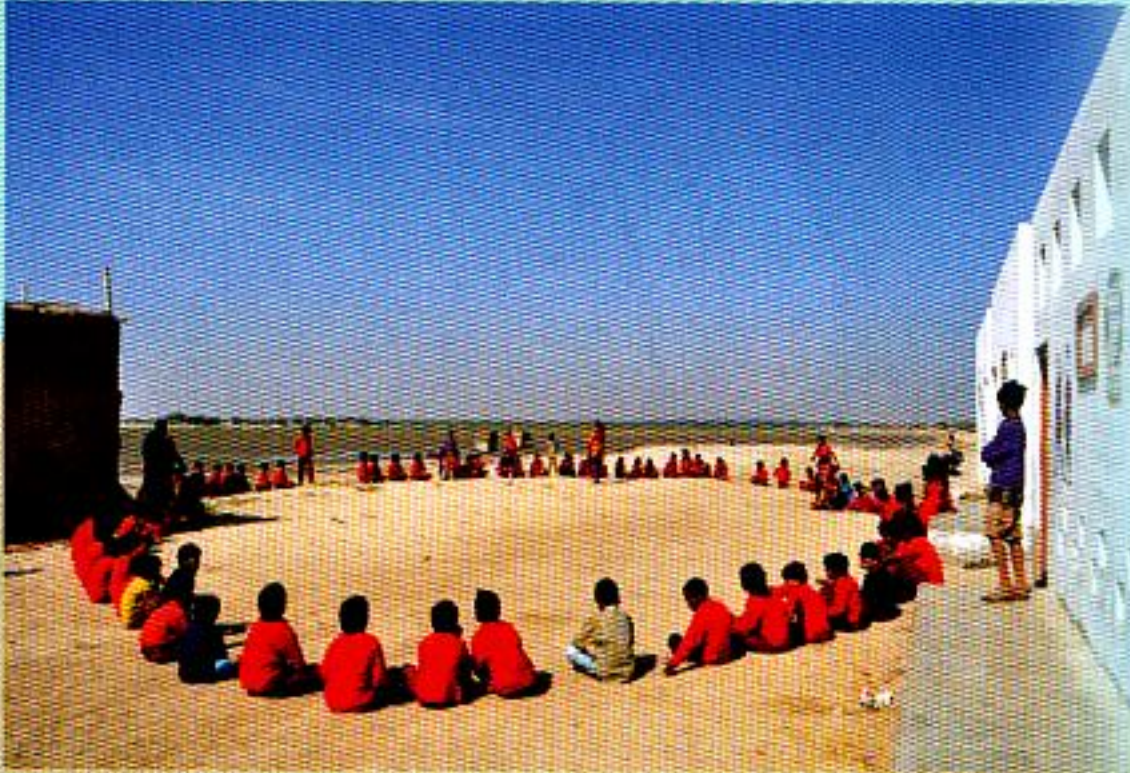
१. मासे सुकविण्याचे काम करणारा मुलगा.
२. मधल्या सुट्टीत घरी येऊन काम करणारी मुलं.

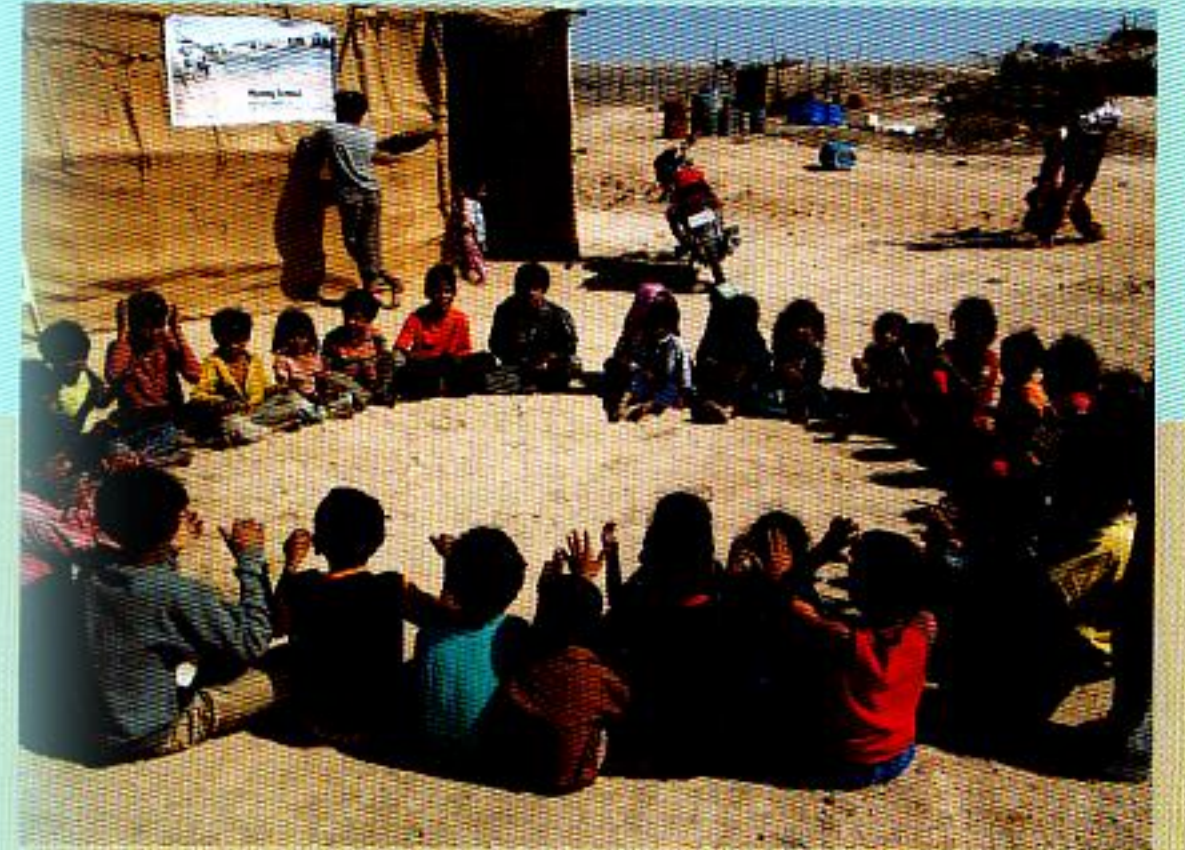
१. तंबूत भरणारी शाळा.
२. गोव्यातील पत्रकार गुजरातच्या मच्छीमाराच्या घरी भोजनाचा आस्वाद घेत आहेत.

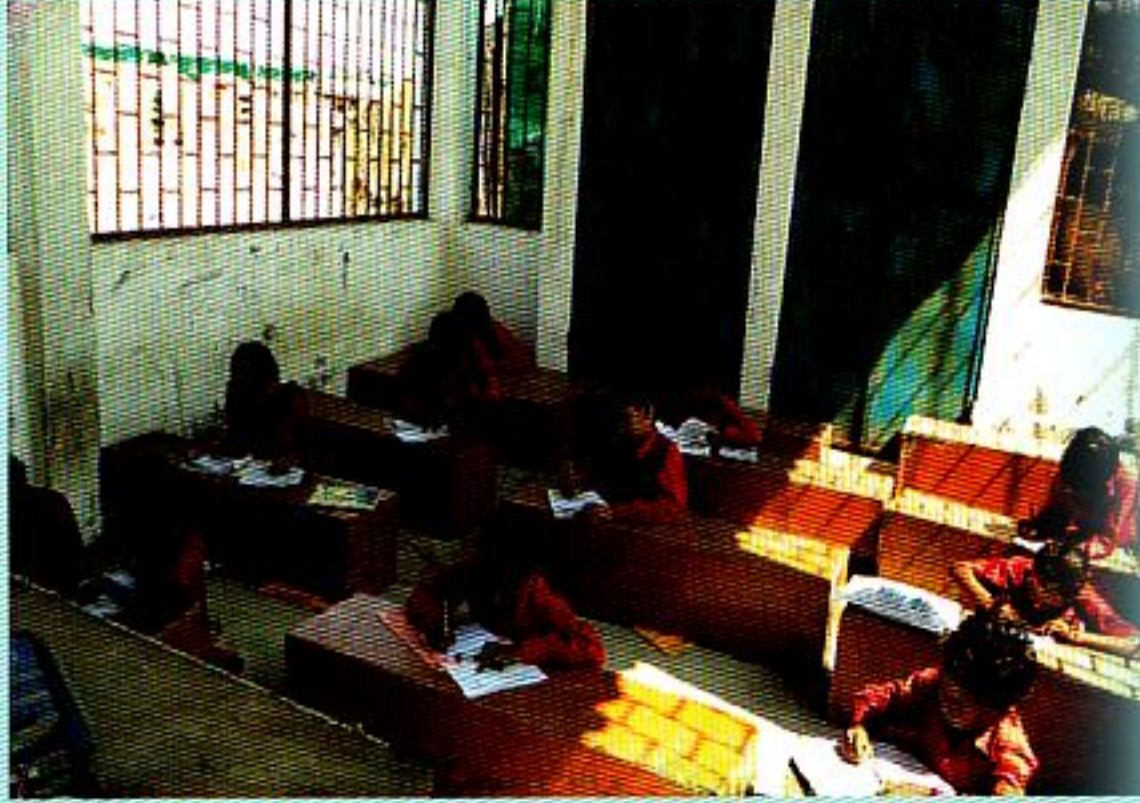
१. वसतिगृहात बालसभा.
२. रंधबंदर सागरशाळा.

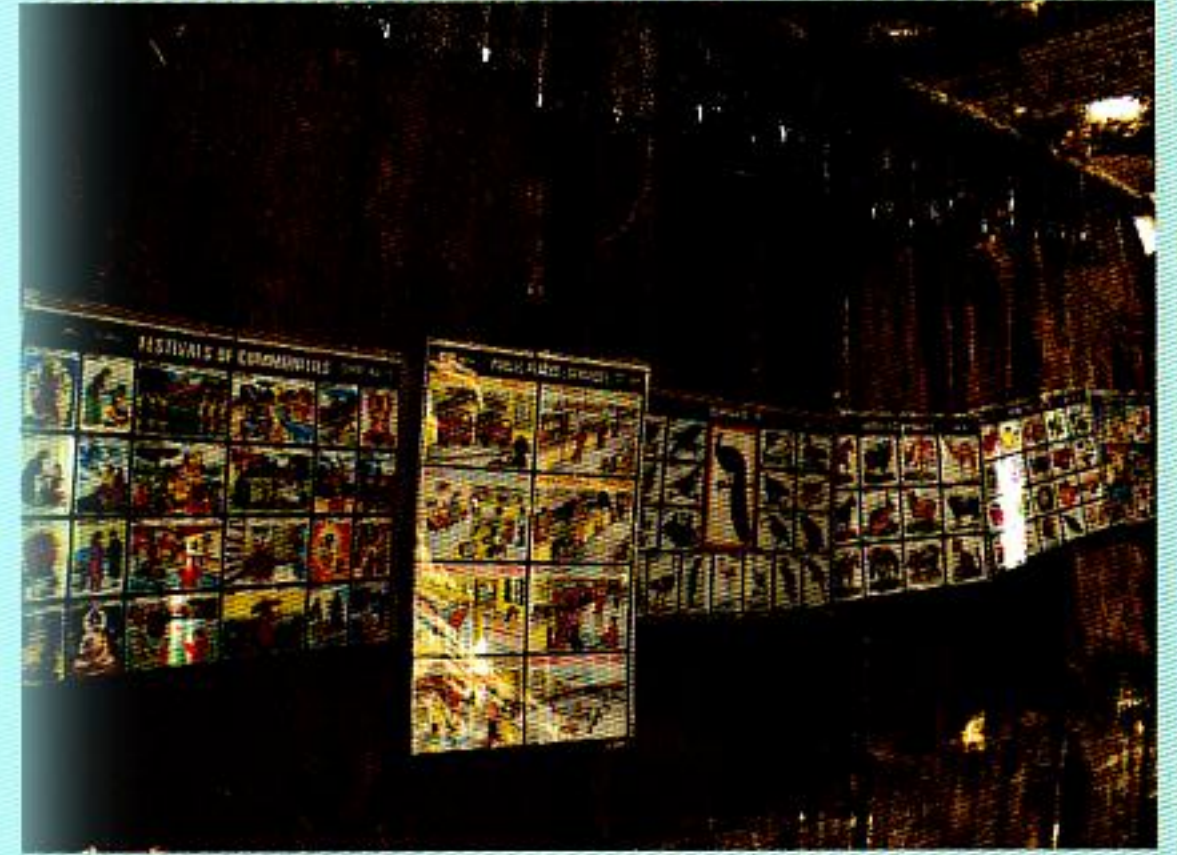
१. लुणी सागरशाळा.
२. कुतडी सागरशाळा.

१. परीक्षेचे पेपर लिहिताना.
२. जुनाबंदर 'मूव्हिंग स्कूल'.

१. गोणपाट व बांबूपासून बांधलेली सुरुवातीची सागरशाळा.
२. रंगीबेरंगी चार्ट पाहण्यात दंग असलेली मुलं.

१. 'मजहब नहीं सिखाता' बालनाट्याचे कलाकार.

२. 'अधखुली आंखे' मधील एक दृश्य.

आप गलत काम
करते हैं!

रंधबंदर, बावडीबंदर, लुणी, गरुडिया, वीराबंदर, जुनाबंदर अशा समुद्र-किनाऱ्यावरील सहा सागरशाळांमधून दहा शिक्षक अध्यापनाचं काम करत होते. एकूण ४६३ मुलांपैकी १६२ मुलं तीन ते पाच वर्षांची व बाकी सगळी शालेय हजेरीपटावर नाव नोंदण्याजोगी होती.

बहुतेक मुलांना आम्ही पहिल्या इयत्तेची पाठ्यपुस्तकं शिकवत होतो; परंतु प्रत्यक्षात त्या मुलांची कुठल्याही शाळेतल्या रजिस्टरमध्ये नावं नव्हती. या मुलांच्या जन्माची नोंदही कुठंच झाली नव्हती. एक तर 'जन्मनोंद का कारायला हवी' याबाबत पालकांना माहिती नव्हती. दुसरं म्हणजे, मुलांना शाळेतच घालायचं नाही, तर मग पंचायतीमध्ये नोंद करा, जन्मदाखला घ्या, ह्या 'उचापती' कशाला कारायच्या, म्हणून त्या फंदात ते पडत नव्हते.

आम्ही वेगवेगळ्या बंदरांवर मुलांना गोळा करून त्यांच्यासाठी सागरशाळा सुरू करून अनौपचारिकरीत्या शिक्षण देण्याचं काम करत होतो खरं; पण पुढे जाऊन त्यांना शाळेच्या मुख्य प्रवाहाशी जोडलं, तरच तो शिक्षणप्रवाह निरंतर चालू राहणं शक्य होतं. टी.डी.एच.चाही तसा आग्रह होता. यासाठी ह्या मुलांची शाळेत नोंद होणं आवश्यक होतं. रंधबंदर व लुणी बंदरावरील मिळून फक्त चार-पाचच विद्यार्थ्यांची तेवढी शाळेत नोंद होती व ते पुढील इयत्तेत गेले होते. जूनपासून ऑगस्टच्या शेवटच्या दिवसापर्यंत शाळेत येणाऱ्या विद्यार्थ्यांची नोंद शिक्षक करू शकतात. त्या काळात मुलं आपापल्या गावात असतात. तिथले शिक्षक व पालक यांनी शिक्षणविषयक प्रचारमोहीम राबवली असती, तर मुलांची नावनोंदणी होऊ शकली असती; परंतु तसं काही होत नव्हतं.

सप्टेंबर-ऑक्टोबरमध्ये मुलं पालकांसोबत समुद्रकिनाऱ्यावर आली होती. आमच्या सागरशाळेत मुलं शिकत होती. एक-दीड महिना उलटल्यावर लक्षात आलं, की यातली अनेक मुलं मन लावून शिकत आहेत, लिहीत आहेत, वाचत आहेत. पुढच्या वर्षी जून महिन्यात त्यांना पहिलीच्या वर्गात बसवण्यापेक्षा याच वर्षी त्यांना परीक्षेला बसवलं तर त्यांचं एक शैक्षणिक वर्ष वाचू शकेल. हा विचार मनात चमकला आणि लागलीच कामाला लागलो. सर्व बंदरांवरील माहिती गोळा केली आणि त्यासंबंधी मुद्रा व अंजारच्या तालुका शिक्षणाधिकार्यांना निवेदन दिलं. निवेदनाच्या प्रती भूज येथील जिल्हा शिक्षणाधिकार्यांनाही दिल्या. परंतु अधूनमधून स्मरणपत्रं पाठवूनही त्यांनी कधी पोचपावती देण्याचीही तसदी घेतली नाही.

पुन्हा एकदा जिल्हाधिकार्यांना पत्र पाठवून या मुलांना खासगी विद्यार्थी म्हणून परीक्षेला बसवायची विनंती केली. परंतु त्यासाठी प्रत्येक मुलाचा जन्मदाखला द्यावा लागेल असं सांगण्यात आलं. पण ज्या आई-वडिलांना आपल्या मुलांची जन्मतारीखच माहीत नाही, तिथं ते जन्मदाखला कुठला देणार? तालुका शिक्षणाधिकार्यांना याची कल्पना दिली तर ते म्हणाले, “तसं असेल तर त्यांच्या आई-वडिलांना मामलेदारासमोर येऊन ऑफिडेव्हिट सादर करावं लागेल.”

आता पुन्हा प्रश्न आला, की जे आई-बाप गावातील ग्रामपंचायतीत जाऊन आपल्या मुलांची नावनोंदणी करत नाहीत, ते मुद्रा व अंजार ह्या तालुक्यांच्या ठिकाणी जाऊन मामलेदारांसमोर प्रतिज्ञापत्र सादर काय करणार?

मुन्सीभाई नावाचे एक निवृत्त शिक्षणाधिकारी धर्मेद्रीच्या ओळखीचे होते. त्यांच्याशी याबाबत चर्चा केली असता ते म्हणाले, “ज्या मुलांची जन्मतारीख उपलब्ध नसते, त्या मुलांना शाळेत दाखल करण्यासाठी जन्मदाखला नसला तर त्या मुलांना १.०६ अशी तारीख व महिना लिहून त्यापुढे, ते मूल साधारण किती वर्षांचे याचा अंदाज करून त्यामागची जितकी वर्ष ती वजा करून ते साल लिहायचं, असं ‘बॉम्बे एज्युकेशन ॲक्ट’ मध्ये प्रावधान आहे. त्या फॉर्मवर पालकांनी सही केली म्हणजे झालं. हा फॉर्म जन्मदाखला म्हणून स्वीकारला जावा असं कायद्यात असून हा ‘बॉम्बे एज्युकेशन ॲक्ट’ गुजरातमधील सर्व शाळांना लागू आहे.”

मुन्सीभाईंनी खूप चांगली माहिती दिली. एवढंच नव्हे, तर ते कायद्याचं पुस्तक मिळवण्यासाठी मला भूजमधील स्वामीनारायण विद्यालयासारख्या दोन-तीन नामवंत शाळांतही घेऊन गेले. परंतु अनेक शाळांतच नव्हे, तर शिक्षणाधिकाऱ्यांकडे चौकशी करूनही ते पुस्तक मिळालं नाही. शेवटी मी अहमदाबाद येथील कायद्याची पुस्तकं विकणाऱ्या दुकानदाराकडून ह्या पुस्तकाची

एकेक इंग्रजी व गुजराती प्रत मागवून घेतली. फॉर्मचे नमुने भरून घेतले. अशा तऱ्हेनं एकाच वेळी सुमारे तीनशे मुलांना जन्मतारीख देणारा पहिला ‘बाप’ बहुधा मीच असेन!

आता जन्मतारखेसह विद्यार्थ्यांची माहिती पाठवून खासगी विद्यार्थी म्हणून परीक्षा देण्यासाठी जिल्हा शिक्षणाधिकार्यांना पुन्हा एकदा निवेदन केलं. परंतु वार्षिक परीक्षा तोंडावर आली, तरी जिल्हा शिक्षणाधिकाऱ्यांकडून याही अर्जावर काहीच उत्तर आलं नाही. म्हणून एके दिवशी धर्मेद्री व मी जिल्हा शिक्षणाधिकारी कार्यालयात जाऊन त्यांची भेट घेतली. त्याआधी दोनच दिवस खासगी विद्यार्थी म्हणून परीक्षा देण्यास परवानगी देण्याबाबत संबंधित अधिकारी टाळाटाळ करत असल्याचं वृत्त दै. ‘कच्छमित्र’मध्ये प्रसिद्ध झालं होतं. आम्ही खासगी परीक्षेचा विषय काढताच ते वृत्त वर्तमानपत्राला आम्हीच पुरवलां असेल असा अंदाज करून असेल कदाचित, जिल्हा शिक्षणाधिकारी आमच्यावर भडकलेच.

“आप गलत काम करते हो! कुणाला विचारून तुम्ही ह्या शाळा सुरू केल्या? आधी न विचारता शाळा सुरू करता अन् आता खासगी परीक्षा घ्या म्हणून मागणी करायला येता?” अशी प्रश्नांची सरबत्तीच सुरू केली त्यांनी.

मी मधे-मधे बोलून त्यांना समजावून सांगण्याचा प्रयत्न करत होतो; पण ते काहीच ऐकून घेत नव्हते. गृहकार्य करून न आणलेल्या किंवा एखादा गंभीर गुन्हा केलेल्या विद्यार्थ्याला त्याच्या शिक्षकानं किंवा मुख्याध्यापकानं खडसावून काढावं, तशी ते आमची खरडपट्टी काढत होते. माझ्या मागच्या खुर्चीवर आमचे कोऑर्डिनेटर धर्मेद्री बसले होते. मी किंचित मान वळवून, “आता मीही जरा आवाज चढवून बोललो, तर तुमची काही हरकत नाही ना?” असं विचारलं. त्यांनी खुणेनंच ‘हवं ते बोला’ असा इशारा केला. ही पडत्या फळाची आशा समजून मी हातातली फाईल उघडली.

“सर, हे तुम्हाला १९.१०.२००१ रोजी लिहिलेलं पत्र. हे दुसरं स्मरणपत्र. हे तिसरं. ही इनवर्ड करणाऱ्या तुमच्या क्लार्कची सही. हा तुमच्या ऑफिसचा शिक्का. चार महिन्यांपासून आम्ही तुम्हाला पत्रं लिहीत आहोत; पण तुम्ही आम्हाला उत्तर लिहिलं नाही. याला जबाबदार कोण? आम्ही की तुम्ही? आणि वर सांगता, आप गलत काम करते हो?” माझ्याही आवाजाची पट्टी तापत होती.

“सर, आपको हमारा पत्र पढ़ने को भी फुरसद नहीं?” धर्मेद्रींनी सुनावलं.

आपल्याच कार्यालयाची आवक नोंद व सही-शिक्का पाहताच, त्यांची चूक त्यांच्या लक्षात आली, तरीही चूक कबूल करण्याची त्यांची तयारी नव्हती.

“ते काही नाही, मी परवानगी नाहीच देणार.” असं ठणकावत सांगत त्यांनी आमची फाईल ढकलली.

“बरं आहे, नका देऊ.” मीही घुश्श्यातच म्हणालो. माझ्या उजव्या बाजूला मुंद्रा तालुका शिक्षणाधिकारी बसले होते. त्यांना मी वरचेवर भेटून सागरशाळांतील विद्यार्थ्यांच्या परीक्षेसंबंधी विचारणा करत होतो. त्यांना समुद्रकिनाऱ्यावरील शैक्षणिक समस्यांची जाणीव होती. माझा आवाज चढत असल्याचं पाहून ते मध्येच हळूच चिमटा काढून मला गप्प करायचा प्रयत्न करत होते. परंतु आता मी कसला गप्प बसतोय! जिल्हाधिकाऱ्याच्या केबीनमधून आम्ही बाहेर आलो. आमचा आवाज ऐकून दोन-चार लोक जमा झाले. कुणीतरी विचारलं, “आता काय करणार?”

“काय करणार? दोन-तीन दिवसांत आमच्या शाळांतील शिक्षकांची मीटिंग आहे. मग पुढच्या आठवड्यात सारे शिक्षक व आम्ही इथं येऊन जिल्हाधिकारी कार्यालयासमोर उपोषणास बसतो.” कार्यालयातील कर्मचाऱ्यांना ऐकू जाईल अशा आवाजात बोललो आणि आम्ही निघालो.

दुसऱ्याच दिवशी भद्रेश्वरच्या शाळेत तालुका शिक्षणाधिकाऱ्यांची गाडी आली. सोबत आम्ही दिलेल्या विद्यार्थ्यांची यादी होती. आल्या-आल्या त्यांनी म्हणे मुख्याध्यापकांना धारेवर धरलं - “तुम्ही लिहून दिलं होतं, की गावात शाळेबाहेर असलेले विद्यार्थी नाहीत, तर मग हे संस्थेकडे तीनशे विद्यार्थी आलेच कसे? याचा खुलासा करा.”

खरं म्हणजे ते एक धडपडे मुख्याध्यापक. शाळा सुटली तरी बराच वेळ ते शाळेसाठी देत असत. आता साहेबांनी कैचीत पकडल्यामुळे त्यातून कशी सोडवणूक करून घ्यावी, असा त्यांनाही प्रश्न पडला. ते माझ्याकडे आले. “अहो, तुम्ही ही मुलं कुठून आणली? अधिकाऱ्यांनी आमच्याकडे खुलासा मागितला आहे. त्यांना उत्तर द्यायचं आहे. त्यांना काय सांगायचं, ते जरा मला सांगा.”

“सर, आपण एवढे अनुभवी शिक्षक, आपल्याला मी काय सल्ला देणार?”

“अहो, मला काही सुचत नाही आता. तुम्हीच सांगा लवकर.”

“त्याचं असं आहे... एक म्हणजे, आपली मुलं आठ-नऊ महिने समुद्र-किनाऱ्यावरच राहणार हे माहीत असल्यामुळे पालक आपल्या मुलांची शाळेत जूनमध्ये नोंदणीच करत नाहीत. दुसरं म्हणजे, शिक्षक जेव्हा घराघरांत जाऊन शाळेत न येणाऱ्या मुलांची यादी करतात, त्या सर्वेक्षणाच्या वेळी ही मुलं समुद्रकिनाऱ्यावर असतात. त्यामुळे त्यांची नावं यादीत येत नाहीत; आणि तिसरं म्हणजे, संघड, वंडी व लुणी या गावांतील मुलंही भद्रेश्वर गावालागत असलेल्या समुद्रकिनाऱ्यावर येत असल्यामुळे, त्या गावच्या मुलांचीही नावं ह्या यादीत समाविष्ट झाली आहेत. म्हणून ही यादी तीनशेवर गेली आहे.”

माझ्या ह्या खुलाशानं मुख्याध्यापक खुश झाले आणि हेच उत्तर त्यांनी तालुका शिक्षणाधिकाऱ्यांना देऊन आपली सुटका करून घेतली. मग मुख्याध्यापकांकडून मिळालेला तो खुलासा घेऊन तालुका शिक्षणाधिकारी जिल्हाधिकाऱ्याकडे गेले असावेत. सरतेशेवटी आमची समस्या सुटली. उपोषणाला बसण्याची वेळ काही आमच्यावर आली नाही.

शिक्षणाधिकाऱ्यांकडून आमच्या सागरशाळांतील विद्यार्थ्यांची परीक्षा घ्यायचा आदेश जिल्हा पंचायतीच्या मुख्याध्यापकांना आला. पहिली व दुसरी इयत्तांसाठी लेखी परीक्षा नसते. मौखिक परीक्षेसाठी मुलांना छकड्यांमध्ये बसवून गावातील जिल्हा पंचायतीच्या शाळेत आणलं. काही शिक्षकांनी आमच्या विनंतीवरून आधीच परीक्षा घेऊन ठेवली होती. सरकारी आदेश आल्यावर त्यांनी त्या निकालावर अधिकृत मोहर उठवली. अशा प्रकारे सर्व विद्यार्थ्यांची खासगी विद्यार्थी म्हणून परीक्षा घेतली गेली. समुद्रकिनाऱ्यावरील इतक्या मोठ्या संख्येनं वरच्या वर्गात जाण्याची ही पहिलीच वेळ होती. हो, खरंच, हमने यह बहुत बड़ा 'गलत' काम किया!

वसतिगृहात हिंदू-मुस्लीम एकमेकांच्या कुशीत

समुद्रकिनाऱ्यावर ज्या ज्या ठिकाणी मच्छीमार वस्तीत मुलं आहेत, त्या त्या ठिकाणी आम्ही सागरशाळा सुरू करून मुलांची शिक्षणाची सोय केली असली, तरी आम्ही पूर्ण समाधानी कधीच झालो नाही. कारण कुठल्याच बंदरावरची शंभर टक्के मुलं आमच्या शाळेत आली असं कधीच झालं नाही. खरं म्हणजे, आपली मुलं शिकावी असं फारच थोड्या मच्छीमारांना वाटत होतं. बरेचसे लोक, आम्ही त्यांच्या मुलांना शाळेत पाठवण्यासाठी त्यांचा पिच्छा पुरवतो म्हणून आमची ब्याद दूर व्हावी म्हणून पाठवत होते. छोटी-छोटी मुलं शाळेत गेली तर त्यांची हरकत नव्हती. शिक्षक मुलांना सांभाळतात आणि वर नाश्ताही देतात. तितकीच घरच्या मोठ्या माणसांना उसंत. त्यांना सांभाळावं लागत नसल्यामुळे आयांना घरकाम व मासे सुकवण्याचं काम करायला मोकळीक मिळायची. पण मोठी मुलं शाळेला गेली तर माशांचं वर्गीकरण कोण करणार, बोंबील दोरीवर कोण लोंबकळवणार, असे प्रश्न त्यांना पडायचे. त्यामुळे या 'राबणाऱ्या हातांना' व ओली मासळी टापवर पोहोचवू शकणाऱ्या 'चिमुकल्या पायांना' शाळेत पाठवायला त्यांचे आई-बाप राजी होत नसत. अधूनमधून पालकांशी संपर्क साधून मुलांना 'पळवण्याचं' काम आम्ही मंडळी करत होतो. मासळी आली की मुलांचे पालक त्यांना कामासाठी बोलवायला येत व त्यांच्या सांगण्यानुसार त्यांना पाठवावंही लागे. 'आधी काम व फावल्या वेळी शिक्षण' हे सूत्र बहुतेक जण वापरत असत. त्यामुळे घड्याळाच्या काट्यांऐवजी समुद्राच्या भरती-ओहोटीनुसार आमच्या काही शाळांचं वेळापत्रक चालत असे.

ह्या सागरशाळांना भेटी देण्यासाठी बाहेरगावातून जे लोक येत, ते मासे

सुकवणाऱ्या मुलांकडे बोट दाखवून आम्हाला विचारत, "ह्या बालमजुरांना बाहेर काढण्यासाठी तुम्ही काय करता?" त्यांच्या ह्या प्रश्नानं द्विधा अवस्था व्हायची. मग प्रश्न उठायचा, ही बालमजुरी आहे की धंदेशिक्षण?

आपला भारत कृषिप्रधान देश म्हणून ओळखला जातो; परंतु जसजशी शेतकऱ्यांची मुलं शिकत आहेत तसतशी ती कृषी संस्कृतीपासून फारकत घेत आहेत. आज शेतकऱ्यांचा मुलगा आपल्या बापाबरोबर पेरणी-लावणीच्या कामात रस घेत नाही. शेतीमालाला योग्य भाव मिळत नाही, नुसतं शेतीवर जगणं आता शक्य नाही हा वेगळा मुद्दा आहे. परंतु चिखलात हात घालणं त्याला कमीपणाचं वाटतं. केटरिंगच्या कोर्सला 'हाऊ टू प्रिपेअर समोसा?' चं शिक्षण घेऊन हॉटेलात काम करायला त्याला आवडतं; पण आपल्या घरातल्या स्वयंपाकघरात एखादी भाजी बनवायला तो पुढे येत नाही. कुंभाराचा मुलगा मातीचे घडे सोडाच, दीपावलीसाठी लागणारी इवलीशी पणतीही बनवत नाही. पणत्यांऐवजी घरात मेणबत्त्या पेटवणं त्याला सोयीचं वाटतं. सुताराच्या घरात 'राजकमल'च्या खुर्च्या आल्या. त्याच्या मुलाला टेबलाच्या फळीला खिळा ठोकता येत नाही. सारी कलाकुसर आणि व्यवसाय शिक्षण आज लोप पावत आहे. शाळा-कॉलेजांतून बाहेर पडणाऱ्या साऱ्याच मुलांनी आपापल्या पारंपरिक व्यवसायाकडे दुकूनही पाहायचे नाही असं ठरवलं, तर उद्या त्यांना रोजगार तरी कुठं आणि कसला मिळणार आहे? हातांना काम नसलेले अनेक तरुण आज नुसतेच बसून इकडंतिकडं फिरत, बापकमाईवर ऐषआराम करत किंवा व्यवसायाऐवजी व्यसनाकडे झुकत असलेले दिसत असतात. परंतु समुद्रकिनाऱ्यावरचा माणूस सहसा असा 'बेकार' फिरत असल्याचं दिसत नाही. अशा या पार्श्वभूमीवर कुठलीही कुरबूर न करता ही मुलं आपल्या आई-वडिलांना मासे सुकवण्याच्या कामात हातभार लावू लागली तर त्यांना 'बालमजूर' म्हणायचं?

ज्या वयात मुलांनी शिक्षण घ्यायचं किंवा भातुकलीचे खेळ खेळायचे, त्या वयात छोट्या भावंडांचा सांभाळ करणं, स्वयंपाक करणं, कपडे धुणं, दूरवरून पाणी आणणं, जळणासाठी लाकडं आणणं याला बालमजुरी नव्हे तर आणखी काय म्हणायचं? मुलांच्या भवितव्याचा विचार न करता व्यवसाय किंवा धंदेशिक्षणाच्या नावानं दिवसभर मासे सुकवण्याच्या कामात जखडून ठेवून त्याला शिक्षण, खेळ, मनोरंजन या सर्वांपासून वंचित ठेवायचं? हे कसलं व्यवसाय शिक्षण?

डोक्यावर माशांची पाटी सांभाळता येऊ लागली, की मुलांच्या हातातली शिकायची पाटी दूर व्हायला लागते, ही आमच्या दृष्टीनं चिंतेची बाब ठरू लागली. वडीलधारी मंडळी समुद्रावरून मासे घेऊन कधी येतील याची वेळ

निश्चित नसते. कधी कधी गाढ झोपी गेलेल्या मुलांना रात्री-अपरात्री उठून डोळे चोळत पाटी उचलून मासे आणायला जावं लागतं. मुलं जवळ असली, की त्यांना हे काम सांगणं आलंच.

चौथी पास झाल्यावर पाचवी इयत्तेपासूनचं शिक्षण जरा निराळ्या स्वरूपाचं असतं. विषयांची संख्या वाढलेली, आकलनक्षमता वाढवायची, त्यामुळे अभ्यासाला जास्त वेळ देणं गरजेचं होत असतं. शिवाय आधीच सागरशाळेत मुलं नियमित येत नसल्यामुळे शिकवण्यात अडचणी येतात. इथल्या शिक्षकांची शैक्षणिक पात्रता कमी असल्यामुळे बालवाडीपासून पाचवी इयत्तेपर्यंत एका वर्गात एकाच शिक्षकाला शिकवणं कठीण असतं. ह्या सर्व अडचणी समोर येताच यातून मार्ग काढण्यासाठी समुद्रकिनाऱ्यावर राहणाऱ्या आणि आता पाचवी इयत्तेत जाणाऱ्या विद्यार्थ्यांसाठी एखादं वसतिगृह असलं, तरच त्यांचं योग्य रीत्या शिक्षण होऊ शकेल, नाही तर ही मुलंही काही दिवसांत नक्कीच शाळा सोडतील, ही भीती सतत सतावू लागली. टी.डी.एच.नं सागरशाळांसाठी दोन वर्ष आर्थिक मदत दिली. अटल बिहारी शर्मा आले, की मी व मनूभा त्यांच्याकडे होस्टेलसाठी मदत करायला सांगायचो. पण त्यांच्याकडे त्यासाठी फंड नव्हता, त्यामुळे ते ही मागणी पूर्ण करू शकले नाहीत. धर्मेद्रीनी सुधाताईकडे प्रपोजल पाठवलं. राष्ट्र सेवा दल आधीच उस्मानाबाद-नळदुर्गला 'आपलं घर' हे वसतिगृह चालवत होते. आम्ही पाठवलेल्या खर्चाचं प्रपोजल मंजूर करण्याजोगी दानशूर व्यक्ती किंवा संस्था त्यांना मिळू शकली नाही. सेंटरमध्ये जी जी जाणसं यायची, त्या त्या मंडळींकडे आम्ही सारेच जण वसतिगृहासाठी मदत मागत होतो; परंतु ही मागणी काही पूर्ण होत नव्हती.

एके दिवशी दिल्लीहून 'अमेरिकन इंडियन फाऊंडेशन'च्या स्मिताबेन सेंटरमध्ये आल्या होत्या. त्यांना लुणी व जुनाबंदरच्या सागरशाळा दाखवल्या. तेव्हा त्यांच्यासमोरही आम्ही वसतिगृहाचीच मागणी केली.

“वसतिगृह चालवणं सोपं नसतं. मुलांची जबाबदारी फार मोठी असते. तुमच्याकडे तशी माणसं आहे का?” असे अनेक प्रश्न विचारून त्या निघून गेल्या. पण आम्ही जिद्द सोडली नव्हती. प्रयत्न चालूच होते. काही दिवसांनंतर स्मिताबेन पुन्हा सेंटरमध्ये आल्या. त्यांनी एक नव्हे, तर भद्रेश्वर, लुणी व शेखडिया या तीन ठिकाणी वसतिगृह सुरू करण्यासाठी आर्थिक मदत देण्याचं मान्य केलं.

आमचा आनंद 'समुद्रात' मावेनासा झाला. त्यांनी वसतिगृहासाठी मान्य केलेली मदत तुटपुंज्या स्वरूपाची होती. वसतिगृह म्हणजे काय, तर जेव्हा मच्छीमार मासेमारीसाठी समुद्रात जातात, तेव्हा त्यांचं कुणाचं तरी गावातलं एखादं घर घ्यायचं, तिथं मुलांना ठेवून जेऊ-खाऊ घालायचं आणि त्यांचा

अभ्यास सुरू ठेवायचा. बस्स. ही त्यांची वसतिगृहाची कल्पना. आम्हाला तरी आणखी काय हवं होतं?

वसतिगृहाची कल्पना नवी होती. जबाबदारी होती. म्हणून वसतिगृह तिन्ही ठिकाणी एकाच वेळी सुरू करण्याऐवजी भद्रेश्वरला पहिलं वसतिगृह सुरू केलं आणि तिन्ही ठिकाणच्या मुलांना तिथं आणलं. शंभरहून जास्त मुलं जमा झाली. आई-वडिलांना सोडून कधी बाहेर न गेलेली मुलं दिवसा खेळायची-बागडायची, पण सूर्य मावळला, की रडून रडून आकांत करायची. त्यांना समजावता-समजावता बालदोस्त हैराण व्हायचे. काही मुलं तर अंधरुणातच लघवी करायची. बसल्या जागी संडास करायची. विष्टा भरून बाहेर टाकताना, जमीन पुसून काढताना मला कमीपणा, लाजलज्जा, राग, दुःख; काही काही वाटेनासं झालं. बालदोस्त हे सारं बघायचे आणि तेही पुढे ही कामं करू लागले, तेव्हा कृतार्थता, समाधान वाटायचं.

काही मुलं निघून गेली. बाकीची हळूहळू रमू लागली.

मच्छीमारांप्रमाणे समुद्रावर आणखी एक श्रमिक जनसमूह राहायचा, तो म्हणजे आगरिया. कच्छच्या आसपासच्या जिल्ह्यातून आलेले हे आगरिया मीठ पिकवण्याचं काम करायचे. मच्छीमारांना माशांतून भरपूर प्रोटीन मिळायचं; परंतु त्यामानानं आगरियांची मुलं कुपोषणाची शिकार झाल्यागत दिसायची. नवरात्रोत्सवानंतर ती आगरात यायची. तोपर्यंत गावच्या शाळेत शिकायची. आई-वडिलांबरोबर घराबाहेर पडली, की त्यांची शाळाही सुटायची. तसं होऊ नये म्हणून आम्ही विरा इथं आगरियांसाठीही शाळा सुरू केली. इतरत्र जिथं कमी संख्येनं मुलं होती, तिथं पालकांशी संपर्क साधून त्यांना वसतिगृहात आणून ठेवलं. मीठ पिकवून साऱ्यांचं जेवण रुचकर बनवणाऱ्या आगरियांचं जीवन मात्र नेहमीच खारट राहिलं आहे. मुलांना शिक्षणाशी जोडून तो खारटपणा कमी करण्याचा आम्ही प्रयत्न चालवला.

समुद्रकिनाऱ्यावर असताना सूर्य मावळला की सभोवार गच्च काळोख पसरायचा. त्यामुळे रॉकेलच्या मिणमिणत्या प्रकाशात जेवण आटोपून लवकर झोपी जाण्याशिवाय गत्यंतर नव्हतं. इथं विजेचा लखख प्रकाश असल्यामुळे रात्री उशिरापर्यंत खेळ, वाचन, लेखन, अभ्यास, गोष्टी सुरू असायच्या. वाचनालयातील पुस्तकं, दूरदर्शन, टेपरेकॉर्डर, रेडिओ, वर्तमानपत्रं, मासिकं ज्ञानात भरू घालू लागली. केवळ पुस्तकी ज्ञानच नव्हे, तर गीतगायन, नृत्य, नाटक, संगणक यांचं शिक्षण मिळू लागलं. जवळच्या दोन गुंठा जागेत सचिन पाटील बागकाम शिकवायचे. कधी मातीत काम न केलेले हे सागरपुत्र टोपली भरभरून वांगी, टोमॅटो काढून आणायचे. त्यांच्या दिनचर्येतही आमूलाग्र बदल झाला. पहाटे

उठून व्यायाम, मशेरी किंवा ब्रशने दात घासणं, सामुदायिक प्रार्थना होऊ लागल्या. स्वतःचं अंधरूण घालणं-काढणं, नीट घडी करून जागेवर ठेवणं, ताट-वाटी धुवून जागेवर ठेवणं, आळीपाळीनं परिसराची सफाई करणं यांमुळे श्रमप्रतिष्ठा, स्वावलंबनाचे धडे मिळू लागले. समुद्रकिनाऱ्यावर उघड्यावर शौचास बसणाऱ्यांना संडासात जाणं कठीण होऊ लागलं. संडासात गुटख्याची पाकिटं मिळू लागली. पण हळूहळू त्यावर शंभर टक्के आळा बसला. दररोज अंधोळ कधीच नव्हती. इथं पुनःपुन्हा अंधोळ न करता फक्त एकदाच अंधोळ करावी असं सांगावं लागायचं. सेवाभाव, सहकार्याची भावना वाढीस लागली. मिठागरात काम करणाऱ्या हिंदू आगरियांची मुलं आणि मासे मारणाऱ्या मुस्लीम मच्छीमारांची मुलं एकमेकांच्या कुशीत झोपू लागली.

लुंगीचा इंगा

साधारणतः मे महिन्याचा दुसरा आठवडा ते सप्टेंबरपर्यंत समुद्रातील मासेमारी बंद असल्यामुळे ह्या काळात मच्छीमार लोक आपापल्या गावांत असतात. समुद्र-किनाऱ्यावर रणरणत्या उन्हात तळपणाऱ्या वाळूचे चटके खाणारी मुलांची इवली-इवली पावलं ह्या दिवसांत गावच्या शाळेची वाट धरतात.

सप्टेंबर उजाडण्याच्या सुमारास मच्छीमार आपापला संसार छकड्यात घालून समुद्रकिनाऱ्याच्या दिशेन जाऊ लागतात. मूळ गावापासून हे लोक पाच ते पन्नास किलोमीटर दूरवर असलेल्या समुद्रकाठच्या ठिकाणी वस्ती करून राहत असल्यामुळे, मुलांचा शाळेपासूनचा संबंध तुटतो. सतत गैरहजर असलेल्या विद्यार्थ्यांची नावं हजेरीपटावरून कमी करण्यात येतात आणि नावं कमी केली किंवा पुरेशी हजेरी भरली नाही, तर परीक्षेला बसता येत नव्हतं.

ज्या ज्या ठिकाणी ही मुलं जातात त्या त्या ठिकाणी सागरशाळा सुरू करून सेंटरनं शिक्षणाची सोय केली आहे. सागरशाळांत येणाऱ्या मुलांची त्यांच्या गावातल्या शाळेतली नावं कमी केली जाऊ नयेत म्हणून सागरशाळांतील साप्ताहिक हजेरी संबंधित शाळेत पाठवून दिली जायची. सुरुवातीच्या काळात बहुतेक एकशिक्षकी शाळा होत्या. गावातील शाळेत मुलांची संख्याच कमी असायची. आमच्या सागरशाळांच्या शैक्षणिक मोहिमेमुळे शाळेतील मुलांची संख्या वाढली. विद्यार्थी वाढले तसे शिक्षकही वाढले. काही ठिकाणी पूर्वीच्या शिक्षकांची बदली झाली व त्या ठिकाणी नवीन शिक्षकमंडळी आली. आम्ही कोणत्या परिस्थितीत ह्या शाळा चालवल्या, त्यासाठी काय करावं लागलं याची माहिती त्यांना नव्हती.

ज्यांना ऐकून माहिती मिळाली, त्यांच्यापैकी काहींना पूर्वीच्या शिक्षकांप्रमाणे 'रिस्क' घ्यावीशी वाटत नव्हती. त्यामुळे ते नियमावर बोट ठेवत : "आम्हाला शिक्षणा-धिकाऱ्यांचा आदेश किंवा परिपत्रक आणून दिलं तरच आम्ही तुमच्या सागरशाळांतील हजेरी स्वीकारू, अन्यथा मुलांची नावं काढून टाकू" असं सांगत असत.

त्यांचं म्हणणं काही चुकीचं नव्हतं. आम्ही शिक्षणाधिकाऱ्यांना तसं लिहून कळवलं. सुरेंद्रनगर जिल्ह्यात 'गणतर' संस्था मिठागरातील मुलांसाठी शिक्षणाचे काम करते. स्थलांतरित मुलांची हजेरी गावच्या शाळांनी गृहीत धरावी असं परिपत्रक तिथल्या जिल्हा शिक्षणाधिकाऱ्यांनी प्रसृत केल्याचं मला समजलं. 'गणतर'चे प्रमुख सुखदेवभाई यांच्याशी दूरध्वनीवरून संपर्क साधून त्यांच्याकडून टपालाद्वारे त्या पत्राची झेरॉक्स प्रत मागवली. ती भूजला कच्छ जिल्हा शिक्षणाधिकाऱ्यांना पाठवली आणि त्याचप्रकारचे परिपत्रक कच्छ जिल्ह्यातील शाळांनाही पाठवून द्यावं, असं सुचवलं. पण कसचं काय! पूर्वीच्या पत्रांप्रमाणे याही पत्राचा गळा त्यांनी लाल फितीतच आवळून टाकला.

चार दिवसाआड एक याप्रमाणे मी भूजला जिल्हा शिक्षणाधिकाऱ्यांच्या कार्यालयात खेपा मारत होतो. कधी अधिकारी नाहीत, कधी क्लार्क नाही, आज साहेब गांधीनगरला गेले, तर कधी रजेवर आहेत, कधी मीटिंग सुरू असायची, तर कधी शिक्षकभरतीच्या मुलाखती; कधी दोन दिवसांनंतर यायला सांगायचे, तर कधी आम्ही पोस्टानं पाठवून देऊ असं म्हणायचे. इकडे शिक्षक माझं डोकं खायचे. एखादा नापास झालेला विद्यार्थी प्रगतिपुस्तकावर पालकाची सही आणायला टाळाटाळ करतो तेव्हा त्याच्याकडे जसं शिक्षक पाहतात, तसंच जणू ते माझ्याकडे पाहत आहेत असं मला वाटू लागलं. एखाद-दुसऱ्या शिक्षकांचे नाराजीचे सूर ऐकून घ्यावे लागले. त्यांनाही किती दिवस थोपवून धरायचं?

शेवटी मनात एक निश्चय पक्का केला आणि भूजचा रस्ता धरला. नेहमीप्रमाणे संबंधित क्लार्कच्या टेबलासमोर जाऊन नुसता उभा राहिलो. चकार शब्द बोललो नाही. काही वेळानं तेच म्हणाले, 'तुमचं काम राहूनच गेलं बघा. असं करा, तुम्ही उद्या या. उद्या नक्की तुमचं काम...'

"काही हरकत नाही. मी उद्यापर्यंत बाहेरच थांबतो." बटव्यातली लुंगी काढून त्यांना दाखवली. "ही बघा, मी लुंगी घेऊनच आलो आहे. तुम्ही परिपत्रक देईपर्यंत बाहेरच्या खांबापाशी बसून राहतो. तुम्हाला द्यायचं असेल तेव्हा द्या..." हे सांगत असताना मला हुंदका फुटला. डोळ्यांतून अश्रू ओघळू लागले.

त्या अनपेक्षित घटनेनं ते क्लार्कही चक्रावले. हातातलं काम तसंच ठेवून ते मला आपल्या वरिष्ठांकडे घेऊन गेले. त्या बाई माझी समजूत घालू लागल्या;

पण इतके दिवस त्यांचं ऐकलं, आज त्यांचं काहीही ऐकून घ्यायच्या मनःस्थितीत मी नव्हतो. उलट मीच त्यांना सुनावलं -

"मॅडम, मी कोणी भिकमंगा नाही. एका संस्थेचा प्रतिनिधी म्हणून येत आहे. भद्रेश्वरहून इथं येण्या-जाण्यासाठी दर खेपेला संस्थेचे शंभरेक रुपये खर्च होतात. कधी कधी दिवसभर उपाशीही राहिलो आहे. प्राथमिक शिक्षण मिळणं हा मुलांचा हक्क आहे आणि ते पुरवणं हे सरकारचं कर्तव्य आहे. तुमचं डिपार्टमेंट ते पूर्ण करत नाही म्हणून आम्हाला पुढे व्हावं लागतं. पण मुलांच्या हजेरीसंबंधीचं साधं पत्र द्यायचं देखील तुम्ही सहकार्य करत नाही. त्यासाठी दहा-बारा खेपा माराव्या लागाव्यात?"

माझ्या या बोलण्यानं मॅडमही चक्रावल्या. "हे बघा, या कामासाठी तुम्हाला पुन्हा यावं लागणार नाही. आज साहेबही नाही आहेत. तुम्हाला घरपोच पत्र पाठवायची व्यवस्था मी करते."

"नाही मॅडम. मी ही लुंगी घेऊन आलो आहे. पत्र मिळेपर्यंत मी इथंच बसून राहणार आहे..."

"असं करू नका. माझं ऐका. मी सांगितलं ना तुम्हाला..."

आता अधिक ताणून धरण्यात अर्थ नाही. मॅडमच्या शब्दांवर विश्वास ठेवून हातातल्या लुंगीनं मी डोळे पुसले. पायऱ्या उतरून खाली आलो आणि भद्रेश्वरला परतलो.

सात-आठ दिवसांनंतर एका शाळेचे मुख्याध्यापक भेटले.

"तुमच्या सागरशाळेतील मुलांची हजेरी मान्य करावी अशी सूचना देणारा जिल्हा शिक्षणाधिकाऱ्यांचा आदेश आम्हाला मिळाला बरं का!"

'लगे रहो मुन्नाभाई' हा सिनेमा तेव्हा अजून आला नव्हता. त्या चित्रपटातील पेंशनधारक आपल्या अर्जावरील सहीसाठी कार्यालयातील अधिकाऱ्यासमोर स्वतःच्या अंगावरचे कपडे उतरवतो. मी माझ्या बटव्यातली लुंगी बाहेर काढली तेव्हा जिल्हाधिकाऱ्याची परिपत्रकावर सही झाली. हा लुंगीचा इंगा!

यास्मिन, तू पुढे शिकशील ना?

समुद्रकिनारी राहणारी मुलं आपल्या आई-वडिलांसोबत रणरणत्या उन्हात अन् कुडकुडत्या थंडीत कसंबसं जीवन जगत असतात. त्यांना या वातावरणापासून, त्यांच्या जीवनपद्धतीतून किमान चार दिवस तरी बाहेर आणावं, काही नवीन गोष्टी शिकवाव्यात, वेगवेगळ्या समुद्रकिनार्यांवर राहणाऱ्या मुलांना एकमेकांचा परिचय व्हावा, आपल्याप्रमाणे आणखी अनेक मुलं शिकत आहेत हे कळून यावं, त्यांच्या मनात आत्मविश्वास निर्माण व्हावा या उद्देशानं चार दिवसांचं निवासी शिबिर आयोजित करण्याचा विचार बालदोस्तांच्या बैठकीत बोलून दाखवला, तेव्हा बहुतेकांनी ते अशक्य असल्याचं सांगितलं. मुलं आपल्या आई-वडिलांना सोडून कधी बाहेर गेलीच नाहीत, त्यामुळे चार दिवस सोडा, एक रात्रही ती शिबिरात येणं अशक्य आहे आणि मुलींना तर पाठवणारच नाहीत, असंही त्यांचं म्हणणं पडलं. यावर बराच वेळ उलटसुलट चर्चा झाली. शेवटी 'प्रयत्न तरी करून पाहावा' असं एकमतानं ठरवण्यात आलं आणि त्याप्रमाणे सर्व जण कामाला लागले. प्रत्येक सागरशाळेतून किमान पाच मुलगे आणि पाच मुली आणायचं ठरलं. कुवाईपट्ट इथल्या शाळेत शिबिराची व्यवस्था केली.

धाकधुकीतच रात्र गेली. शिबिराचा दिवस उजाडला. पाहतो तो काय आश्चर्य! अपेक्षेहूनही जास्त मुलांची उपस्थिती. हळूहळू आपल्या सागरशाळा, बालदोस्त यांवर पालकांचा विश्वास बसू लागल्याचं ते द्योतक होतं. दिवसभर गाणी, खेळ, नृत्य यांमध्ये मुलं रमून गेली. पाण्याचा टेंकर मागवून सर्वांना खसखसून अंधोळ घातली गेली. वेगळं जेवण. वेगळं वातावरण.

मुलं निश्चित होती; परंतु काही पालकमंडळी मात्र चिंतातूर होती. एका

महिलेनं तर कहरच केला. ती सकाळी बाजाराला गेली होती. इकडे आपली मैत्रीण शिबिराला जात असल्याचं पाहून तिची मुलगी वडिलांची परवानगी घेऊन आपलं कपड्याचं बोचकं घेऊन शिबिरात आली. संध्याकाळी आई घरी आली, तर मुलगी घरी नाही. ती शिबिराला गेली व रात्री येणार नसल्याचं समजताच तिने झोपडी डोक्यावर घेतली. लगेच स्पेशल छकडागाडी भाड्यान घेऊन शिबिरस्थळी हजर झाली. 'तुम्हाला काही समजतं की नाही? 'जुवान' मुलींना घेऊन शिबिराला आलात? रात्रभर त्या इथं कशा राहतील?' एक की दोन, कच्ची भाषेत सारखे प्रश्न विचारत तिने आमचा उद्धार केला. तणतणतच मुलींच्या खोलीत गेली. पिशवी उचलली आणि मुलीला फरफटत ओढत नेऊन छकड्यात बसवलं आणि तिला घेऊन गेली.

मुली दहा-बारा वर्षांच्या झाल्या, की त्यांच्या पालकांच्या मते त्या 'जुवान' बनतात. एकदा का त्या 'जुवान' बनल्या, की त्यांची शाळा बंद. त्यांना कुठे खेळायला पाठवायचं नाही, फिरायला सोडायचं नाही, कुणाशी फारसं बोलू द्यायचं नाही. त्यामुळे कितीतरी चिमणपाखरं रुढी-परंपरेच्या पिंजऱ्यात बंद होत असतात.

लुणीचे आगेवान आदमभाईची मुलगी हमीदा. सागरशाळेत चांगलीच रमली. तिची अम्मी म्हणायची, 'आमची हमीदा 'कच्छमित्र' पेपर अगदी छान वाचते.' आदमभाई शाळेत येऊन मुलांना खाऊ वाटायचे, बक्षिसं द्यायचे; परंतु चौथी इयत्ता होताच त्यांनी आपल्या मुलीला शाळेचा दरवाजा बंद केला.

निझाम हा बावडीबंदरच्या पहिल्या सागरशाळेतला बालदोस्त. सलमा व नूरजहाँ ह्या त्याच्या दोन्ही बहिणी सहावी-सातवीपर्यंत आल्या. त्यानंतर घरीच राहिल्या.

वंडीचे सरपंच हाजी. मुलाला दहावीपर्यंत शिकवलं. अकरावीला प्रवेश मिळवण्यासाठी खूपच धडपडले; परंतु मुलीला त्यांनी तिसरीतच घरी बसवलं.

आमचा एक बालदोस्त दाऊद. कुतडी बंदरावर तंबूत एकटाच राहायचा. स्वतःच्या हातानं जेवण बनवायचा. बंदरावरील मुलांनी शिकायला यावं म्हणून पालकांपर्यंत जायचा, प्रसंगी शाब्दिक लढाईही करायचा; परंतु त्याची बहिण सुगरा सातवीत पोहोचली आणि तिच्याही शिक्षणाची पाटी फुटली. आई-वडिलांनी बहिणीला शाळेत पाठवणं बंद केल्याचं समजताच तो घरी आला. त्यांच्याशी भांड भांड भांडला. जोपर्यंत बहिणीला शाळेत पाठवत नाही तोपर्यंत घरात पाय ठेवणार नाही, असं म्हणून निघून गेला. परंतु आई-वडील लोकरीतीला चिकटून राहिले आणि एका हुशार मुलीचं - सुगराचं - शिकून शिक्षिका व्हायचं स्वप्न उद्ध्वस्त झालं.

इथली अनेक माणसं आई-वडिलांचंच नव्हे, आजी-आजोबांचंही म्हणणं 'आज्ञाधारक' पद्धतीनं ऐकतात. त्यामुळे चुकीचं सांगणंही अनेकांना बरोबर वाटत आलं आहे. ह्याला आज्ञाधारकपणा म्हणायचा की भाबडेपणा, वेडेपणा?

यास्मिन ही सातवीपर्यंत आलेली मुलगी. इतरांप्रमाणे तिच्याही शिक्षणाचा कडेलोट होऊ नये असं आम्हा सर्व कार्यकर्त्यांना मनोमन वाटत होतं. 'I am empower' हा महिला सबलीकरणाचा कार्यक्रम रंधबंदरला आयोजित केला होता. गांधीनगरहून सर्वशिक्षा अभियानाच्या संचालिका तसंच तालुका शिक्षणाधिकारी वगैरे मंडळी हजर राहणार होती. या कार्यक्रमात यास्मिनचं एवढं दमदार भाषण झालं, की सर्वांनीच तिचं जाहीर कौतुक केलं. सेंटरचे प्रमुख डॉ. जी. जी. पारीख मुंबईहून खास या कार्यक्रमासाठी आले होते. त्यांनी तर यास्मिनच्या आई-वडिलांना स्टेजवर बोलावून त्यांचा गौरव केला.

यास्मिनचं कुटुंब तसं समंजस. तिच्या तिन्ही काकांची मुलं वसतिगृहातच शिकतात. यास्मिनची छोटी बहीण आबेदा व आत्याच्या मुलीही वसतिगृहात राहतात. यास्मिन शिकून पुढे गेली, तर तिच्या बहिणी, आतेबहिणी व अन्य मैत्रिणी तिचं अनुकरण करून त्याच मार्गावरून येतील अशी आशा होती.

परंतु एके दिवशी अचानक बातमी कानांवर आली. यास्मिनच्या घरची मंडळी - विशेषतः तिची आजी - तिला आता हायस्कूलला पाठवायला कुरकुर करत आहे. आता यास्मिनचीही हमिदा, सुगरा होणार अशी भीती वाटायला लागली, तेव्हा सगळी कामं बाजूला सारून मी वंडी गाठली. यास्मिनच्या घरी अनेक वेळा जाणं-येणं झालं आहे, त्यामुळे तिची आजीही मला ओळखत होती. इकडच्या-तिकडच्या गोष्टी झाल्यावर मी हळूच यास्मिनच्या पुढील शिक्षणाचा विषय काढला. त्यावर तीही इतरांप्रमाणे म्हणाली, "आता यास्मिन मोठी झाली. इतकी शिकली. आता बस झालं."

"मोठी कुठं झाली? आता तर तिला तेरावं लागलं आहे." मी म्हणालो.

"गावातल्या इतर बायका कुजबुजतात. आम्हाला नावं ठेवतात." यास्मिनच्या आईचं म्हणणं.

"आमच्या धर्मात, मुलगी मोठी झाली की तिला बाहेर नाही पाठवत." आजीचं म्हणणं.

"भारतात इतरत्र मुसलमान मुली शाळा-कॉलेजांत नाही का जात? तुझे भाऊ पाकिस्तानात आहेत, तू पाकिस्तानला जाऊनही आलीस. तिथल्या बेनझेर भुत्तो ह्या आगेवान झाल्या. त्या नाही का शिकल्या! त्याही मुसलमानच ना?"

दीड-दोन तास आमची बोलणी-वाटाघाटी सुरू होत्या. यास्मिनची आजी, आई, काका, वडील या सर्वांशी बोलून झालं. त्यांनी माझ्यासाठी खायला-

प्यायला मागवलं. "जोवर यास्मिनचं नाव हायस्कूलात आठवी इयत्तेसाठी नोंदवलं जात नाही, तोवर मी तुमच्याकडे थेंबभर पाणीही घेणार नाही." असं सांगून मी उठलो. आपल्या मुलीनं शिकावं म्हणून हा माणूस इतका आग्रह धरतो आहे, हे लक्षात घेऊन तसंच मुळात त्यांनाही शिक्षणाबद्दल आस्था असल्यामुळे, यास्मिनच्या घरची मंडळी रीतिरिवाज व जननिंदेकडे काहीसं दुर्लक्ष करत यास्मिनला हायस्कूलात पाठवायला तयार झाली. ठरल्याप्रमाणे तिचं आठवी इयत्तेत नाव नोंदवलं गेलं. यास्मिननं दहावी उत्तीर्ण व्हावं असं आम्हा सर्वांना वाटत होतं.

यास्मिन दहावी उत्तीर्ण होईल तो दिवस आमच्यासाठी सोन्याचा दिवस होता! तो सोन्याचा दिवस उजाडलेला आम्हाला पाहायला मिळेल ना? हे प्रश्नचिन्ह सारखं मनाला अस्वस्थ करत होतं, कारण त्या भागातल्या रीतिरिवाजाप्रमाणे यास्मिनचीही बालवयातच 'रत्नाई' झाली आहे.

यास्मिन नववीत होती आणि ज्याच्याशी तिची सगाई झाली होती, तो सकील वसतिगृहातच आठवीच्या वर्गात होता.

इतरांप्रमाणे यास्मिनचं होणार नाही ना, यास्मिनलाही शाळेतून अर्ध्यावरून उठवलं जाणार नाही ना, याची सारखी धाकधूक होती. शंकाकुशंकांच्या तुफानातून तिची नाव सागरकिनारी लागली.

यास्मिन एस.एस.सी. उत्तीर्ण झाली. सागरशाळेत आलेली, येऊन एस.एस.सी. झालेली यास्मिन ही मच्छीमार कुटुंबातली पहिलीवहिली मुलगी होती.

समुद्रकिनाऱ्यावरील मच्छीमारांना मार्ग दाखवणारा ध्रुवतारा!

आमचं बालनाट्य गुजरातमध्ये सर्वश्रेष्ठ

पालकांच्या गाठीभेटी घेण्यासाठी एकदा रंधबंदरला गेलो होतो. वारंवार गैरहजर राहणाऱ्या मुलांविषयी पालकांना सांगत होतो. सागरशाळांसंबंधी त्यांची मतं ऐकून घेत होतो. एका झोपडपट्टीतून दुसऱ्या, दुसरीतून तिसऱ्या. माझ्या मुलाखतीचा कार्यक्रम सुरू होता. वाटेत इसाचे वडील भेटले. मुलांच्या शिक्षणाबाबत बोलता-बोलता ते मधेच बोलून गेले,

“आपण तर आमची संस्कृतीच बदलून टाकली.”

मी एकदम चपापलोच.

त्यांच्या संस्कृतीवर घाला घालण्याजोगं मी असं कोणतं बरं कृत्य केलं, याचा गंभीर होऊन विचार करायला लागलो. मला काहीच आठवेना. शेवटी न राहवून चिंतित स्वरात त्यांनाच विचारलं,

“माफ करा, माझ्याकडून असा कोणता अपराध घडला ते सांगू शकाल का आपण?”

“अहो, अपराध काय म्हणून सांगणार? आमच्या मुलांचा रोजचा दिनक्रमच बदलून गेलाय.”

तरीही मला काही कळेना. माझं समाधान होईना.

“जरा स्पष्टपणे सांगाल का काय झालं ते?” माझी अपराधी मुद्रा.

ते किंचित हसत म्हणाले, “अहो, पूर्वी आमची मुलं घरकामात असायची. मासे सुकवण्याच्या कामात गुंतायची. मोकळा वेळ मिळाला की पाण्यात धावायची. सारखा चिखल तुडवत उंडारायची. मासे-पैसे, पैसे-मासे हेच त्यांचं विश्व होतं. दिवसभर याचसंबंधी बोलायची. पण आता... आता ती शाळेत

जातात. शाळेतून आल्यावर अभ्यासाला बसतात. त्यांचे नेहमीचे खेळही आता बदलले. एक म्हणतो, ‘मी तुमचा शिक्षक, तुम्ही माझे विद्यार्थी. बसा खाली. मी तुम्हाला शिकवतो.’ दुसरा मुलगा म्हणतो, ‘मी इंजिनीअर.’ कुणी नर्स बनतात, कुणी डॉक्टर बनतात. त्यांच्या बोलण्या-वागण्यात खूपच बदल झाला आहे. सफाईकडे लक्ष देतात, नीटनेटके राहतात. ही मुलं आमची आहेत असं आम्हाला वाटतच नाही, इतकी त्यांच्यात सुधारणा झालीय.”

त्यांचा हा खुलासा ऐकला तेव्हा कुठं माझा जीव भांड्यात पडला. मला उगाच भीती वाटली होती. ‘त्यांच्या धर्मभावनेवर आघात होईल असं तर माझ्या हातून काही घडलं नाही ना’ हाच प्रश्न माझ्या डोक्यात आडवातिडवा घोळत होता. देवाधर्माबाबत इथली बहुतेक सारीच माणसं ‘टची’ होती. किंचित कडुर होती. माझ्या सर्वधर्मसमभावाची त्याच्याशी टक्कर तर झाली नाही ना, असं मला वाटत होतं. पण तसं काही घडलं नव्हतं. मुलांच्या प्रगतीबद्दल ते समाधानी होते.

आम्ही मात्र आहे तेवढ्यावर समाधानी होतो असं नाही. मुलांचा सर्वांगीण विकास व्हावा यासाठी जे जे करणं शक्य आहे त्याच्या मागे धावत राहायचो. एके दिवशी दै. ‘कच्छ मित्र’मध्ये जिल्हा नोंद सदरात बालनाट्य स्पर्धेविषयी छोटीशी बातमी होती. या स्पर्धेत आपल्याही मुलांनी उतरावं असा विचार आला. परंतु तो विचार प्रत्यक्षात कृतीत आणणं फार कठीण आहे, ह्या वस्तुस्थितीचं भानही मला होतं. समुद्रकिनाऱ्यावर राहणारी आपली मुलं, त्यांना धड गुजराती शब्द माहीत नाहीत; वाक्यं बोलणं तर त्याहून पुढंच. त्यामुळे तो विचार सोडून दिला आणि दुसऱ्या बातम्यांकडे वळलो.

दिवसभराची कामं झाली. जेवणं आटोपली. झोपण्याची तयारी झाली. अंधरूणावर पडल्या-पडल्या दिवसभराच्या कामाची उजळणी करता-करता पुन्हा जिल्हा नोंदमधील बालनाट्य स्पर्धेची बातमी डोळ्यांसमोर दिसू लागली. स्पर्धेत शहरी मुलांच्या तुलनेत आमच्या ग्रामीण... ग्रामीण कुठल्या; समुद्रकिनारी राहणाऱ्या मुलांचा निभाव लागणंच शक्य नाही हे दुसऱ्या कुणीही सांगण्याची आवश्यकता नव्हती. मलाच काय, आमच्या छोट्या मुलालाही ते ठाऊक होतं. पण मनात एक विचार असा आला - ‘आम्ही स्पर्धेत सहभागी होण्याच्या ‘लायकीचे’ नाही आहोत हे बरोबर आहे; परंतु या निमित्तानं बालनाट्य स्पर्धा म्हणजे काय असतं ते तरी मुलांना दाखवता येईल.’ झालं! ह्या विचारानं एकदम झपाटूनच टाकलं. काय होईल ते होईल, आपण नाटक करायचा प्रयत्न तर करून पाहावा असा निश्चय केला, तेव्हा रात्री उशिरा केव्हा डोळ्यास डोळा लागला ते कळलंच नाही.

काकोरी कटात सहभागी झालेले क्रांतिकारी अशफाक उल्ला, रामप्रसाद बिस्मिल यांच्या जीवनावर लिहिलेली माझीच एकांकिका बसवायला घेतली. एकूण पंधरा मुलांपैकी दोघा-तिघांनासुद्धा सांगितलेलं वाक्य नीट उच्चारता येत नव्हतं. त्या पहिल्या तालमीला कुणी बाहेरचा माणूस आला असता, तर त्यानं नाटक करण्यासाठी पुढे आलेल्या आमच्या त्या बालकलाकारांची कीव केली असती आणि नको ते स्वप्न दाखवून त्यांना अडचणीत आणल्याबद्दल मला निव्वळ मूर्खात काढलं असतं. तसं काही होऊ नये, माझा हा मूर्खपणा कुणाला दिसू नये म्हणून जवळपास कुणी बडी मंडळी नाहीत ना, हे पाहून सुरुवातीला आम्ही लपतछपत, गुपचूपपणे तालीम घेत होतो. मुलांचं तत...पप... ऐकून मीही पहिल्याप्रथम हादरलो आणि स्वतःहूनच सावरलोही. समुद्रकिनारी राहणाऱ्या मुलांना संहितेच्या नावेत बसवून नाट्यप्रवासाला निघालो होतो. पहिल्याच लाटेनं घाबरून मागे वळलो तर त्या मच्छीमार मुलांसमोर उभा राहून त्यांना व्यक्तिविकासाच्या बाता सुनावण्याचा मला काय अधिकार राहणार होता?

कोणत्याही पात्राला संवाद लेखी न देता तोंडी सांगूनच पाठांतर करून घ्यायचं ठरवलं. त्यानुसार वेळ मिळेल तेव्हा एकेका विद्यार्थ्याला घेऊन त्याच्याकडून संवाद वदवून घेण्याचा परिपाठ सुरू केला. कुणी जेवायला बसला, अंधोळीला गेला; एवढंच नव्हे, संडासला जाण्यासाठी रांगेत उभा असला, तरी एकपात्री संवाद सुरू व्हायचा.

प्रथम जिल्हास्तरावर प्रथम क्रमांकावर आलेला संघ पुढे राज्यस्तरावर जिल्ह्याचं प्रतिनिधित्व करण्यासाठी जाणार होता. समाधानकारक प्रयोग झाला, तरी आमच्यासाठी खूप होतं. जिल्हास्तरावर क्रमांक मिळणं ही कठीण गोष्ट होती आणि त्यापुढे राज्यस्तरावर जाणं तर त्याहून कठीण होतं.

अतोनात कष्ट घेऊन तालमी घेतल्या. नाट्यप्रयोगासाठी नेपथ्य, वेशभूषा करण्यासाठी काही वस्तूंची आवश्यकता होती. त्यासाठी फारसे पैसे खर्च न करता आपल्याकडे ज्या गोष्टी उपलब्ध आहेत त्यातून सारं भागवायचं आम्ही ठरवलं. भूकंपग्रस्तांसाठी घरं बांधण्यासाठी जे सामान आणलं होतं त्यात पाईपचे तुकडे, लाकडाचे खोके, लोखंडी सळ्या, रंगाचे डबे असं काही सामान पडलं होतं. किशोरच्या कल्पक डोक्यातून या सामानापासूनच कोर्टाचा पिंजरा, फाशीचा तख्त, तुरुंगाचे गज बनवायची कल्पना आली. मुद्रा-गांधीधामच्या बाजारात जाऊन रेकडीवर जुने कपडे विकणाऱ्यांकडून पोलिसांचा गणवेश खरेदी केला. आयओएम संस्थेनं मिठागरात काम करणाऱ्या लोकांसाठी गमबूट व डोक्यावर घालण्यासाठी शिरस्त्राणं दिली होती. ह्या दोन्ही वस्तू इंग्रज पोलिसांसाठी कामी आल्या. क्रांतिकारकांसाठी लेंगे-सदरे हवे होते, ते माझ्याजवळ होतेच. बालघरची

शिक्षिका हिना आचार्य हिनं सुई-दोरा घेऊन फाटके कपडे नीट शिवून घेतले. गोव्यापासून दिल्लीपर्यंतच्या नाटकांसाठी ध्वनिसंकलन करून अनेक पारितोषिकं पटकावणारे सेवा दल साथी जवाहर बर्वे यांना कुरियरनं स्क्रिप्ट पाठवून गोव्याहून ध्वनिसंकलनाची कॅसेट मागवून घेतली. मुलांना स्टेज डेअरिंग यावं म्हणून काही बंदरांवर नाटकाचे प्रयोग केले. मुलांना हरूप आला.

भूज ह्या जिल्ह्याच्या ठिकाणी स्पर्धा होती. स्पर्धेच्या ठिकाणी इतर संघांच्या मुलांची आकर्षक, किमती, नवनवीन वेशभूषा पाहून आमची मुलं हिरमुसली झाली. त्यांच्या जुन्या कपड्यांना लावलेल्या सेफटी पिना त्यांना टोचू लागल्या. इतरांची नाटकं सादर झाल्यावर आमचं नाटक सुरू झालं. नाटक इतकं रंगलं, की हॉलबाहेर फिरणारे अनेक लोक, मुलांचे संवाद कानांवर पडताच आत आले. टाळ्यांवर टाळ्या वाजवून पसंतीची पावती देऊ लागले. अशफाक उल्लाला फाशी देण्याचा प्रसंग तर इतका करून झाला, की प्रेक्षक हेलावले. एक परीक्षक आपले पाणावलेले डोळे रुमालानं पुसत असल्याचं डॉ. क्षीरसागरांनी पाहिलं अन् धावत येऊन ते म्हणाले,

“जिकलं, जिकलं, आपण प्रथम पारितोषिक जिकलं.” निकाल जाहीर झाला आणि डॉक्टरांचं म्हणणं खरं ठरलं. आम्हाला जिल्हापातळीवर प्रथम क्रमांक मिळाला आणि अहमदाबादला राज्यपातळीवरील स्पर्धेसाठी आमची निवड झाली.

ह्या पहिल्यावहिल्या यशानं सर्वांचाच उत्साह दुणावला. राज्यस्पर्धेसाठी आणखी जोर लावून तयारी केली. भद्रेश्वर-कच्छहून अहमदाबादचा प्रवास लांबचा होता, म्हणून आदल्या रात्री तिथं पोहोचायचा बेत केला. ‘जनपथ’चे हरणेशभाई पंड्या यांनी गांधी आश्रमाजवळ असलेल्या ‘खेत मजदूर संघा’त राहायची सोय केली. मच्छीमारांची मुलं नाट्यस्पर्धेसाठी अहमदाबादला येतात याचं त्यांना अप्रूप वाटलं. सकाळी तालीम पाहताना कम्युनिस्ट चळवळीत काम केलेल्या त्या खंडा लढाऊ कार्यकर्त्यांचे डोळेही अश्रूनं भरून आले. त्यांनी आपल्या अनेक मित्रांना फोन करून संध्याकाळी एकांकिका बघायला निमंत्रण दिलं.

अहमदाबादच्या नाट्यालंकार भांडारातून आम्ही नाटकासाठी लागणारा पोशाख भाड्यान घेतला. गुजरात राज्यातील सर्व जिल्ह्यांतून ग्रामीण व शहरी भागांतील एकेक असे मिळून एकूण बत्तीस संघ स्पर्धेत सहभागी झाले होते. चार दिवस स्पर्धा चालू होती. स्पर्धेच्या तिसऱ्या दिवशी दिलेल्या वेळेत आमची एकांकिका सादर करून आम्ही परतलो.

चौथ्या दिवशी अंतिम एकांकिका आटोपताच स्पर्धेचा निकाल होता. रात्री दहाच्या सुमारास डॉ. क्षीरसागर यांच्या खोलीतला फोन खणाणला. अहमदाबादहून

पंक्ती जोग दबक्या आवाजात विचारत होती,

“आपल्या एकांकिकेचं नाव काय होतं?”

“बलिदान.”

“काऽयऽऽ! आपली एकांकिका पहिली आलीऽऽ”

बक्षीस वितरणाचा कार्यक्रम सुरू होता. ‘बलिदान’ ह्या एकांकिकेला प्रथम क्रमांक मिळाला, असं जाहीर होताच पंक्तीनं थिएटरमधूनच फोन केला होता.

आम्हा सर्वांना भूकंपग्रस्त भागात बसलेला हा आनंदाचा अनपेक्षित धक्काच होता. समुद्रकिनाऱ्यावर राहणारी, नाटक म्हणजे काय हे ज्यांना काहीच माहीत नाही अशी ही मुलं, पहिल्यांदाच स्पर्धेत उतरतात काय अन् पहिल्याच एंट्रीत गुजरात राज्यात प्रथम क्रमांकाचं पारितोषिक पटकावतात काय! खरंच, हे सारं कल्पनेच्या पलीकडचं होतं.

त्यानंतर अहमदाबाद इथं भरलेल्या गुजरात राज्य सोशल फोरमच्या अधिवेशनात हे नाटक सादर करण्याचं निमंत्रण आलं. मुंद्रा येथील टीचर्स ट्रेनिंग कॉलेज, रोटरी क्लब, तसंच अन्य समुद्रकिनाऱ्यांवरही प्रयोग केले. ठिकठिकाणी मानधन व बक्षिसं मिळून सुमारे पंधरा हजार रुपये मुलांनी मिळवले.

राज्यस्पर्धेत प्रथम क्रमांक मिळवलेल्या पाच नाटकांना सरकारनं प्रत्येकी दहा हजार रुपये मंजूर केले व आपापल्या जिल्ह्यात कुठंही एक प्रयोग करायची सूचना केली. त्यानुसार कच्छच्या क्रीडा व सांस्कृतिक खात्यानं आम्हाला बोलावून घेतलं. कच्छ जिल्ह्याला राज्यस्तरावरील प्रथम पुरस्कार प्रथमच मिळाला, म्हणून ते अधिकारी आमच्यावर खुश होते. ‘तुम्हाला हवं तिथं नाटक करा, बिलं सादर करा व दहा हजार घेऊन जा’ असं त्यांनी सांगितलं.

त्या अधिकाऱ्यांनी नाटक पाहिलं नव्हतं. जिल्ह्याला प्रथम क्रमांक मिळवून दिला म्हणून त्यांनी आमचं अभिनंदन केलं. त्यानंतर त्यांच्याशी बोलताना, मुलं कुठून आली, त्यांची कौटुंबिक-सामाजिक स्थिती काय आहे, ती कोणत्या अवस्थेत राहतात याची कल्पना दिली. ही मुलं राहत असलेल्या ठिकाणीच आम्ही नाटक करू आणि ते पाहण्यासाठी अधिकाऱ्यांनी तिथं यावं असं सांगितलं. ही सारी हकिकत ऐकताच ते यायला तयार झाले. आम्ही तिथंच त्यांच्या सोयीनं तारीख ठरवली. ‘बहुमाळी भवन’च्या चौथ्या मजल्यावर राहणारे ते अधिकारी आमच्यासोबत पहिल्या मजल्यावर आले आणि त्यांनी ‘मागासवर्ग उन्नती मंडळ’ तसंच ‘माहिती खाते’ यांच्या या दोन्ही वरिष्ठ अधिकाऱ्यांना, स्वतः नाट्यप्रयोगास येण्याचं निमंत्रण दिलं. एवढंच नव्हे, तर त्यांना हेही सांगितलं, “अतिशय कठीण परिस्थितीत राहणाऱ्या या मुलांनी राज्यपातळीवर पहिला नंबर मिळवला आहे. कच्छ जिल्ह्याला नाव मिळवून दिलं आहे. आपण त्यांचं नाटक पाहू, त्या

भागाची पाहणी करू आणि त्यांना आपापल्या खात्यातर्फे पुढे काही मदत करता येईल तर तीही करू.”

रंधबंदरला नाटकांचा अनोखा कार्यक्रम करण्यासाठी सारे कामाला लागले. त्या रेटाड जमिनीत मेढी रोवून, त्यावर फळ्या रचून रंगमंच उभारला गेला. त्याआधी गाड्या जाऊ शकतील अशा रीतीनं भद्रेश्वर ते रंधबंदर समुद्र-किनाऱ्यापर्यंतच्या रस्त्यावरील खड्डे बुजवून घेतले गेले. वळणावळणाच्या व अनेक फाटे फुटत असलेल्या या रस्त्यावर गांधीजी, सुभाषचंद्र बोस, आंबेडकर, चंद्रशेखर, राजगुरू इत्यादी देशभक्तांची वेशभूषा केलेले विद्यार्थी उभे केले. त्यामुळे गावातून जात असताना ऐतिहासिक वातावरण तयार झालं होतं. गुजरात राज्यात पहिला क्रमांक मिळवणारी आमची मुलं नाटक सादर करणार आहेत ते पाहण्यासाठी आणि बाहेरगावाहून येणाऱ्या लोकांचं स्वागत करण्यासाठी रंधबंदरच्या समुद्रकिनाऱ्यावर प्रचंड जनसागर पसरला होता. अनेक मच्छीमार मासे पकडण्यासाठी आज समुद्रात गेलेच नव्हते. जे गेले होते ते लवकर परतले होते. जनरेटरच्या लख्ख प्रकाशात रंगमंच व सभोवतालचा परिसर उजळून निघाला होता. रंगमंचाला होडीचाच आकार दिल्यानं हे नाटक जणू होडीवरच सुरू झाल्यासारखं वाटत होतं. सुरुवातीस दोन मुलं होडीच्या आकाराच्या या रंगमंचाच्या दोन टोकांना वल्हे घेऊन ‘हम होंगे कामयाब’ हे गाणं म्हणत वल्हे वल्हवू लागली. उपस्थितांनी टाळ्या वाजवून सुरुवातीलाच दाद दिली. नंतर नाटक सुरू झालं. सर्व कलाकारांचा प्रमुख पाहुण्यांच्या हस्ते मनगटी घड्याळ व प्रशस्तिपत्र देऊन गौरव करण्यात आला. भूजहून आलेल्या अधिकाऱ्यांनी नाटक सुरू होण्यापूर्वी जवळ असलेल्या झोपड्यांत जाऊन ‘सागरराजा’चं राहणीमान कसं आहे त्याचं दर्शन घेतलं होतं. आपल्या भाषणात त्यांनी त्याचा उल्लेख केला.

रंधबंदरला कार्यक्रम करण्याचा आमचा उद्देश सफल झाला.

दुसऱ्या वर्षी भगतसिंहांच्या जन्मशताब्दी वर्षानिमित्त भगतसिंहांच्या जीवनावर आधारित नाटक लिहून ते स्पर्धेत उतरवलं. त्यालाही जिल्हापातळीवर प्रथम क्रमांक मिळाला. राज्यपातळीवर सुमारे चाळीस नाटकांमधून नाटकास दुसरं, दिग्दर्शनासाठी दुसरं, लेखनासाठी पहिलं व इसा अयुब गांध या भगतसिंहांची भूमिका करणाऱ्या विद्यार्थ्याला पुरुष अभिनयासाठी प्रथम अशी एकूण चार पारितोषिकं मिळून ‘युसुफ मेहरअली सेंटर’नं या स्पर्धेत एक विक्रम स्थापन केला.

गोव्यात असताना मला कला अकादमी आयोजित विद्यालयीन व महाविद्यालयीन पातळीवर एकांकिका लेखनाची तसंच हायस्कूलला सतत दोन वर्षं सादरीकरणाबद्दलची सर्वोत्कृष्ट पारितोषिकं मिळाली होती. परंतु ज्यांना धड नीट बोलता येत नव्हतं, त्या सिनेमा-दूरदर्शनपासून दूर समुद्रकिनाऱ्यावर झोपड्यांत

राहणाऱ्या मच्छीमार मुलांना गुजरात राज्यात सर्वश्रेष्ठ बालनाट्याचे दोन वेळा पुरस्कार मिळतात, ही गोष्ट त्याहीपेक्षा आनंद देणारी होती.

‘शैक्षणिक भ्रमण व अभ्यास’ या उपक्रमाखाली गुजरात विद्यापीठाच्या समाजसेवा विभागाच्या विद्यार्थ्यांची शैक्षणिक सहल भद्रेश्वरला आली होती. बंदराला भेट देऊन संध्याकाळी त्यांनी जेव्हा हे नाटक पाहिलं, तेव्हा प्रा. आनंदीबेन पटेल यांनी ‘तारे जमीन पर’ या शब्दांत वर्णन केलं. एका इंग्रजी चित्रपटात ‘चार्ली चॅप्लीन’ची भूमिका करणारे डॉ. अशोक यांनी हे नाटक पाहून ‘आपल्या अंगावर काटे उभे राहिले’ असं सांगून आपला खिसा मुलांच्या हातांवर रिकामा केला. एका बड्या कलाकाराची छोट्या उगवत्या कलाकारांना कौतुकाची थाप मिळाली. आमचा पूर्वीचा एक शिक्षक बिपीन जोशी एम.आय.सी.टी. या आंतरराष्ट्रीय कंपनीत काम करायचा. त्याला सांगून त्यांच्या वरिष्ठ अधिकाऱ्यामार्फत त्यांच्या कॉलनीत आमच्या मुलांचा प्रयोग करण्याची परवानगी मिळवली. गुरू नानकांच्या जन्मदिनी भगतसिंहांच्या जीवनावरील एकांकिका मुलांनी सादर केली. ते अधिकारी प्रभावित होऊन बिपीनला म्हणाले,

“तू जसा शिकून या एवढ्या मोठ्या कंपनीत कामाला लागलास, तसं या मच्छीमार मुलांनाही पुढे आण. ही मुलं अशा कंपन्या, सरकारी कार्यालयां, नेव्ही यांसारख्या ठिकाणी जाऊन काम करतील तेव्हा त्यांचं जीवन सुधारेल. ही मुलं पुढे जायला हवीत.”

मुलांवर चोहीकडून कौतुकाचा वर्षाव होऊ लागला. त्यांच्यामधला न्यूनगंड दूर झाला, त्यांचा आत्मविश्वास वाढला, त्यांचं आत्मभान जागं झालं आणि ते अधिक नेटानं अभ्यासाला लागले.

मुझे किताबें
पढ़नी हैं!

श्रद्धा आणि अंधश्रद्धा यांच्या सीमारेषा एवढ्या धूसर आणि झिगझॅग आहेत, की अनेक वेळा त्या एकमेकांतच अडकून जातात. माझी ती श्रद्धा व दुसऱ्यांची ती अंधश्रद्धा, असंही अनेकांना वाटत असतं. बोलण्याच्या ओघात या विषयावर चर्चेची गाडी पोहोचली, तरी अनेकांच्या भावना दुखावल्या, चिरडल्या जातात आणि त्यामुळे काही ‘श्रद्धावान’ आपल्यापासून दूर राहाणं पसंत करतात. अंधश्रद्धा निर्मूलन चळवळीचा कार्यकर्ता म्हणून वावरताना व बोलताना असा अनुभव अनेक वेळा आला असल्यामुळे, कच्छमध्ये असे वाद घालायचे नाहीत, तुटेल एवढं ताणायचं नाही असं मी ठरवलं होतं.

या भागातील लोक फारच भावुक. जिकंडंतिकडं मंदिरं च मंदिरं. सोमवारी शंकर भगवान, शनिवारी रोकडिया हनुमान, गुरुवारी दत्तगुरू, शुक्रवारी संतोषी माँ. आठवड्याचे बहुतेक वार देवदर्शनासाठी ठरलेले. मुस्लीम लोकही एकाच अल्लाला मानणारे खरे; पण त्यांचेही सण अनेक. ऑक्टोबरमध्ये ईद, जानेवारीत मोहरम; कधी उरूस, तर कधी कुणी हजहून आल्याबद्दलचा उत्सव. जून ते सप्टेंबर हे चार महिने त्यांचा मासेमारीचा व्यवसाय पूर्णपणे बंद असतो. ऑक्टोबर ते मे ह्या आठ महिन्यांत किमान तीन वेळा सणासुदीनिमित्त गावात जाऊन दीड-दोन महिने कामाला सुट्टी. माताच्या मठात पायी चालत जाणारे हिंदू भाविक इथं भेटतात, तसे हाजीपीर दर्शनासाठी पायपीट करणारे मुसलमानही आढळतात. ज्यांच्यापाशी पैसा व वेळ आहे, त्यांनी कधीतरी एकदा इतके दिवस खर्च करणं समजण्यासारखं आहे; परंतु सागरशाळांमध्ये शिकवणारे आमचे बालदोस्तही शाळा बंद ठेवून चार-चार दिवस रजेवर जायला लागले, तेव्हा मात्र मी तोंड

उघडायचं ठरवलं.

एके दिवशी बालमेळावा होता. साऱ्या सागरशाळांतील मुलं भद्रेश्वरला गोळा झाली होती. शुक्रवारचा दिवस. दुपारची वेळ. इतक्यात रमझान, रफीक, रियाझ ही मंडळी जवळ येऊन सांगू लागली,

“नमाजची वेळ झाली. आम्ही नमाज पढून येतो.”

“अरे, आज बालमेळावा आहे. मुलांचे कार्यक्रम सुरू आहेत. जेवणाची वेळ झाली आहे. तुम्ही मुलांना घेऊन आलात. इतक्या गर्दीत त्यांच्याकडे कुणी लक्ष द्यायचं?” असं विचारताच एक जण म्हणाला,

“इतर स्टाफ आहे. जेवण वाढायला मदत करतील ते.”

“स्टाफ मदत करतील यात मुळीच संशय नाही; परंतु आपण घेऊन आलेल्या मुलांकडे आपण लक्ष देणं गरजेचं आहे. यापूर्वी अनेक वेळा तुमच्यापैकी काही जण शुक्रवारी वर्ग सोडून नमाज पढायला समुद्रकिनार्यावरून गावात येतात हे मी बघितलं आहे. त्यासंबंधी मी कधी विचारलं नाही. पण आज स्वतःची जबाबदारी टाळून जाणं म्हणजे... बघा, तुम्हाला कसं दिसतं ते. मला आणखी काही बोलायचं नाही.” असं सांगून मी दुसऱ्या कामासाठी निघून गेलो. श्रद्धा हा नाजूक विषय असतो. नाजूक भागाची शस्त्रक्रिया करणं जरा अवघड असतं; परंतु कधी कधी ते करणं आवश्यक ठरतं.

उरूस, यात्रा या निमित्तानं दुसऱ्या गावात जाण्यासाठी रजेचे अर्ज यायला लागले. शाळा वरचेवर बंद ठेवाव्या लागत असल्याचं लक्षात येताच मासिक बैठकीत यावर बरीच चर्चा झाली. हे अनपेक्षित होतं. वातावरण काहीसं गंभीर झालं. आधीच आमच्या सागरशाळा कमी दिवस चालतात. सणा-सुट्टीनिमित्त लोक गावात जातात. त्यामुळे मुलं नसल्यामुळे त्या अनेक वेळा बंद ठेवाव्या लागतात. मासळी आली, की मुलं ती सुकवण्याच्या कामात लागतात व शाळा बुडवतात. कामकाजाचे जे दिवस मिळतात त्यात अशा कारणांमुळे शाळा बंद ठेवून मुलांचं आणखी किती म्हणून शैक्षणिक नुकसान करायचं? “धार्मिक कार्य सुट्टीच्या वेळी आलं तर आनंदानं त्यात भाग घ्या, पण इतर वेळी मुलं हीच ईश्वर-अल्ला मानून त्यांची सेवा करा.” असं सुनावलं. इतके दिवस मधाळ बोलणारा हा माणूस आज असा कारलं खाल्ल्यासारखा कडवट कसा बोलायला लागला, असं काही बालदोस्तांना वाटत होतं. ते त्यांच्या चेहऱ्यांवरून दिसत होतं.

गरुडियाचा बालदोस्त कर्सन सोढा. दोन दिवसांची रजा मागायला अर्ज घेऊन आला. का? तर म्हणे, त्याला पिसाळलेला कुत्रा चावला. तळवणा गावात जाऊन देवीचं तीर्थ प्राशन करायचं आहे. अशा तीर्थानं विषप्रयोग दूर होणार

असते, तर वाय.एम.सी.ला भद्रेश्वरमध्ये इस्पितळ का उघडावं लागलं असतं? एकेका देवळात एकेक पुजारी ठेवून सारे आजार दूर करता आले असते. त्याला तासभर बसवून यावर लेक्चर दिलं. ‘आम्ही कधी असा विचार केलाच नव्हता’ अशी प्रतिक्रिया व्यक्त करून तो निघून गेला.

दुसरा एक बालदोस्त. रंधबंदरला जाताना वाटेत महादेवाचं मंदिर लागतं. शाळेत जाताना रोज सकाळी आधी मंदिरात जाऊन देवदर्शन करायचा. त्यामुळे काही वेळा शाळेत उशिरा पोहोचायचा. पुढे त्यानं स्वतःच आपला नित्यनेम बदलला. ‘आधी विद्यालय, मग देवालय’ असा नवा परिपाठ सुरू केला.

एके दिवशी मासिक बैठकीत विषय आला. लुणीच्या शाळेत हल्ली मुलांची गैरहजेरी वाढली आहे. कारण काय, तर शाळेत म्हणे भूत आहे अशी गावात बातमी पसरली. ‘खरोखरच भूत-पिशाचं असतात असं कुणाकुणाला वाटतं?’ असा प्रश्न उपस्थित केला, तर अनेकांनी आपला हात वर केला. शिक्षकांच्याच मनांत भुतानं घर केलं तर बालघरात येणाऱ्या विद्यार्थ्यांची भीती ते कशी काय दूर करणार? मग भुतं कशी असतात, ती काय करतात, कुठं राहतात अशी चर्चा वाढत गेली. दिवाळीला काळी चौदसच्या रात्री भुतं संचार करतात, त्यामुळे त्या रात्री तिथले बहुतेक लोक नेहमीपेक्षा लवकरच दारं-खिडक्या बंद करून झोपी जातात, हे इथं आल्यावर ऐकलं होतं. गावातील लोकांचा गैरसमज दूर करणं आपल्या आवाक्याबाहेरचं आहे खरं; पण निदान आपल्या बालदोस्तांच्या मनातली ही भुतं दूर करावीत, जेणेकरून आपल्या विद्यार्थ्यांना तरी ती झपाटणार नाहीत हे लक्षात घेऊन, काळी चौदसच्या रात्री स्मशानात जायचा मनोदय व्यक्त केला. काही लोकांनी हसून दुर्लक्ष केलं. “नुसत्या बाता मारतोय. ह्याला का जीव नकोसा झाला होय!” असं काही जण आपापसात बोलू लागले. परंतु दुसऱ्या दिवशी त्यांना समजलं, की मी, मध्यप्रदेशहून आलेला शिवा व डिस्पेन्सरीत काम करणारा प्रताप कनान हे तिघं जण काल रात्री बारा वाजता पुलाजवळच्या स्मशानात गेलो होते आणि तिथं बसून फराळही केला. बरेच दिवस उलटले तरीसुद्धा आम्हा तिघांपैकी एकालाही भुतानं अद्याप झपाटलेलं नाही. बालदोस्तांच्या अंधश्रद्धेला हा पहिला फटका दिला आणि त्यानंतर विषय येईल तेव्हा उदाहरणं, स्पष्टीकरणं, दाखले, पुरावे यांच्या आधारे शंकानिरसनाचं काम कळत-नकळतपणे सुरूच राहिलं.

अंधश्रद्धेवर आघात करताना बालदोस्त किंवा विद्यार्थ्यांच्या श्रद्धांना जरासाही धक्का लागणार नाही याची नेहमीच काळजी घेत होतो. आमच्या शब्दांवर विश्वास ठेवून पालकांनी आपली मुलं आमच्या स्वाधीन केली होती. रमझान महिन्यात वसतिगृहातील बहुतेक मुलं रमझानचा उपवास करत. सात-आठ वर्षांची

मुलं दिवसभर न खाता-पिता शाळेत राहतात, हे पाहून आतडी पिळवटून निघायची. परंतु तो त्यांच्या, त्यांच्या पालकांच्या श्रद्धेचा भाग होता, म्हणून कधी चकार शब्द बोललो नाही. पालकमंडळी आली तर त्यांच्या कानांवर त्यांच्या उपवासाचं सांगायचो. त्यांनी आपल्या मुलांना, इतक्या लहान वयात रोझा धरला नाही तर चालेल असं मुलांना सांगावंसं पालकांना वाटलं तर तसं त्यांनी आपल्या मुलांना सांगावं, नाही तर त्यांच्याप्रमाणे चालू द्यावं, असं धोरण ठरवलं होतं. त्यानुसार काही पालक मुलांना समजावत होते. जे रोझा धरत त्यांना पहाटे पाच वाजता रोटी-सब्जी, दही द्यावं लागायचं. त्यामुळे त्याआधी तीन वाजता उठून आम्ही कार्यकर्ते मंडळी भाकरी भाजण्याचं काम करायचो. मुलांची अल्लावर श्रद्धा म्हणून ते दिवसभर उपाशी राहून रोझा धरायचे आणि आमची मुलांवर श्रद्धा असल्यामुळे आम्ही सारे कार्यकर्ते महिनाभर त्यांचा रोझा व्यवस्थित पार पडावा म्हणून काळजी घेत होतो.

मिठागरातले विद्यार्थी हिंदू असले व मच्छीमारांची मुलं मुस्लीम असली, तरी आमच्या वसतिगृहात-सागरशाळांत आमच्या प्रार्थना 'धर्मनिरपेक्षता', 'सर्वधर्मसमभाव' यांची शिकवण देणाऱ्या होत्या. 'गणतर'ची बालघरं पाहण्यासाठी आमच्या बालदोस्तांची शैक्षणिक सहल आयोजित केली असता एकदा 'मुलांना गीत शिकवा' असं रियाझला सांगितलं, तेव्हा त्यानं प्रार्थना शिकवायला सुरुवात केली -

"हे शारदे माँ, शारदे माँ..."

प्रार्थना संपल्यावर बाहेर येताच रियाझला विचारलं,

"रियाझ, ही शारदा माँ कोण आहे?"

"विद्येची देवता."

"कुणाची देवता?"

"विद्यार्थ्यांची!"

"कुठल्या विद्यार्थ्यांची?"

"... .."

"सांग ना, कुठल्या विद्यार्थ्यांची?"

"हिंदू विद्यार्थ्यांची!"

"तुझ्याकडे येणारे विद्यार्थी कुठल्या धर्माचे आहेत?"

"मुसलमान!"

"मग आपण त्यांना हिंदू देवदेवतांच्या प्रार्थना कशा काय आणि का शिकवायच्या?"

"आम्ही आजवर शाळेत अशाच हिंदू धर्माच्याच प्रार्थना ऐकत आलोय."

"त्या आता आपल्याला बदलायला हव्यात. आपण आपल्या विद्यार्थ्यांना धर्माचं शिक्षण थोडंच देत आहोत. त्यासाठी देवालय आहेत, मशिदी आहेत. आपल्याकडे येणाऱ्या मुलांवर माणुसकीचे संस्कार घडवणाऱ्या प्रार्थना हव्यात."

'धर्म तो एकही सच्चा, जगत को प्यार देवे हम' ही साने गुरुजींची कविता, आमची प्रार्थना झाली.

"काही मुस्लीम पालकांनी, आमच्या मुलांना मुस्लीम प्रार्थना शिकवा असं आपल्याला सांगितलं, ते आपण मान्य केलं नाही. मग ह्या अशा हिंदूंच्या प्रार्थना तरी का शिकवायच्या?"

शाळांमध्ये कुठल्याही धर्माचं प्रस्थ माजता कामा नये याची दक्षता घेत असताना वैयक्तिक जीवनात बालदोस्त व विद्यार्थ्यांनी आपापल्या धर्मानुसार आचरण करण्यास पूर्णपणे मुभा होती. एवढंच नव्हे, तर अहमदाबादला मुलांची शैक्षणिक सहल काढली तेव्हा साबरमती आश्रम, बागबगिचे, विज्ञान सेंटर यांबरोबरच तिथले दर्गे-मशिदी, अक्षरधाम, स्वामी नारायण मंदिर हीदेखील दाखवून आणली. बालदोस्तांसाठी मुंबई, गोवा, पुणे येथे 'एक्स्पोजर टूर' आयोजित केली, तेव्हा मुंबईला आल्यावर त्यांना सर्वप्रथम हाजीमलंग दर्याचं दर्शन घेऊन यायला सांगून मी त्यांच्या चपला, बूट सांभाळत बाहेर उभा राहिलो.

वसतिगृहात राहणारी मुलं दर शुक्रवारी दुपारी अंघोळ करून मशिदीत नमाज पढायला जात. छोट्या मुलांना सांभाळून आणायची जबाबदारी मोठ्या मुलांवर होती. गावात उरूस असला, की बालदोस्तांना सोबत घेऊन मुलं पीराचं दर्शन घेऊन येत. संस्थेचे कार्यकर्ते मनिष परमार कुठल्याशा शिबिरातून शिकून आलेली 'कहाँ राम हैं, कहाँ रहीम है, यह प्रकृतीही जीवन मेरा' ही प्रार्थना मुलं म्हणायला लागली. मदन मराठे पूर्वी कच्छला काम करायचे. धर्मशाळेत भूकंपात गाडली गेलेली सुंदर अक्षरांतील त्यांची सेवा दल गाण्यांची वही सापडली. 'चलो बसाएँ नया नगर', 'लहू का रंग एक है' अशी गाणी मुलांना शिकवली.

देवधर्माबाबत स्वतःची मतं काहीही असली, तरी त्यांची जराशीही सावली मुलांवर पडू द्यायची नाही, याची मी काळजी घेत होतो. एवढंच नव्हे, तर त्यांच्या एखाद्या सणासुदीला हजरही राहायचो.

मच्छीमार लोकांची मासे पकडण्यासाठी समुद्रावर जायची वेळ ठरलेली नसायची; परंतु सणाच्या वेळी ते हमखास घरी असायचे. त्यामुळे मुलांसंबंधी बोलायचं असल्यास, छोट्या-छोट्या बैठका घेऊन काही माहिती देण्यासाठी याच वेळा सोयीच्या ठरत. एकदा 'नवीनाल'ला पिराच्या ठिकाणी गावजेवण होतं. या गावातले मच्छीमार मासेमारीसाठी कुतडी बंदरावर राहतात. तिथल्या विद्यार्थ्यांची उपस्थिती समाधानकारक नसल्याचं दिसून येताच पालकांशी

बोलण्यासाठी गावजेवणाच्या ठिकाणी गेलो होतो. मला पाहताच मुलं भराभर पुढं आली. 'गाणी शिकवा', 'खेळ घ्या' असा गळका सुरू झाला. आता पिराच्या परिसरात धार्मिक कार्य चाललं असता मधेच माझे आणखी कुठले खेळ, म्हणून मी गप्प राहिलो. तेव्हा मुलांचा उत्साह व उत्सुकता लक्षात घेऊन तिथल्या मौलवीनंच मला खेळ घ्यायला सांगितलं. आता मौलवीनंच हिरवा कंदील दाखवला म्हटल्यावर आमची गाडी कशाला थांबणार! "गोल बनाओ गोल" अशी हाळी देताच मुलांचं रिंगण तयार होऊन खेळ सुरू झाला. मी मदारी आणि सत्तर-ऐंशीची आमची वानरसेना. रिंगणाबाहेर पालकांची खेळ बघायला हीऽऽ गर्दी. खेळ संपताच मुलांच्या वारंवार अनुपस्थितीबाबतचा विषय चर्चेस घेतला. प्रश्नोत्तरं आणि शंकांनिरसन झालं. मी निघायला वळतो, तोच तिथल्या लोकांनी व मुलांनी जेवणासाठी राहण्याचा आग्रह धरला. मुलांचा आग्रह कसा धुडकावणार? मुलांनी बटवाही हिसकावलेला. शेवटी थांबलो जेवायला. भल्यामोठ्या परातीत जेवण वाढलेलं. सभोवताली बसून एकाच ताटात मुलांचं आणि माझं जेवण सुरू झालं. जेवण कसलं, तर चिकन-बिर्याणीचं. एरवी मी मटण-मांस खात नाही. पण सांगणार कुणाला! गावजेवणाला हजर राहिलो ना! मनाचा निग्रह केला आणि त्या दिवशी चिकनच्या फोडी बाजूला करत भात तेवढा कसाबसा घशात टाकला. ह्या एका छोट्याशा घटनेनं काही अनोळखी लोकांना मी त्यांच्यातला वाटू लागलो. 'हे सर मुसलमानातील कोणत्या जातीतले आहेत' असं ते दाऊदला विचारू लागले. तेव्हा दाऊद, मी कोण आहे, माझा 'धर्म' कोणता हे सांगू लागला.

वंडी येथील मौलवीचा एक मुलगा भद्रेश्वरला आमच्या वसतिगृहात शिकत होता. एरवी घरी फारसं तोंड न उघडणारा, नेहमी कमीच बोलणारा आपला मुलगा चांगलं लिहायला-बोलायला शिकला म्हणून ते खुश होते. आणखी एक मौलवी दुसऱ्या गावातील मशिदीत काम करायचे. त्यांनी आपला मुलगा रियाझ व मुलगी साबेरा या दोघांनाही आमच्या वसतिगृहात शिकायला पाठवलं होतं. खुद्द भद्रेश्वर गावातील मौलवीही आपल्या मुलाला वसतिगृहात पाठवू इच्छित होते. परंतु गावच्या वसतिगृहात गावच्याच मुलाला ठेवण्यात काय हशील, त्याची घरी चांगली सोय होते. काही अडचण असती तर ते समजण्यासारखं होतं, म्हणून त्याला वसतिगृहात घेतलं नव्हतं. आता 'नवीनाल'चे मौलवी आपल्या मुलाला शिक्षणासाठी वसतिगृहात पाठवायला तयार झाले.

मौलवी गावच्या विद्यार्थ्यांना गोळा करून त्यांना धार्मिक शिक्षण देण्याचं काम करतात; परंतु इथं चार मौलवी स्वतःच्या मुलांना शिक्षणासाठी आमच्याकडे सुपूर्द करत होते. मुसलमान मुलांना केवळ धार्मिक शिक्षण देऊन भागणार नाही.

सध्याच्या जगात वावरण्यासाठी आवश्यक असणारं शिक्षणही देणं गरजेचं आहे, हे या तिन्ही मौलवींना पटलं होतं. ही एक मोठी जमेची व विश्वासाची बाजू होती.

आठवीची परीक्षा होताच इसा गाध या मुलाला मे महिन्याच्या सुट्टीत गोव्याला आणलं होतं. आमच्या घरात तो घरातल्या मुलासारखाच वावरत होता. एके दिवशी मला एका मीटिंगसाठी जायचं होतं. शुक्रवारचा दिवस असल्यानं इसाला माझा भाचा संकेतबरोबर सोडलं व त्याला म्हापशाला मशिदीत नमाज पढायला घेऊन जायला सांगितलं. संध्याकाळी येताच इसा नमाजला गेलाच नाही असं समजलं, तेव्हा मी संकेतला त्यासंबंधी विचारलं. तेव्हा तो म्हणाला,

"मी त्याला घेऊन जात होतो, पण तोच नाही म्हणाला."

दुसऱ्या शुक्रवारी इसाला मोटरसायलकवर बसवून मी स्वतः म्हापशाला आलो. तेव्हा मशिदीच्या दारात पोहोचताच इसा म्हणाला,

"मुझे नमाज नहीं पढ़ना है."

"काय?"

तो म्हणाला, "हां, खरंच सांगतोय. मला नाही नमाज पढायला जायचं."

"अरे, तू घरी आणि होस्टेलला असताना तर न चुकता दर शुक्रवारी नमाजला जायचास. गोव्यात आल्यावर नमाज चुकवला असं वडिलांना समजलं तर...?"

"इथं कुठं आलेत वडील बघायला! आणि रोज रोज नमाज पढून तरी काय होतं?"

"ऑऽऽ"

इसाचा प्रश्न ऐकताच मी 'आ वासून' त्याच्याकडे बघतच राहिलो.

"पूर्वी लोकांना कामधंदे नव्हते म्हणून ते दिवसाला पाच-पाच वेळा नमाज पढायचे. आता कामं करायची, शिकायचं, त्यामुळे पाच वेळा नमाज पढायला कुणाला वेळ आहे? तुम्ही कुठं देवळात जाता? तुमच्या घरी कुणी पूजा करत असलेलं दिसत नाही. देवांचे फोटोही नाहीत. नुसती पुस्तकांची कपाटं कपाटं दिसतात. तुमच्याकडे गीता, बायबल व कुराणही आहे. तुम्ही कुराण वाचता. मीही तुमच्यासारखी पुस्तकं वाचणार. आमच्या लोकांसाठी काही चांगलं करणार... मुझे यहाँ नमाज नहीं, किताबें पढ़नी हैं."

भावसाक्षरतेचे धडे

समुद्रकिनाऱ्यावरची मुलं गावच्या शाळेत येत नाहीत हे दिसून येताच शाळाच समुद्रकिनाऱ्यावरच्या मुलांपर्यंत नेण्यात आम्ही काही अंशी सफल झालो. ज्यांच्या घरात एकाही माणसाला अद्याप अक्षरज्ञान नव्हतं, त्यांची मुलं आता ग म भ न गिरवू लागली. पांढऱ्या कागदावरची काळी अक्षरं वाचू लागली. केवळ साक्षर करणं एवढंच आमचं अंतिम उद्दिष्ट नव्हतं; तर त्यांना, त्यांच्या शिक्षकांना, पालकांना, एकूण समाजाला करता येईल तेवढं भावसाक्षर करणं जरीच होतं. त्यादृष्टीनं सागरशाळा व वसतिगृहांत देशभक्तीपर गीतगायन, कथाकथन, वृक्षारोपण, कलापथकं, व्याख्यानं, शिबिरं इत्यादी माध्यमांतून प्रयत्न सुरू होते. त्याशिवाय वैयक्तिक संपर्कातूनही विचारांची देवाणघेवाण सतत होत होती. सारेच प्रयत्न फळाला येत होते असं नाही. आशा-निराशेचे खेळ सुरूच राहायचे.

विद्यार्थ्यांना प्रेमानं समजावयचं, त्यांना शारीरिक शिक्षा करायची नाही, असा एक नियम होता. एके दिवशी रमझान नावाच्या शिक्षकानंच तक्रार आणली, “मला एका विद्यार्थ्यानं मारलं.”

“काय!”

मला वाटलं, की ‘मी एका विद्यार्थ्याला मारलं’ असं तो सांगत असावा. पण नाही. एका थोराड मुलानं त्या शिक्षकाला थप्पड मारली होती.

“मग तुम्ही काय केलं?”

“काय करणार? तुम्ही सांगता मुलांना मारू नका. नाही मारलं. त्याचा मार खाऊन तुम्हाला सांगायला आलोय.” तो म्हणाला.

प्रश्न फार नाजूक आणि गंभीरही होता. दुर्लक्ष करून चालायचं नव्हतं. त्या

शिक्षकाला घेऊन विद्यार्थ्यांच्या घरी गेलो. घर कसलं! एक छोटीशी कापडी भिंतीची झोपडी! खुराड्यातल्या कोंबड्यांप्रमाणे आई-बाप व चार-पाच भावंडं त्यात राहत होती. मला पाहताच तो विद्यार्थी म्हणाला,

“आम्हाला एक घर बांधून द्या ना!”

“घर? मी कुठून बांधून देणार?”

“तुमची संस्था भद्रेश्वरला लोकांना घरं बांधून देते. आम्हालाही द्या ना एक.”

ज्या गावासाठी प्रोजेक्ट मिळालेला असतो, त्या प्रोजेक्टमधून त्या त्या गावातच घरं बांधली जातात, हे त्याला समजावलं आणि मग मूळ मुद्द्याला हात घातला.

“तू साबला (तिथले विद्यार्थी सरांना ‘साब’ म्हणतात.) मारलंस?”

तो गप्प.

“अरे, तुझ्याहून वयानं मोठ्या, तुला शिकवणाऱ्या साबला मारतोस! तुला काय वाटतं, त्यांच्या मनगटांत शक्ती नाही? तुझ्या वडिलांनी तुला तुझ्या हिताचं काही सांगितलं, तुला ते नाही आवडलं, म्हणून काय तू त्यांनाही मारणार?”

मुलगा ओशाळला. वडिलांसमोर त्यानं शिक्षकाचे पाय धरले. रागाचे ढग वितळले. डोळ्यांतून अश्रू ओघळले. संस्कार नसलेला पौगंडावस्थेतला विद्यार्थी! शिक्षकानं त्याला मारलं असतं, तर त्याच क्षणी त्यानं शाळेकडे पाठ फिरवली असती आणि शिक्षकांवर हात उगारून आपण कसा पराक्रम केला हे सांगत सुटला असता. पण शिक्षक त्याच्या घरी गेले, त्याला समजावलं, त्यामुळे दुसऱ्या दिवशी तो अपराधी मुद्देनं शाळेत आला व पुढे नीट वागायला लागला.

हिना आचार्य. पदरात आठ-नऊ वर्षांचा मुलगा. कौटुंबिक समस्यांनी ग्रासलेली. माहेरी येऊन आजी-काकीकडे राहायची. तिने वसतिगृहात शिक्षिका म्हणून काम करायची इच्छा व्यक्त केली. कामावर आल्या-आल्या मुलांना कडक शिस्तीचे पाठ द्यायला लागली. मुलं घाबरली. शिक्षकही गोंधळले. आम्ही मुलांना कसं सांभाळतो आणि नवीन आलेली शिक्षिका जेवायला बसलेल्या मुलांना शिस्तीच्या बडग्यानं झोडपून काढते. तो दिवस गेला. दुसऱ्या दिवशीही पुन्हा तेच. मग मात्र अन्य शिक्षकांना एकत्र बोलावून तिला मुलांची पार्श्वभूमी सांगितली.

“या मुलांना पोलिसी खाक्यानं वागवायचं नाही. त्यांची मोठी बहीण होऊन त्यांना समजून घ्यायचं आहे.”

तिला ते पटलं. आपलं कडक धोरण तिने थोडं सौम्य केलं.

वसतिगृहातलं जेवण सगळे घ्यायचे. बरोबरचे सहकारी तिलाही जेवायचा

आग्रह करायचे. पण ब्राह्मणी परंपरेत वाढलेली ती 'आचार्य', जेवणाच्या वेळी घरची वाट धरायची. बालमेळाव्याच्या दिवशीही तिनं असंच केलं. तेव्हा कुणीतरी तिला म्हणालं,

“आजही घरी जायचं असेल, तर मग घरीच राहा.”

ती घरी गेली. बराच वेळ झाला तरी परतली नाही. तिच्याबरोबरच्या शिक्षिकेकडे चौकशी केली, तर ती म्हणे घरी रडत बसली आहे. हातातली कामं बाजूला ठेवून तिच्या घरी गेलो, तर मला पाहून जास्तच रडायला लागली. तिची अडचण मी जाणत होतो. मुसलमानांकडचं अन्न खायला तिला जड जात होतं. लहानपणी गुरुदास, मोहन, राजाराम हे माझे दोस्त रुझाय-फ्रान्सिसकडे जेवायचे, त्या वेळेला मलाही कससंच वाटायचं. मग हळूहळू मला सवय झाली. मी माझे अनुभव तिला सांगितले. वाईट वाटून घ्यायचं नाही. तोंड धुवून बालमेळाव्याच्या ठिकाणी यायला सांगून मी निघून गेलो.

पुढे मुलींच्या वसतिगृहात 'गृहमाता' म्हणून काम पाहणाऱ्या मुलीनं नोकरी सोडली तेव्हा ही हिना आचार्य वसतिगृहाची 'गृहमाता' बनली आणि पाहता-पाहता त्या मुलींची अक्षरशः माताच बनून गेली. मुलींचे केस विंचरणं, फाटके कपडे शिवून देणं; एवढंच नव्हे, तर छोट्या मुलींचे कपडेही धुवू लागली. एके दिवशी एकांकिकेच्या प्रयोगासाठी आम्ही अहमदाबादला गेलो होतो. परत येताना वाटेत एका धाव्यावर जेवणासाठी थांबलो. तिथं पाहतो तो इसा-अमीनाच्या ताटातच ही ब्राह्मण शिक्षिका भोजन करत होती. पुढे-पुढे वसतिगृहातही ती जेवू-खाऊ लागली.

हजारो वर्षांच्या रूढी-परंपरांच्या बेड्या आज्ञा-हुकमाच्या बाबीनं उघडत नाहीत; पण प्रसंगी माया-ममतेच्या उबेनंही विचळतात, याचा अनुभव येत होता. विद्यार्थी बदलतात, शिक्षक बदलतात, तसे पालकही बदलतात याचा प्रत्ययही अनेकदा यायचा.

मच्छीभारांच्या हाती सतत पैसा खेळत राहतो, त्यामुळे त्यांना आपल्या मुलांच्या हातांवर पाच-दहा रुपयांची नोट ठेवणं कठीण वाटत नव्हतं. किंबहुना, मुलांवर प्रेम करणं म्हणजे मुलांना पैसे देणं, असंच काहीसं त्यांना वाटत असावं. कधी कधी शिक्षकांकडे नसायचे एवढे पन्नास-शंभर-दीडशे-दोनशे रुपयेदेखील मुलांकडे जमा व्हायचे. ते दुकानात जाऊन उडवायचे. मुलांना बचतीची सवय व्हावी म्हणून पोस्टात खातं उघडायचं ठरवलं. मुलं पैसे गोळा करू लागली; पण काही जण, देण्याची ऐपत असूनही द्यायचे नाहीत. दिलेच पाहिजे अशी सक्ती नसायची. तरीदेखील मुलांनी बचत करावी असं वाटायचं.

बावडीबंदरेला निझामजवळ एक बाई बेहमी सामानांची यादी लिहून घ्यायला

यायची. एके दिवशी निझाम म्हणाला,

“तुझा नातू आमच्या शाळेत शिकतो, त्याला सांग यादी करायला.”

“तो काय लिहिणार? त्याला काय लिहिता येतं?”

“सांगून तर बघ. नाही लिहिता आलं तर मग मी लिहीन.”

ती बाई काहीशी नाराज होऊन घरी गेली. दुसऱ्या दिवशी कागदाचा एक तुकडा घेऊन परत आली आणि म्हणाली,

“बघ बरं माझ्या नातवानं हे काय लिहिलं ते!”

निझामनं कागद घेतला आणि भरभर वाचून दाखवला. तिच्या नातवानं वस्तूंची नावं अचूक लिहिली होती. ती म्हातारी बाई आनंदाच्या भरात घरी गेली आणि सागरशाळेत येणाऱ्या तीन नातवांचे प्रत्येकी पन्नास याप्रमाणे बचतीचे दीडशे रुपये घेऊन आली. शिक्षकानं अनेक नेळा सांगूनही पैसे न देणारी ती बाई, आपले नातू लिहू शकतात याचं प्रत्यंतर आल्यावर, शिक्षक सांगतात त्याचप्रमाणे बचतीचे पैसे द्यायला तयार झाली.

लुणीचे एक पालक असेच शिक्षक पैसे मागतात म्हणून मामलेदाराकडे तक्रार करण्यास तयार झाले होते. परंतु मुलांचे पैसे मुलांच्या पुढील शिक्षणासाठी उपयोगी यावेत म्हणून ते मुलांच्याच नावे गोळा केले जातात, हे समजावून सांगितलं तेव्हा तेही पैसे द्यायला राजी झाले.

एके दिवशी अटलबिहारी शर्माजी सागरशाळांत आले होते. त्यांनी पाहिलं, की समुद्रकिनाऱ्यावरील हवेच्या जबरदस्त मान्यामुळे शाळांचे तंबू फाटून गेले होते. तेव्हा ते म्हणाले,

“हे असले कापडी तंबू इथं उपयोगाचे नाहीत. त्यासाठी गोणपाटच हवेत. गोणपाटाच्या छिद्रांतून हवा परस्पर निघून जाईल आणि ते तंबू जास्त वेळ टिकतील. प्रत्येक पालकाकडून एकेक गोणपाट मागून घ्या व लोकसहभागातून छप्पर उभं करा, जेणेकरून या लोकांना या सागरशाळा आपल्या आहेत असं वाटू लागेल.”

कल्पना छान होती. आम्ही त्याप्रमाणे मुलांना सांगितलं. परंतु जेमतेम सात-आठच गोणपाट गोळा झाले. भूकंपानंतर कच्छमध्ये मदत देणाऱ्या एवढ्या स्वयंसेवी संस्था आल्या, की त्यामुळे लोकही 'घ्यायचे' शिकले, पण 'द्यायचे' जणू विसरून गेले. 'वाय.एम.सी.ला काय भीक लागली होय आमच्याकडून एकेक गोणपाट गोळा करतात ते!' असं म्हणून काही पालक टरही उडवू लागले. लुणी येथील तंबू बांधून द्यावा असं आम्ही तिथल्या लोकांना सांगून पाहिलं. पण 'आज येतो, उद्या येतो' असं कळवून शेवटपर्यंत एकही पालक आला नाही. तेव्हा आम्ही कार्यकर्त्यांनीच तो बांधायला घेतला. गावातले पाच-सहा जण

जवळ येत, हाताची घडी घालून पाहत आणि निघून जात. नाही म्हणायला एक-दोघांनी जरा मदत केली. परंतु बहुतेकांनी 'हे सरकारी काम; त्यासाठी त्यांना पैसा मिळतो' असा विचार करत निघून जाणंच पसंत केलं. तंबू बांधून झाला आणि दुसऱ्या दिवशी ऑफिसात निरोप आला, 'फॉरेस्ट डिपार्टमेंटची माणसं आली आहेत. ताबडतोब निघून या.'

तिथं जाऊन पाहतो, तो जंगल खात्याच्या गार्डचं म्हणणं होतं, "ही जागा फॉरेस्टची आहे. तेव्हा तुमचा तंबू लगेच काढून घ्या."

त्यांना विनवणी करून पाहिली. तंबू काही कायम स्वरूपाचा नव्हता. पण ती माणसं काही ऐकून घ्यायला तयार नव्हती. हळूहळू स्थानिक मच्छीमार पालक जमा झाले.

"आमच्या मुलांना शिक्षण देण्यासाठी आलेल्या या संस्थेचा, आमच्या सागरशाळेचा तंबू मोडा असं सांगता होय? शेजारी असलेल्या मच्छीमार ठेकेदारांचा 'टाप' मोडायला का सांगत नाही त्यांना? ते काही नाही, आधी 'टाप'चा तंबू मोडा, मग आमचा मोडायला या." पालकांनी आक्रमक पवित्रा घेतला.

जीपगाडीनं मुद्रावरून तालुका अधिकारी आले तेव्हा आदमभाईच्या नेतृत्वाखाली पालकांचं एक शिष्टमंडळ जिल्ह्याच्या अधिकाऱ्याला वस्तुस्थिती सांगायला भूजला गेलं. लोकसहभागातून सागरशाळेचा तंबू उभारा म्हटलं तेव्हा त्याकडे दुर्लक्ष करणारे पालक, आपली सागरशाळा मोडायला कोण येतोय याचा समाचार घ्यायला दक्ष राहू लागले.

मशिदीतून येणारी बांग, चर्चमधून निनादणाऱ्या चर्चबेलस किंवा मंदिरातील घंटानाद कानांवर पडताच एखाद्या भावुक व्यक्तीच्या चित्तवृत्ती नकळत उजळत जाव्यात त्याप्रमाणे आमच्या सागरशाळांच्या घंटानादानं अनेकांच्या हृदयवीणेची तार छेडली जाऊ लागली. त्याची संध, मंद कंपनं या हृदयातून त्या हृदयी अलगद शिरू लागली. साक्षरता भावसाक्षर होऊ लागली.

सागरशाळा : एक प्रयोगशाळा

एके दिवशी ऑफिसचा फोन खणाणला.

"युसुफ मेहरअली सेंटर का?"

"होय!"

"आपण किती मंदरसे चालवत आहात?"

"काय?"

"आपले किती मंदरसे आहेत?"

पलीकडून पुन्हा तोच प्रश्न. युसुफ मेहरअली म्हणजे मुसलमान! आणि मुसलमान म्हणजे कट्टर धार्मिक! ते शाळा चालवतात म्हणजे मंदरसे चालवतात असा काही जणांचा समज होता. आमच्या सागरशाळांकडे ते त्याच दृष्टीनं पाहत होते. कच्छ-गुजरातमधील बहुतेक सान्या शाळांतून सकाळी परिपाठाच्या नावाखाली भजन-धार्मिक प्रार्थना चालत असतात. मुस्लीम वाड्यावर मुस्लीम विद्यार्थ्यांचीच संख्या जास्त असलेल्या, किंबहुना एकही हिंदू विद्यार्थी नसलेल्या शाळेत शिक्षक हिंदू असला, की तो आपल्याच धर्माच्या प्रार्थना शिकवत असल्याचं दिसून आलं आहे. आणि इकडे आम्ही आमच्या सागरशाळांत कोणत्याही धर्माच्या प्रार्थना शिकवत नसलो, तरी आमच्यावर 'मुस्लीम' संस्था म्हणून शिकका मारला जायचा. शाळा बघायला एक मुख्याध्यापक आले, तर तेही "यामध्ये कुणी पाकिस्तानी नाहीत ना?" असा प्रश्न मुलांसमोरच विचारत. भारत-पाकिस्तानच्या सीमेलगतचा हा कच्छ जिल्हा. त्यामुळे कस्टम व सुरक्षा सैनिकांची या भागात कडक नजर. तपासणीच्या नावाखाली ते किनाऱ्यावर यायचे. आमच्या सागरशाळा म्हणजे नुसत्या गोणपाटाचे पडदे लावलेले आडोसे. त्यामुळे सामानाची पेटी

शाळेजवळ असलेल्या झोपडीत ठेवायचो. कस्टमची माणसं आली की, 'हे काय, त्यात काय आहे, पेटी उघडून दाखवा' असं सांगायचे. चावी नसल्यामुळे त्यांना त्रास व्हायचा.

बालदोस्तांनी माझ्या कानांवर ही गोष्ट घालताच मी कस्टमच्या अधिकाऱ्यांना भेटून वस्तुस्थिती सांगायचं ठरवलं. एके दिवशी जुनाबंदरला त्यांची गाडी उभी असलेली दिसली. त्यांना भेटून आमच्या कामाची माहिती दिली. "वंडीपासून सलायापर्यंत अंजार, मुंद्रा व मांडवी या तीन तालुक्यांच्या सुमारे शंभर किलोमीटर समुद्रकिनार्यावर नऊ ठिकाणी 'युसुफ मेहरअली सेंटर'च्या सागरशाळा आहेत. कृपया आपल्या कर्मचाऱ्यांना याची कल्पना द्या." अशी विनंती केली.

ते अधिकारी समजस होते. त्यांनी "काळजी करून नका" असं मला सांगितलं. दुसऱ्या वेळी लुणीच्या शाळेत येऊन त्यांनी विद्यार्थ्यांना बिस्किट दिली. जुनाबंदरला जाऊन "काही मदत लागली तर जरूर सांगा" असं बालदोस्तांला सांगितलं. आमच्या वसतिगृहात येऊन मुलांना बादल्या, चट्या, खजुराचं पोटं असं सामान दिलं.

कनुभाई हा अंजारचा स्टेशनरी दुकानदार. सुरुवातीला गेलो तेव्हा बिल बनवताना ते माझ्या तोंडाकडे पाहत होते. "बिल कसं करायचं?" असं त्यांनी विचारलं तेव्हा मी "जसं आहे तसं करा" म्हटलं. त्यांनी चहा मागवला, तो नाकारला. भेटवस्तू पुढे केली, तीही परत केली. एके दिवशी ते मनुभाला म्हणाले, "अजब माणूस आहे हा!" सामान खरेदी करायला येणारे काही स्वयंसेवक, संस्थांचे कार्यकर्ते व काही शिक्षकमंडळी कमी किमतीचं सामान घेऊन जास्त रकमेचं बिल मागतात, असा त्यांचा आजवरचा अनुभव होता.

परिणाम असा झाला, की संस्थेकडे पैसे नसले तरीही हजारो रुपयांचं सामान उधारीवर द्यायचा. वर सांगायचा, "आणखी काही लागलं तर घेऊन जा." इतर दुकानदारांपेक्षा कमी मार्जिन घेऊन तो आम्हाला माल देऊ लागला. एके दिवशी तर त्यांनी पाच हजारांहून जास्त किमतीची खेळणी व पुस्तकं भेट म्हणून आमच्या संस्थेला दिली.

'केअर इंडिया' या संस्थेनं गुजरातमधील शाळा समित्यांसाठी मार्गदर्शिका छपायचं ठरवलं. गुजरातमधील निवडक सी.आर.सी., बी.आर.सी., शिक्षणतंत्र यांचा समावेश असलेल्या संपादकीय समितीत संस्थाप्रतिनिधी म्हणून माझी निवड केली.

सागरशाळांमधील हे शैक्षणिक कार्य प्राथमिक अवस्थेत होतं, तेव्हा कच्छमधील स्थानिक पत्रकार सेंटरमध्ये येत. भूकंप पुनर्वसनाच्या कामांना प्रसिद्धी देताना ते या शालेय प्रयोगाबाबत विचारणा करत. त्यावर 'फीचर फिल्म' करायचं

बोलून दाखवत. त्या वेळी मी त्यांना थांबवत म्हणायचो, "आत्ता कुठं हे काम सुरू झालं आहे. जरा आणखी थोडी गती येऊ द्या, मग प्रसिद्धी होऊ द्या."

दरम्यानच्या काळात गुजरातच्या अन्य जिल्ह्यांतून, दुसऱ्या राज्यांतून, परदेशांतून लोक येत. समुद्रकिनार्यावरील शोषित, दुर्लक्षित मुलांसाठी चाललेलं शिक्षणाचं काम पाहून समाधान व्यक्त करत. सेवा दलाच्या विश्वस्त सुधाताई वर्दे यांनी 'साधना'मधून 'आशेचा किरण' या शीर्षकाखाली एक लेख लिहिला. शाह नावाच्या एका गांधीवाद्यानं 'माझं मिशन पूरू थई गयुं' असा, माझ्यासंबंधी ऐकीव माहितीवर लेख लिहिला. दै. 'कच्छ मित्र'नं त्याला प्रसिद्धी दिली. बडोद्याला टी.डी.एच.नं दोन दिवसांची कार्यशाळा आयोजित केली होती, त्यात मी मांडलेले मुद्दे 'अंतरियाळ गामो मां थक्कं आ पण एक गुजरात!' ह्या शीर्षकाखालील एका लेखात गांधीवादी नेता तथा 'नया मार्ग'चे संपादक इंदुकुमार जानी यांनी 'जनसत्ता'मध्ये प्रसिद्ध केले. आमच्या सागरशाळांना भेट देऊन पुढे त्यांनी 'रचना अने संघर्ष' या सदराखाली तीन लेख लिहून संस्थेचं कार्य तमाम गुजराती वाचकांपर्यंत पोहोचवलं. आणि काय आश्चर्य! काही दिवसांत एक गोड बातमी सेंटरमध्ये येऊन धडकली -

'युसुफ मेहरअली सेंटरला या वर्षाचा संस्थांसाठी देण्यात येणारा 'यंग मॅन गांधी असोसिएशन'चा एक लाख रुपयांचा पुरस्कार जाहीर!'

अशा तऱ्हेनं सेंटरच्या कार्याची अनेकांनी दखल घेतली. अनेकांचा व्यक्तिगत व संस्थात्मकरीत्या हातभार लागू लागला. सुरुवातीला शैक्षणिक प्रकल्प सुरू करण्यासाठी कुणी मदत द्यायला तयार नव्हतं, तेव्हा अहमदाबाद इथून प्रौढांसाठी बनवलेली शिक्षणसामग्री आणून मुलांना शिकवतं होतं. पुढे राष्ट्र सेवा दलानं मदतीचं बीज पेरलं, 'तेरे देस होम्स'नं रोपट्याला खतपाणी घातलं, आता केअर इंडिया, अमेरिकन इंडियन फाऊंडेशन, सर्वशिक्षा अभियान इत्यादी संस्था मदत द्यायला पुढं आल्या. बालदोस्त मंडळी बन लावून काम करत होती. संस्थाचालक जी. जी. पारीख यांच्या कुशल मार्गदर्शनाखाली स्थानिक समन्वयक धर्मेद्रजी सेंटरचं कार्यविस्तार वाढवण्याचा प्रयत्न करत होते. त्यांची पत्नी संगीताही दैनंदिन कामकाजात अपेक्षेपेक्षा जास्त लक्ष घालू लागली.

आता मला वाटायला लागलं, आपलं काम झालं.

शाळेचं तोंड न पाहिलेल्या मच्छीमारांच्या मनात शिक्षणाची ठिणगी पेटवायची होती, ती पेटली होती. हळूहळू ती आग आसपाच्या किनारपट्ट्यांपर्यंत पसरू लागली. निरक्षरतेचा काळोख दूर होऊ लागला. ज्ञानाच्या प्रकाशात वावरायला मुलांनी सुरुवात केली. आता आपण बस्तान हलवायचं, इथून प्रस्थान करायचं.

आणि मग...

एके दिवशी...

शैक्षणिक वर्षाच्या शेवटच्या महिन्यातील बैठकीत अर्जेड्यावरील सर्व विषयांवर चर्चा होताच, ऐन वेळी उपस्थित होणाऱ्या विषयावर बोलताना मी जाहीर केलं -

“ही माझी शेवटची बैठक आहे. उद्यापासून मी आपणा सर्वांची रजा घेतो. मला इतकी वर्षं सांभाळून घेतलं, सहकार्य केलं, याबद्दल सर्वांचे आभार.”

हे सांगत असताना माझा कंठ दाटून आला, अनेक बालदोस्त आणि बालसखींना रडू कोसळलं. त्यांना समजावता समजावता माझ्या नाकी नऊ येऊ लागले. कुणीच काही ऐकेना. जेवण आलं. कुणीच ताट उचलेना. माझा निर्णय ठाम होता. कशीबशी समजूत घालून ताटं त्यांच्या हाती दिली. त्या रात्रीच सामानाची आवराआवर सुरू केली. अत्यंत समाधानी वृत्तीनं आणि डबडबत्या डोळ्यांनी सर्वांचा निरोप घेतला.

भूकंपग्रस्त भाग पाहायला म्हणून कच्छला आलो. पंधरा दिवस राहायचं म्हणून थांबलो, ते चक्क सहा वर्षं स्थिरावलो.

युसुफ मेहरअली सेंटरचे ट्रस्टी श्री. हरीशभाई शहा अधूनमधून कच्छला यायचे. तिथलं हे शैक्षणिक कार्य पाहून ते मला प्रत्येक भेटीत सांगायचे, “हे जे आपण प्रयोग केले ते लिहून काढा. त्याचं एक छानसं ‘डॉक्युमेंटेशन’ होईल.”

जी.जी.ना कुणी भेटायला आलं, की ते मला बोलावून घ्यायचे आणि समोरच्याला माझी ओळख करून घ्यायचे : “हे आमचे देवेंद्रभाई. यांनी युसुफ मेहरअलीच्या कच्छ सेंटरमध्ये शिक्षणाचा छान प्रयोग केला.”

गुजरातमध्ये जन्मलेल्या महात्मा गांधींनी जन्मभर सत्याचे प्रयोग केले. आता गुजरात ही हिंदुत्वाची प्रयोगशाळा आहे असं काही जण म्हणत असतात. एक पर्यटक व अभ्यासक म्हणून मी कच्छला गेलो. तिथं शाळेचं तोंडही न पाहिलेल्या मुसलमान मच्छीमारांच्या मुलांच्या शिक्षणासाठी काही करता येईल तर पाहावं म्हणून त्या दिशेनं पावलं टाकली. ‘युसुफ मेहरअली सेंटर’च्या सर्व कार्यकर्त्यांच्या सहकार्यानं समुद्रकिनार्यावरील वाळूत सागरशाळा उभारण्यासाठी पायाचा दगड म्हणून गाडून घेताना जे सुख अनुभवलं, जी धन्यता वाट्याला आली, ती अपूर्व होती; पण पूर्ण नव्हती.

रणरणत्या वाळूतून आणि बाभळीच्या काट्याकुट्यांतून निघालेल्या या सागरशाळांच्या पायवाटेवरील विद्यार्थी पुढे राष्ट्रीय महामार्गाला जाऊन मिळतील तो दिवस माझ्या आयुष्यातला परमोच्च दिवस असेल!

कच्छवापसी

कच्छला असताना अधूनमधून पुण्याला आलो, की ग. प्र. प्रधानसरांना भेटायचो. त्यावेळी ते म्हणायचे, “तू गुजरातला इतकी वर्षं राहिलास, शिक्षणाचं काम उभं केलंस. आता तिथले लोक ते सांभाळतील. मला वाटतं, तू आता पुण्याला यावंस. ‘साधना’त (साप्ताहिक) थोडं काम करावंस. पाहिजे असल्यास जी.जी.ना मी सांगतो तुला परत पाठवायला.”

परंतु कच्छमधील काम अर्ध्यावर सोडून येण्यास माझं मन तयार नव्हतं. नुकतीच कुठं सुरुवात होती. मुलं रुळली होती. ‘शिक्षणाची गाडी रुळांवरून योग्य त्या रीतीनं चालायला लागली, की मग विचार करीन,’ असं सांगून मी सरांचं सांगणं पुढे-पुढे ढकलत होतो. एकदा कच्छहून आल्यावर सरळ पुण्याला सरांकडे गेलो. त्यांनी नरेंद्र दाभोलकरांना सांगून मला ‘साधना’त पाठवलं. राष्ट्र सेवा दलाच्या विश्वस्तांना सांगून तिथल्या वसतिगृहात माझी राहायची व्यवस्था केली.

‘साधना’ कार्यालयात मी साप्ताहिक अंकांचं मुद्रितशोधन, साधना साहित्य संमेलनं, तसंच कार्यालयीन कामात मदत करणं यांसारखी छोटी-छोटी कामं करू लागलो. वाचनसंस्कृती योजनेअंतर्गत पुणे परिसरातील शाळांत बालवाङ्मय पुरवणं, पुस्तकावर बोलणं, कथाकथन करत असताना मुलांच्या सान्निध्यात वावरत होतो. ‘पुणे तिथे काय उणे?’ व्याख्यानं, सामाजिक-सांस्कृतिक कार्यक्रम, एकांकिका-नाटकं यांसारखे कार्यक्रम बघत होतो. सहा-सात वर्षं वाळवंटात भटकणाऱ्या उंटानं पाणथळ प्रदेशात येताच तेथील पाणी घटाघटा प्राशन करावं तसा. कच्छच्या रणातून पुण्यात आलेला मी, तिथल्या कार्यक्रमांचा यथेच्छ

आस्वाद घेत होतो खरा; पण कच्छची नाळ अजून तुटली नव्हती. मुलांची आठवण आली, की अधूनमधून फोन करून त्यांची विचारपूस करत होतो, पत्र लिहीत होतो.

एकदा मुंबईला गेलो होतो. हरिशभाई भेटले. 'एआयएफच्या स्मिताबेन कच्छला सागरशाळांना भेट द्यायला आल्या होत्या तेव्हा तुमच्याबद्दल विचारत होत्या.' मी परत कच्छला यावं असं त्यांना वाटत होतं. तसं त्यांनी बोलूनही दाखवलं. जी.जी.नी मला कच्छला जाऊन तेथील शैक्षणिक कामाचा अहवाल तयार करायला सांगितलं. या निमित्तानं मुलांना भेटता येईल म्हणून मी तयार झालो. कच्छला गेलो. मुलं, शिक्षक, पालक यांना भेटलो. खूप दिवसांनंतर घरी आल्यावर जो आनंद होतो, तो आनंद उपभोगत होतो. मुलं परत कच्छला यायला विनवत होती. सेंटरचे कोऑर्डिनेटर धर्मेद्रजीही गळ घालत होते.

चार दिवसांनंतर पुण्याला परतलो. पुन्हा दैनंदिन कामात गुंतलो. असेच दिवस जात होते.

'साधना' कार्यालयात वरच्या मजल्यावर कधी कधी एकटाच असलो, फारसा कामात नसलो, की कच्छ मनात यायचं; तिथल्या शाळा, वसतिगृह समोर दिसायचं. मुलांचे चेहरे विचारायचे, 'इथं कधी येणार परत?'

दरम्यानच्या काळात सागरशाळांना मिळणारा ए.आय.एफ.चा आर्थिक ओथ हळूहळू कमी व्हायला लागला. पैसा कमी झाल्यावर त्याचा परिणाम कामावर व्हायला लागला. फोनवरून संपर्क साधल्यावर तेथील शिक्षक-कार्यकर्त्यांकडून अडचणी कळायला लागल्या.

"काय कांदोळकर, कसला विचार करताय? सूक्ष्मात गेलेले दिसता?" नरेंद्र दाभोलकरांच्या शब्दांनी मी तंद्रीतून जागा झालो.

"हो डॉक्टर, मुलांची सारखी आठवण येते."

"दिसतंयच ते! साने गुरुजींच्या आत्मा तुम्हाला स्वस्थ बसू देत नाही वाटतं? साधनेऐवजी तिथं प्रत्यक्ष मुलांत जायला सांगतोय, हो ना?" डॉ. दाभोलकर हसत-हसत माझ्या मनाचा तळ तपासत होते.

खरं तर माझे पुण्यातले दिवस फार छान जात होते. व्यक्तिमत्त्वाचे भरण-पोषण होण्यास इथलं वातावरण अनुकूल होतं. त्याचा पुरेपूर आस्वाद मी इथं घेत होतो; परंतु कच्छची मुलं डोळ्यांसमोर आली, की मी स्वार्थी असल्याची टोचणी लागू लागली. कोमेजलेल्या फुलांचे चेहरे माझं आतडं पिळवटत होते.

प्रधानसरांना हे सांगायची हिंमत मला होत नव्हती. मी भारतात वेगवेगळ्या ठिकाणी फिरावं, अनेक लोकांच्या गाठीभेटी घ्याव्यात आणि आपण लिहिलेल्या 'साता उत्तरांची कहाणी' या पुस्तकाचा पुढील भाग लिहावा, असं त्यांनी सुचवलं

होतं. त्यासाठी सर्व प्रकारची मदत देण्याची तयारी दर्शवली होती. ही एवढी मोठी जबाबदारी माझ्याच्यानं पेलवणारी नसल्याचं सांगून मी मागे फिरलो होतो. आता त्यांनी 'साधना'त काम करावं असं सांगितलं. तिथूनही पळ काढला तर त्यांना काय वाटेल याचा विचार करत होतो. बरेच दिवस गेले. शेवटी निर्धार करून मनातली घालमेल त्यांच्यासमोर खुली केली. "तू गेल्यानं तिथलं काम अधिक चांगलं होईल असं तुला वाटत असेल, तिथं जाणं तुला आवश्यक वाटतं, तर तू जा." पाठीवर थाप मारत प्रधानसरांनी हसत-हसत म्हटलं. तसं त्यांनी डॉ. दाभोलकरांना कळवलं आणि...

त्या दोघांना धन्यवाद देत मी पुन्हा कच्छ गाठलं. ही कच्छवापसी माझी एक प्रकारची घरवापसी होती!

१२ विद्यार्थी, १ शिक्षक; आता ४०० विद्यार्थी, १२ शिक्षक

रंधबंदर सागरशाळेत भद्रेश्वर, लुणी आणि वंडी या तीन गावांतील मुलं येतात. सप्टेंबर ते एप्रिलपर्यंत सागरशाळेत शिकायचं अन् पावसाळ्यात गावात गेलं, की तिथल्या जिल्हा पंचायतीच्या शाळेत जून ते ऑगस्ट-सप्टेंबरपर्यंत पुढचं शिक्षण घ्यायचं. भद्रेश्वर, लुणी आणि शेखडिया या तिन्ही गावांत पहिलीपासून सातवीपर्यंतच्या शिक्षणाची सोय होती; परंतु वंडी गावात चौथीपर्यंतचेच वर्ग होते. पुढील शिक्षणासाठी, पाचवीचं शिक्षण घेण्यासाठी तुणा इथं जावं लागत असे. ही शाळा दूर अंतरावर असल्यामुळे तिथं जायला मुलं राजी होत नव्हती आणि पालकही काही प्रयत्न करत नव्हते.

वंडीच्या शाळेत पूर्वी तुणाहून शिक्षक येत; परंतु शाळेत विद्यार्थी येत नसल्याचं पाहून ती शाळा बंद होण्याच्या मार्गावर होती. तेव्हा पालकांमध्ये जागृती घडवून, मुलांची मिरवणूक काढत सत्तरहून जास्त मुलं शाळेत दाखल करून ही शाळा सुरू केली होती. आता पाचवीचा वर्ग सुरू करण्यासाठी आपल्यालाच पुढाकार घ्यावा लागणार, हा विचार पक्का करून, त्या दिशेने हालचाली सुरू केल्या. मुख्याध्यापकांनी चौथी उत्तीर्ण झालेल्या विद्यार्थ्यांचे शाळा सोडल्याचे दाखले द्यायला सुरुवात केली होती. पालकांनी दाखले घेतले आणि घरीच ठेवून दिले. मुख्याध्यापकांना भेटून त्यांना पाचवीचा वर्ग सुरू करण्यासाठी विनंती केली. परंतु त्यासाठी लागणारी जागा उपलब्ध नसल्याने वर्ग उघडता येणार नाही, असे त्यांनी सांगितले. आता काय करायचं? मुख्याध्यापकांनी 'नाही' म्हटले म्हणून गप्प थोडंच बसायचं! दुसऱ्या दिवशी तालुका पंचायत कार्यालयात जाऊन 'वंडी येथील जिल्हा पंचायत शाळेत पाचवीचा वर्ग सुरू

करावा' अशी मागणी करणारा अर्ज सादर केला. सात-आठ दिवस उलटले तरी काहीच प्रतिसाद मिळाला नाही. शिक्षणाधिकार्यांची भेट घेऊन त्यांच्याशी बोलणी करावी म्हणून अंजारला गेलो, तर तालुका पंचायत कार्यालयाबाहेर बरीच गर्दी होती. थोडा वेळ वाट पाहून संबंधित अधिकार्याकडे गेलो आणि आम्ही दिलेल्या अर्जाविषयी चौकशी केली. परंतु ते ऐकून घ्यायला त्यांना कुठं सवड होती? 'यंदा वर्ग उघडणं शक्य नाही' असं म्हणत ते आपल्या कामाकडे वळले. मी त्यांना पाचवीचा वर्ग उघडणे किती जसरीचे आहे हे सांगण्याचा प्रयत्न करत होतो, तेव्हा ते म्हणाले, "तुम्हाला सांगितलं ना, ते शक्य नाही म्हणून! आता आम्हाला आमचं काम करू द्या. हे बघता ना! काम सुरू आहे आमचं. उद्या 'गरीब मेळा' आहे. मुख्यमंत्री स्वतः येणार आहेत. त्याची तयारी सुरू आहे."

"मुख्यमंत्री येणार आहेत?"

"हो, वाचलं नाही का पेपरात?"

"तर मग बरंच झालं. मी उद्या त्या मुलांनाच घेऊन येतो. मुख्यमंत्री म्हणतात, 'मी भिक्षुक आहे. तुम्ही मुलांना शिकवा; आणि इथं मुलं शिकायला तयार आहेत, तर तुम्ही शिकायला देत नाही! कुठं होणार आहे तो गरीब मेळा? किती वाजता ते सांगा मला. मुख्यमंत्री भाषण करायला उठले, की मुलं 'पाचवीचा वर्ग द्यावा' अशी मागणी करतील." मी हे असं सांगत असताना ते अधिकारी चक्रावले नि मला म्हणाले, 'हे...हे... असं काही करायचं नाही...'

"त्याशिवाय गत्यंतर नाही हो. शैक्षणिक सत्र सुरू होऊन किती दिवस झालेत, मुलं बिचारी घरी बसून आहेत. अर्ज देऊन खूप दिवस झालेत, काही उपयोग झाला नाही. आता हे असं करण्यावाचून दुसरा पर्याय नाही."

"छे छे! हे असं करू नका. जरा बाहेर जाऊन बघा. इथं कुठं तरी वंडीचे मुख्याध्यापक आलेले असतील, त्यांना मी बोलावलयं म्हणून सांगा."

मी बाहेर आलो. इकडं-तिकडं शिक्षक घोळक्याघोळक्यानं गप्पागोष्टी करत होते. उद्या गरीब मेळ्यासाठी लोकांना आणण्याची त्यांच्यावर जबाबदारी होती. त्यासंबंधी ते चर्चा करत होते. वंडीचे मुख्याध्यापक भेटताच त्यांना शिक्षणाधिकार्यांचा निरोप दिला. ते आत आले तेव्हा शिक्षणाधिकारी म्हणाले,

"तुमच्या शाळेत पाचवीचा वर्ग सुरू करावा अशी यांची मागणी आहे."

"मागणी आहे; परंतु बसायला जागा कुठं आहे? चार खोल्या व चार वर्ग आहेत. पाचवी सुरू केली तर विद्यार्थ्यांना बसवणारं कुठं?" मुख्याध्यापकांनी प्रश्न केला.

"सर, भद्रेश्वरला पहिली ते सातवी असे सात वर्ग आहेत आणि फक्त दोनच खोल्या. ते कसे 'मॅनेज' करतात? तुमच्या इथं तर चार खोल्या आहेत."

माझ्या प्रश्नाला दोघांकडेही उत्तर नव्हतं.

“तरीपण...”

“हे बघा, पण-परंतु सोडून द्या. पुढील आठवड्यापासून पाचवीचा वर्ग सुरू करा आणि त्याबाबतचा अहवाल पाठवून द्या.” अधिकाऱ्यांनी सांगितले. केंद्रशाळेच्या मुख्याध्यापिकाही तिथं आल्या होत्या. त्यांना हे ऐकताच आनंद झाला. कारण, वंडीला पाचवीचा वर्ग सुरू व्हावा, या माझ्या मताशी त्याही सहमत हेत्या.

सोमवारपासून पाचवीचा वर्ग सुरू झाला. पाचवीत शिकणाऱ्या मुलांचा प्रश्न मिटला.

सागरशाळेतील मुलं गावच्या शाळेत नियमितपणे जातात की नाही हे पाहण्यासाठी आम्ही वरचेवर गावातील शाळेत भेटी देत होतो. जे विद्यार्थी गैरहजर असत, त्यांच्या घरी जाऊन त्यांना शाळेत आणायचं काम आपलंच आहे असं समजून करत होतो. एके दिवशी एक शिक्षक म्हणाले,

“तुम्ही पाचवीचा वर्ग तर आणला. आता त्यासाठी लागणारी जागा ‘सॅक्शन’ करून आणा ना!”

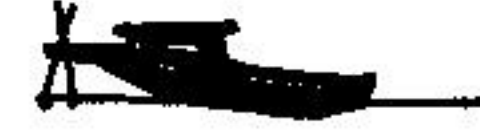
“अहो, ते आमच्याच्यानं कसं होणार? आम्ही नेते, राजकीय वजन असलेले पुढारी थोडेच आहोत!”

“नाही नाही, तुम्ही इतकं केलं; हेसुद्धा तुम्ही नक्की करू शकाल.” इतकी वर्ष वंडी गावात शिक्षणासंबंधी करत असलेल्या धडपडीला यश येत होतं, त्यामुळे ते बोलत होते.

ते शिक्षक, मुख्याध्यापक मिळून आम्ही सर्वांनी चर्चा केली. साहाय्यक शिक्षक जयेशभाई, मुख्याध्यापक पटेल, पंचसदस्य हारुणभाई, पालक इकबालभाई तसेच अन्य काही पालक, सरपंच असे मिळून शाळेत बैठक घेतली. तलाठ्यांनाही बोलावले. ‘सागर खेडूत’ योजनेअंतर्गत आठ खोल्यांची दुमजली इमारत बांधण्याचं ठरवण्यात आलं. ग्रामपंचायतीचा तसा ठराव मंजूर करून पाठवला. आणि काय आश्चर्य! वर्षभरात पुरातन किल्ल्याच्या आवारात शाळेची दुमदार दुमजली इमारत उभी राहिली.

सन २००१ मध्ये ज्या शाळेत केवळ बारा विद्यार्थ्यांची नोंद होती, परंतु एकही विद्यार्थी हजर राहत नसल्याने ती शाळा बंद होणार असल्याचे सांगून केंद्र शाळेतून आलेले बदली शिक्षक चावी परत करायला जाणार होते, त्या शाळेत त्या वर्षी मिरवणुकीने, सत्तरहून जास्त विद्यार्थ्यांनी प्रवेश घेतला होता. आता पाचवी इयत्ता सुरू झाली. इमारत बांधून पूर्ण झाली. आता या शाळेत असलेल्या सुमारे चारशे विद्यार्थी आहेत आणि बारा शिक्षक विद्यादानाचं काम करत आहेत.

माध्यान्ह भोजन

गावच्या शाळेत येणाऱ्या मुलांना दररोज माध्यान्ह भोजन योजना होती; परंतु ही मुलं सप्टेंबर महिन्यानंतर समुद्रकिनाऱ्यावर सागरशाळेत आली, की ह्या योजनेपासून वंचित व्हायची. खरं म्हणजे, किनाऱ्यावर या योजनेची जास्त गरज होती. माध्यान्ह आहार मिळाला तर विद्यार्थ्यांची संख्या व हजेरीची टक्केवारी वाढण्याची शक्यता होती. यासंबंधी संबंधित मुख्याध्यापकांशी बोलणी केली. आमच्या सागरशाळा सरकारी नसल्यामुळे ही योजना लागू होणे कठीण असल्याचे त्यांनी बोलून दाखवले. मलाही ते समजत होते, पण पटत नव्हते. जिल्हा पंचायत शाळेत नोंद झालेले विद्यार्थी नाइलाजानं समुद्रकिनाऱ्यावर जातात. मागणी करूनही सरकार तिथं शाळा सुरू करत नाही. मुलांचं शैक्षणिक नुकसान होऊ नये म्हणून युसुफ मेहरअली सेंटर, दात्यांच्या सहकायनि सागरशाळा सुरू करते. सगळा खर्च दातेच उचलतात; मग सरकारला माध्यान्ह भोजन योजना लागू करायला काय अडचण आहे? प्रयत्न तर करून बघावा, म्हणून मामलेदार व जिल्हाधिकारी यांना निवेदन दिली. उत्तर काही आलं नाही.

दुसऱ्या वर्षी पुन्हा नवीन निवेदन. तरीही उत्तर नाही. मग एके दिवशी मामलेदार कार्यालयात जाऊन दुसरं निवेदन दिलं. दरम्यानच्या काळात ग्रामपंचायत निवडणुका होणार होत्या. त्याचं काम सुरू होतं. ‘निवडणुका झाल्यानंतर या’ असं मामलेदार कार्यालयाकडून सांगताच मी गेल्या पाबली मागे परतलो. निकाल लागताच दोन-तीन दिवसांनंतर पुन्हा गेलो, तर पुन्हा ‘नंतर या’ असं सांगण्यात आलं.

दोन दिवसांनंतर गेलो तेव्हा ते म्हणाले, “साहेबांकडे फाईल पाठवतो.”

“सर, एका टेबलाकडून दुसऱ्या टेबलाकडे जायला ह्या फाईलला दोन

महिने लागले. मग ह्या तालुक्यातून जिल्ह्यापर्यंत जायला आणखी किती महिने लागतील?"

माझ्या ह्या अनपेक्षित प्रश्नाने ते संतापले. "तुम्हाला काय वाटतं, आम्ही कामं करत नाही? तुम्ही आम्हाला शिकवायला आलात?" असं म्हणत फायली उचलून तणतणत ते खालच्या मजल्यावर मामलेदारांकडे गेले. दहा-बारा मिनिटांत घुश्श्यातच परत आले.

"काय झालं?" मी विचारण्याचा अवकाश, ते गरजले, "ते तुम्हाला लेखी कळवण्यात येईल."

मी शांतपणे त्यांना समजावून सांगण्याचा प्रयत्न करत होतो; परंतु ते काहीच ऐकून घेण्याच्या मनःस्थितीत नव्हते. मी त्यांच्या 'स्वा'भिमानावर पाय ठेवला असा त्यांचा ग्रह झाला.

मला मागे फिरण्यावाचून पर्याय नव्हता. आता आणखी किती दिवस लागणार याचा अंदाज करवत नव्हता. तसाच उठून भूजला जिल्हाधिकारी कार्यालयात येऊन अधिकाऱ्यांना घडलेली घटना सांगितली. माध्यान्ह भोजन मिळणं हा विद्यार्थ्यांचा हक्क आहे. सर्वोच्च न्यायालयाचा दाखला देत त्यांना नम्रपणे सांगत होतो. त्यांनी फोन उचलला आणि 'अहवाल का पाठवला नाही' अशी मामलेदार कार्यालयाकडे विचारणा केली.

आठवड्याभरात माध्यान्ह भोजन योजना सुरू करण्याची मंजूरी मिळाली. मंजूरी मिळाली खरी; पण भोजन शिजवून घालायची ज्यांनी जबाबदारी घेतली होती, त्यांच्यापैकी काही जणांनी माघार घेतली. 'इतक्या पैशांत हे काम आम्हाला परवडणारं नाही. आम्हाला आमच्या मच्छी सुकवण्याच्या कामातून फुरसत मिळत नाही' असं सांगून टाळाटाळ करायला सुरुवात झाली. आमच्या शिक्षकांनी दुसऱ्या माणसांना राजी करून माध्यान्ह भोजन एकदाचं सुरू केलं. लुणीच्या सागरशाळेत कुणी तयार झालं नाही म्हणून काय योजना बंद करायची? नाही. शेवटी होस्टेलमध्ये स्वतः तयार करून माध्यान्ह भोजन सात-आठ कि.मी. दूर असलेल्या लुणी सागरशाळेत देणं सुरू केलं.

दुसऱ्या वर्षी मामलेदार कार्यालयात गेलो, तर माध्यान्ह भोजन अधिकारी म्हणाले, "गेल्या वर्षी जिल्हाधिकाऱ्यांनी जो आदेश पाठवला होता, तो फक्त मागील वर्षासाठीच होता. आता तुम्हाला या वर्षासाठी नवीन आदेश आणावा लागेल."

'अरे बाप रे! म्हणजे पुन्हा अर्ज-विनंत्या, पुन्हा धावाधाव!'

गावच्या शाळेतील शिक्षकांच्या सही-शिकव्यानिशी विद्यार्थ्यांची नावं, इयत्ता इत्यादी माहिती मामलेदार कार्यालयाला सादर केली. पंधरा दिवस उलटले तरी उत्तर आलं नाही, म्हणून मामलेदारांना प्रत्यक्ष भेटून त्यांना सांगायचं ठरवलं. दोन दिवस

मामलेदार कार्यालयाच्या दरवाजासमोर बसून राहिलो; परंतु त्या अन्य कामासाठी अन्यत्र गेल्यामुळे भेट होऊ शकली नाही. मामलेदारांच्या दरवाजासमोर असलेल्या त्यांच्या नावाच्या पाटीवर एक कबुतर इकडून तिकडं उडत होतं. ते पाहताच माझ्या मनातील विचारांना चालना मिळाली आणि तिथंच एक कविता तयार झाली.

हे कवितावजा निवेदन मामलेदारांना सादर केलं. ते वाचून झाल्यावर त्या मला म्हणाल्या,

"तुम्ही भूजला जाऊन माध्यान्ह भोजन योजना जे पाहतात त्या नायब जिल्हाधिकाऱ्यांना जाऊन भेटा. आणखी बाहेर इकडंतिकडं कुणाकडं जाऊ नका. सरळ त्यांना जाऊन भेटा. ते करतील तुमचं काम."

दुसऱ्या दिवशी मामलेदारांनी सांगितलेल्या व्यक्तींना भेटलो. त्यांनी अर्जावर लगेच सही केली खरी, परंतु ती फाईल पुढे सरकली नाही.

दरम्यानच्या काळात ते अधिकारी बदलले. त्यांच्या जागी दुसऱ्या महिला अधिकारी आल्या. त्या नायब जिल्हाधिकारी व मामलेदार स्वतः, रंधबंदर सागरशाळेत आल्या. माध्यान्ह भोजन अधिकारी येणार आहेत असं सांगून संध्याकाळच्या वेळेला विद्यार्थ्यांना बोलावलं होतं. त्यावेळी पहिलीच्या वर्गातली एक मुलगी तर वाडगाच घेऊन आली होती. ते पाहून दोन्ही अधिकारी हेलावल्या. त्यांच्यातलं मातृत्व जागं झालं. त्यांनी आपल्या ड्रायव्हरला मुलांसाठी काहीतरी खाऊ घेऊन यायला सांगितलं. सागरशाळेतील मुलांना माध्यान्ह भोजन योजना किती आवश्यक आहे याची आणि मी कवितावजा निवेदनात जे लिहिलं होतं त्याची प्रचिती मामलेदार तसंच नायब जिल्हाधिकारी यांना तिथं आली.

त्यांनी लागलीच माध्यान्ह भोजन योजना सुरू केली. मामलेदारांनी तर आपल्या वडिलांच्या स्मृतिप्रीत्यर्थ जुनाबंदर शाळेत दोन वर्षं दोन वेळा नाश्ता पाठवला आणि मुलांशी आपलं नातं जोडलं.

ज्या-ज्या सागरशाळांत मुद्रा तालुक्यातील शाळांमधून विद्यार्थी येत होते, त्यांना माध्यान्ह भोजन योजनेचा लाभ होत होता; परंतु अंजार तालुक्यातील विद्यार्थी मुद्रा तालुक्यातील समुद्रकिनाऱ्यावर येत, त्यांना तांत्रिक कारण सांगून माध्यान्ह भोजन योजनेचा लाभ देण्यास अंजार तालुक्यातील अधिकाऱ्यांनी नकार दिला. परंतु नायब जिल्हाधिकाऱ्यांना सांगून तिसऱ्या वर्षापासून त्याही विद्यार्थ्यांना ही योजना लागू झाली.

'साथमें खेले साथमें गाए

साथ करेंगे हम अच्छा काम

जब तक सबका भला न होवें

नहीं करेंगे हम आराम'

हा श्लोक म्हणता-म्हणता मुलं माध्यान्ह भोजनाचा आस्वाद घेऊ लागली.

लग्न : शिक्षणमार्गातलं विघ्न?

त्या दिवशी सुट्टीनिमित्त बरीचशी मुलं आपापल्या घरी गेली होती. राहिलेली बाहेर खेळत होती. उसंत असल्यानं पुस्तक घेऊन व्हरांड्यात वाचत बसलो होतो. इतक्यात अब्दुल आला आणि निमूटपणे बाजूला बसला.

“काय रे, काय खबरबात?” काहीतरी बोलावं म्हणून मी बोललो.

“खबरबात काय सांगणार?” असं म्हणत त्यानं सुस्कारा सोडला आणि आपली बोटं रेघोट्या मारल्यासारखी जमिनीवर फिरवू लागला. बराच वेळपर्यंत मान वर न करता तो तसाच बसला होता. त्याचा उदासवाणा चेहरा पाहून मी विचारलं, “का रे, काही झालंय का तुला? कसला विचार करतोयस?”

“सर, आत खोलीत चला. तुमच्याशी थोडं बोलायचंय.”

हातातलं पुस्तक मिटलं आणि आम्ही दोघं खोलीत आलो.

“बोल, काय झालं?”

तरीही तो गप्पच. पुन्हा सुस्कारा टाकत म्हणाला, “सर, घरच्या लोकांनी माझी सगाई करायचं ठरवलंय.”

“त्यात काय नवीन आहे! इतर मुलांची तर यापूर्वीच झाली आहे ना? त्यामानानं तुझी उशिरा होतेय.” मी हसत-हसत म्हणालो.

“पण सर, मला शिकायचंय, खूप शिकायचंय. चांगली नोकरी करायचीय. आता सगाई केली की दहावी उत्तीर्ण होताच घरची माणसं माझं लग्न उरकून टाकतील. मग माझं पुढचं शिक्षण...?” त्याच्या डोळ्यांत अश्रू तरारले. “याही पुढची गोष्ट म्हणजे, जिच्याशी माझी सगाई करत आहेत, ती माझ्या काकांची

मुलगी आहे. जवळच्या नात्यात लग्नसंबंध जोडले तर त्यामुळे दुष्परिणाम होतात. मग हे कसं होऊ द्यायचं? मला हे लग्न नाही करायचं.”

असं म्हणून तो ओक्साबोकशी रडायलाच लागला. त्याला शांत करायचा प्रयत्न करूनही तो रडायचा बंद होत नव्हता. उलट, अधिकाधिक हुंदके द्यायला लागला. त्याची ही अशी अवस्था पाहून माझ्याही डोळ्यांतून आसवं वाहायला लागली.

“सर, तुम्ही माझ्या घरी चला. माझ्या आई-वडिलांना समजवा सर. ही सगाई, हे लग्न थांबवा. मला पुढे शिकायचं आहे सर!” केविलवाणा होत तो मला विनवत होता.

“तू शांत हो आधी. मी सांगेन तुझ्या आईला.” असं म्हणताच तो रडायचा थांबला. त्याला तोंडावर पाणी मारून यायला सांगितलं. मीही चेहरा धुतला.

दुसऱ्या दिवशी सागरशाळेत गेलो व तिथून त्याच्या आईला भेटायला त्याच्या घरी गेलो. तेव्हा आजूबाजूची बरीचशी माणसं येऊन घोळक्यात बसली. आता एवढ्या लोकांसमोर तो विषय काढणं बरोबर वाटलं नाही.

“गावात आल्यावर मला कळवा. मला तुमच्याशी काही बोलायचं आहे.” असं त्याच्या आईला सांगून मी परत फिरलो.

मला आठवतं, एके दिवशी रंधबंदरावर जात असताना ह्या बाईनं हात उंचावून मला थांबवलं होतं.

“तुम्ही तिकडं शाळा सुरू केली. आमच्या बाजूला का नाही केली? आमच्या मुलांना शिकवायचं नाही का?” असा सवाल करणाऱ्या, आपल्या बंदरावर शाळेची मागणी करणाऱ्या गधागाडीवर बसलेल्या त्या बाईनं मला सुखद धक्का दिला होता. त्या बाईच्या मागणीनुसार त्या ठिकाणी शाळा सुरू झाली. तिची मुलं तिथं शिकली आणि आज त्याच बाईचा मुलगा सांगतोय, “माझे आई-वडील माझी सगाई करू पाहतात. ही सगाई थांबवा, नाही तर माझं शिक्षण थांबवलं जाईल...”

दोन-तीन दिवसांनंतर ती बाई गावात आली. मला निरोप मिळताच मी तिच्या घरी गेलो आणि अब्दुलच्या सगाईसंबंधी बोललो. मुलाची सगाई झाली, लवकर लग्न केलं, तर मुलाचं पुढचं शिक्षण बंद होईल, अशी शंका व्यक्त केली.

त्यांनी सगाईची तयारी केली होती. बघूला द्यायचे कपडेही आणून ठेवले होते. सगाई करायचीच आहे, असं त्यांनी निश्चून सांगितलं.

मी त्यांना, त्या जेव्हा शाळेची मागणी करत होत्या त्या दिवसाची आठवण करून दिली - “त्या दिवशी तुम्ही तुमच्या मुलांना शिकण्यासाठी माझ्याकडे शाळेची मागणी करत होता आणि आज मी तुमच्याच मुलाला पुढे शिकायचंय,

त्याला लग्नबंधनात अडकवू नका, त्याला पुढे शिकू द्या, अशी मी तुमच्याकडे मागणी करत आहे.”

“ते खरं आहे सर! ही सगाई होईल; पण जर का माझ्या मुलाला पुढे शिकायचं असेल तर आम्ही त्याच्या आड येणार नाही. त्याच्या इच्छेप्रमाणे आम्ही त्याला शिकवू.” असं त्यांनी दिलेलं आश्वासन घेऊन मी परत आलो.

मला माहीत होतं, ह्या आश्वासनानं तिच्या मुलाचं समाधान होणार नव्हतं. त्याला हे लग्न पसंत नव्हतं; परंतु तसं सांगण्याचं धाडस मला झालं नाही.

मुलं आता शिकत होती. वय वाढत होतं आणि पुढील शिक्षण घ्यायला लागली, तसतसं त्यांचं बौद्धिक ज्ञान, वैचारिक जाण वाढायला लागली होती. पाणी आणायला जाताना, मासे घेऊन जाताना ही मुलं आपल्या गाडीच्या घोड्यांना भले झापडं बांधत होती - ती तशी गरजही होती - परंतु स्वतःच्या डोळ्यांना रूढी-परंपरेची बांधलेली झापडं त्यांना अस्वस्थ करत होती. पण करणार काय? सांगणार कुणाला? जीवनगाडीचा लगाम आणि चाबूक तर आई-वडिलांच्या हातात होता!

विद्यार्थ्यांची होणारी तगमग मी उघड्या डोळ्यांनी पाहत होतो. त्याची धग अनुभवत होतो. परंतु एक-दोन वेळा पालकांना जाऊन सांगण्याव्यतिरिक्त मी आणखी काही करू शकत नव्हतो. कारण...

मी भीत होतो, कारण मी जर पालकांना ठरावीक मर्यादितपेक्षा जास्त बोललो, फार काही सांगायला गेलो, तर ‘हा माणूस आम्हालाही शिकवू लागला, आमच्या मुलांना आमच्याविरुद्ध फितवू लागला’ असा समज त्यांनी करून घेतला आणि...

आणि आपल्या मुलांना शाळेत पाठवणं बंद केलं तर...?

सगळंच मुसळ केरात!

‘क्रांती झटक्यात होणार नाही’ असं मनाला समजावण्याशिवाय गत्यंतर नव्हतं. शाळेत न गेलेल्या किंवा अर्ध्यावर शिक्षण सोडलेल्या मुलांची झटपट लग्न होताना दिसत होती. सागरशाळेतून, वसतिगृहातून शिक्षण घेऊन गेलेले विद्यार्थी एकीकडे पुढील शिक्षण घेत होते, तर दुसरीकडे त्यांच्या घरची मंडळी त्यांच्या लग्नाची तयारी करत होती. ते पाहून ते विद्यार्थी नाराजी व्यक्त करत होते. काही जण आई-वडिलांना सांगून स्वतःचे लग्न पुढे ढकलण्यास सांगत होते. परंतु लग्नाच्या बाबतीत ‘आले आई-बाबांच्या मना, तेथे मुलाचे चालेना’ हाच अनुभव येत होता.

लग्न ठरणं ही अनेकांच्या बाबतीत आनंदाची गोष्ट असते; परंतु आमच्याकडे विद्यार्थी यायचे ते काहीसे नाराज होऊनच. गावात येऊनही मला का भेटला नाही म्हणून विचारायला फोन केला, तर रजाकनं विचारलं, “कशाला यायचं सर,

तुम्हाला पत्रिका घायला? माझी मलाच लाज वाटते सर!”

ईसा म्हणाला, “सर, मघाशी माझ्या घरच्यांनी तुम्हाला माझ्या लग्नाला येण्यासाठी फोन केला होता. मीही होतो तिथं. पण मी काही फोन घेतला नाही. तुमच्याशी बोललो नाही. आता घराबाहेर, कुणी ऐकणार नाही इतक्या दूरवर येऊन, फोन केलाय तुम्हाला. मला माहीत आहे सर, तुम्ही माझ्या या लग्नाला येणार नाही आणि मीही तुम्हाला बोलावणार नाही.”

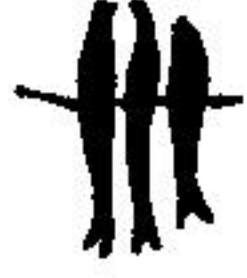
सागरशाळेतील ज्या शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांना शिकवलं, त्या शिक्षकांच्या आधी आमच्या विद्यार्थ्यांची लग्नं होत होती.

काही जण वडिलांना सांगून आपली सगाई आणि लग्न पुढे ढकलत होते; पण बहुतेकांच्या पायांत परंपरेच्या बेड्या पडतच होत्या.

दोनाचे चार हात झालेले हे विद्यार्थी अधूनमधून वसतिगृहात येतात, भेटतात. तेव्हा बोलताना लग्नाचा विषय आल्यावर ते सांगतात - ‘सर, माझ्या आई-बापानं माझ्या बाबतीत हे असं केलं. माझं लग्न लवकर झालं, पण मी बाप झाल्यावर माझ्या मुलाबाबत मात्र मी असं कधीच करणार नाही.’

विचारांची बीजं अवतीभवती रुजत होती. लागलीच फळं मिळत नव्हती. त्यासाठी काही दिवस वाट पाहणं क्रमप्राप्त होतं.

मूव्हिंग स्कूल

सुट्टीत गुजरातहून गोव्यात आलो, की गोव्यातील प्रश्नांबाबत वर्तमानपत्रांतून लिहिणं, सरकारला निवेदन देणं यांसारखी कामं चालूच होती. गोव्यातील प्राथमिक शाळांमधून शिकवण्यात येणाऱ्या पाठ्यपुस्तकांतील चुका दुरुस्ती तसंच पटसंख्या कमी होत गेल्यामुळे बंद पडणाऱ्या सरकारी प्राथमिक शाळा याबाबत चौकशी करण्यासाठी पेडणेच्या भागशिक्षणाधिकारी कार्यालयात गेलो होतो. लक्ष्मण पावसे हे शिक्षणात आस्था असलेले भाग-शिक्षणाधिकारी. भेटीत शिक्षणक्षेत्रात घडणाऱ्या घडामोडी, नवीन शैक्षणिक धोरण, शिक्षण हक्क कायदा इत्यादी विषयांवर चर्चा झाली. ते म्हणाले, “तुम्ही जसे काम करता तसे इथं मूव्हिंग स्कूलमधून कुलकर्णी नावाचे गृहस्थ काम करतात. त्यांच्यामुळे इथली रेती कामगारांची कितीतरी मुलं शिकायला लागली.”

मला कुतूहल वाटलं. मला त्यांची शाळा बघायची असल्याचं सांगताच त्यांनी लगेच श्री. कुलकर्णी यांना फोन करून वेळ ठरवली. दुसऱ्या दिवशी पावसे आपल्या मोटरसायकलवरून मला हरमलच्या मूव्हिंग स्कूलमध्ये घेऊन गेले. भाड्याने घेतलेल्या एका खोलीत शाळा सुरू होती. नदीतून रेती उपसण्यासाठी शेजारच्या कर्नाटक राज्यातून अनेक मजूर गोव्यात येतात. नदीकिनारीच झोपड्या बांधून राहतात. आई-वडील नदीतून रेती उपसतात, तेव्हा ही मुलं नदीकिनारी रेती-मातीत खेळत होती. एका परदेशी पर्यटकानं ह्या मुलांना पाहिलं आणि त्यांच्यासाठी शाळा सुरू करायचा विचार त्यांच्या मनात डोकावला. श्री. कुलकर्णी यांनी ही जबाबदारी स्वीकारली. त्यांची पत्नी मनीषा कुलकर्णी यांनी त्या मुलांना कन्नड माध्यमातून शिक्षणाचे धडे द्यायला सुरुवात केली. आता मुलं हायस्कूलात

पोहोचली आहेत. श्री. कुलकर्णी ही माहिती देत होते. मूव्हिंग स्कूलची ही कहाणी ऐकता-ऐकता माझ्या डोळ्यांसमोर सागरशाळा उभ्या राहू लागल्या. बरोबर तीच स्थिती. सागरशाळेत मच्छीमारांची मुलं शिकतात, तर मूव्हिंग स्कूलमध्ये रेती कामगारांची. दोन्ही स्थलांतरित, गरीब, शिक्षणाचा गंध नसलेल्या पिढीतली मुलं. दोन्ही प्रकारच्या शाळा सुरू होऊन नऊ वर्षे झालेली. त्या मुलांच्या पाणीदार डोळ्यांत मला सागरशाळेची मुलं दिसायला लागली. तो दिवस होता २३ सप्टेंबर. युसुफ मेहरअली यांचा जन्मदिवस. माझ्या बटव्यात ‘सागरशाळा’ची प्रत होती, ती कुलकर्णींच्या हाती देऊन आम्ही त्यांचा निरोप घेतला. पावसेंनी एका चांगल्या उपक्रमाचं दर्शन घडवलं म्हणून त्यांना धन्यवाद देत मी घर गाठलं.

संध्याकाळी घरचा फोन वाजला. पलीकडून कुलकर्णी बोलत होते - “सागरशाळा वाचले. खूपच आवडले.”

“आपणा दोघांचा प्रवास सारखाच आहे. शिक्षणापासून वंचित असलेल्या मुलांसाठी ‘मूव्हिंग स्कूल’ हे वरदान आहे. त्याबद्दल मी आपलं अभिनंदन करतो.” असं म्हणून दोन-तीन मिनिटं मूव्हिंग स्कूल, सागरशाळा याबाबत बोलून झाल्यावर आम्ही दोघांनी फोनवरून एकमेकांचा निरोप घेतला.

दोन दिवसांनी कच्छला परतलो. रोजच्या कामात गुफटलो. सागरशाळेत गेलो, की मूव्हिंग स्कूल, तिथली लाल गणवेशातली मुलं, बेंचेस, शैक्षणिक सामग्री आठवत होती.

गोवा विद्यापीठातील प्रा. प्रकाश पर्येकर यांनी ‘सागरशाळा’ वाचलं आणि त्यांनी कोंकणी विभागाच्या प्रमुख प्रा. चंद्रलेखा डिसोजा यांना वाचायला दिलं. त्या दोघांनी एम.ए.च्या विद्यार्थ्यांना, कच्छला ‘सागरशाळा’ बघायला आणलं. दोन दिवस वेगवेगळ्या ठिकाणच्या ‘सागरशाळा’ पाहून झाल्यावर कच्छ विद्यापीठातील प्राध्यापक-विद्यार्थ्यांसमोर गोवा विद्यापीठातील ह्या प्राध्यापकांचं व्याख्यान आयोजित केलं. कच्छ व गोवा या दोन्ही विद्यापीठांतील प्राध्यापक व विद्यार्थ्यांचे शैक्षणिक मनोमीलन झालं.

हा कार्यक्रम आयोजित केल्यावर मनात आलं, आपल्या सागरशाळेतील शिक्षकांना आपण गोव्यातील काही शाळा दाखवायच्या. शिक्षकांची शैक्षणिक-सहल होईल; त्याचबरोबर गोवादर्शन. कल्पना चांगली होती; परंतु त्यासाठी लागणारा खर्च कसा करायचा, हा खरा प्रश्न होता. आमच्या शिक्षकांची सांपत्तिक स्थिती तर काळजी करण्याजोगी! मानधन तुटपुंजे! त्यात इतक्या दूरवरचा आठ दिवसांचा दौरा! शिक्षकांना म्हटलं, “तुम्ही येण्या-जाण्याच्या तिकिटापुरते एकेक हजार रुपये गोळा करा. गोव्यात गेल्यावर राहण्याचं-खाण्याचं माझ्या घरी. तिथं

फिरायचं सांगू कुणाला तरी!”

मोहरमच्या सणानिमित्त मच्छीमार आपापल्या गावांत जातात, त्यामुळे सागरशाळा बंद असते. त्या सुट्टीत शिक्षकांची सहल गोव्याला गेली. ‘आम्ही येत आहोत’ हे पाहून अमन प्रकाशनच्या नमन व दिनेश सावंत यांनी ‘सागरशाळा’ पुस्तकाच्या दुसऱ्या आवृत्तीचा प्रकाशन सोहळा आणि ह्या शिक्षकांचा कौतुक समारंभ पणजीच्या सभागृहात आयोजित केला. ‘सागरशाळा’ची पहिली आवृत्ती वाचलेले अनेक जण कार्यक्रमास आले होते. प्रशांत काकोडकरांनी दोन अपंग शिक्षकांसाठी दोन व्हीलचेअर दिल्या.

कार्यक्रम संपताच गोव्याच्या माजी शिक्षण संचालिका सुमन पेडणेकर यांनी सागरशाळेच्या शिक्षकांना आपल्या घरी चहापानाला बोलावल्याचा निरोप घेऊन शशिकांत पुनाजी आले. सागरशाळा सुरू होऊन सात-आठ वर्षे झाली होती; परंतु कच्छमधील एकाही शिक्षणाधिकार्याला सागरशाळा पाहावी असं कधी वाटलं नाही. परंतु ‘सागरशाळा’ वाचून गोव्याच्या माजी शिक्षण संचालकांनी दखल घेतली, शिक्षकांचं कौतुक केलं. दुसऱ्या दिवशी वाळपईला प्रकाश पर्येकर व मित्रमंडळींनी सुरू केलेली शाळा पाहिली. ‘प्रूडंट मिडिया’चे तत्कालीन संपादक श्री. संदेश प्रभूदेसाय यांनी आपले साहाय्यक तंत्रज्ञ व सामान पणजीहून वाळपईला आणून नमन व दिनेश सावंत यांच्या घराच्या छतावर या साऱ्या शिक्षकांची मुलाखत घेऊन ती चॅनेलवरून अनेक वेळा प्रसारित करून सागरशाळेचे काम गोवाभर दाखवले. संदेश यांनी आपल्या गाडीतून आम्हाला म्हापशापर्यंत सोडले. वाटेत बोलता-बोलता आमच्या दोन शाळा आर्थिक मदतीअभावी बंद पडल्याचे त्यांनी सांगितले. त्यावर ‘या शाळा सुरू झाल्या पाहिजेत,’ असं ते म्हणाले.

रात्री उशिरा फोन वाजला. इतक्या रात्री हा कुणाचा फोन म्हणून काहीशा चिंतेने उचलला, तर पलीकडून संदेश बोलत होते - “प्रशांत नायक आणि आम्ही चार-पाच मित्रांनी मिळून ठरवलंय, पन्नास हजार रुपये गोळा करून तुम्हाला द्यायचे. इतकं चांगलं काम पैशाअभावी बंद पडू नये. तुम्ही चला आणि लगेच त्या बंद पडलेल्या शाळा सुरू करा.”

‘रात्रीच्या गर्भात असे सागरशाळेचा उषःकाल’ हा संदेश श्री. संदेश प्रभूदेसायच्या फोनवरून आल्याचे मी झोपी जायला गेलेल्या शिक्षकांना सांगितला, त्यावेळी सारेच आनंदले.

त्यादरम्यान आणखीही काही घडामोडी होत होत्या. ‘सागरशाळा’चं प्रकाशन पणजीला असल्याची वर्तमानपत्रातील बातमी वाचून कुलकर्णी पती-पत्नी स्वतःहून कार्यक्रमाला आले होते. मूव्हिंग स्कूलला मदत देणाऱ्या श्री. अँड्रस यांना,

कार्यक्रम आटोपून घरी गेल्यावर त्यांनी फोनवरून सागरशाळेची कल्पना दिली. आमची व अँड्रसची गाठभेट व्हावी अशी कुलकर्णी यांनी योजना आखली. दुसऱ्या दिवशी सकाळी ‘किरणपाणी’ला सर्व शिक्षक, अँड्रस, कुलकर्णी दांपत्य यांची भेट झाली. अँड्रसनी असं दिलदारपणे सर्वांचं कौतुक केलं, की जणू फार पूर्वीपासून आमची ओळख होती! कुलकर्णी यांच्यामुळे ही भेट झाली होती. त्यांनी बंद पडलेल्या दोन शाळांची अडचण सांगितली. अँड्रसने काही जुजबी प्रश्न केले आणि दोन शाळांसाठी मदत देण्याचे जाहीर केले. माझा हात हाती घेतला. त्यावर कुलकर्णींना आपला हात ठेवायला सांगितला. मी आमच्या शिक्षकांना आपले हात ठेवायला सांगितले. “चला, हाच आपला एम.ओ.यू.” अँड्रस म्हणाले. आजवर अनेक संस्थांनी मदत केली होती. त्यासाठी प्रपोजल, सर्वेक्षण, इन्स्पेक्शन, एम.ओ.यू. हे सारे कायदेशीर सोपस्कार आम्ही पाहिले होते; परंतु इथं गुजरात, सागरशाळेतली मुलं, स्थळ, पालक, संस्था काही न पाहता, कशाचीही चौकशी न करता अँड्रसनी मदतीचं आश्वासन दिलं गेलं.

गुजरातहून गोव्याला येण्या-जाण्याची तिकीट कुलकर्णींनी प्रायोजित केली. शिक्षकांनी प्रवासखर्चासाठी गोळा केलेले एकेक हजार रुपये त्यांना परत केले.

फारसा खर्च न करता खूप काही मिळवून अत्यंत समाधानात आमची शिक्षकमंडळी गोव्याचं दर्शन घेऊन कच्छला परतली.

२४ डिसेंबर. ‘खरा तो एकचि धर्म, जगाला प्रेम अर्पावे’ असं सांगणाऱ्या साने गुरुजींचा जन्मदिन. बरोबर याच दिवशी मूव्हिंग स्कूलकडून तीस हजार रुपयांचा पहिला हप्ता आला. ती रक्कम बालसभेसमोर ठेवली. मूव्हिंग स्कूलने गोव्याहून गुजरातच्या ‘कुतडी-त्रगडी’ इथल्या मुलांसाठी शाळा सुरू करावी यासाठी पाठवलेल्या या भेटीचे मुलांनी टाळ्या वाजवून स्वागत केले.

दुसऱ्या दिवशी ‘झरपरा’ला गेलो. दाऊद भट्टी हे पूर्वीचे आमचे कुतडीचे शिक्षक. त्यांना घेऊन कुतडी व त्रगडीला गेलो. चार-पाच दिवसांत दोन्ही ‘मूव्हिंग स्कूल’ पुन्हा सुरू झाली.

बंद पडलेल्या कुतडी-त्रगडीच्या शाळा पुन्हा सुरू झाल्या. ह्या आनंदात, समाधानात दिवस जात होते. वार्षिक परीक्षा जवळ येत होती. मुलांची तयारी जोरात सुरू होती. एवढ्यात एक धक्कादायक बातमी धडकली. ‘पुढील वर्षासाठी आर्थिक मदत मिळणे शक्य नसल्याने जूनपासून होस्टेल बंद करण्यात येणार आहे याची कल्पना मुलांना द्यावी’ असं मला सेंटरकडून सांगण्यात आलं. कुतडी-त्रगडीची घसरलेली गाडी पुन्हा रुळावर आल्याचा आनंद उपभोगत असताना, होस्टेलची गाडी घसरण्याची परिस्थिती निर्माण झाली होती. आमचे कोऑर्डिनेटर

धर्मेद्रकुमार यांनी साऱ्या शक्यता पडताळून अखेर नाइलाजानं, जड अंतःकरणानं मला सांगितलं आणि त्या दिवसापासून तोंडचं पाणीच पळालं. मच्छीमार मुलांच्या शिक्षणासाठी सागरशाळा आणि होस्टेल ही तर आमची प्रयोगशाळा! ही प्रयोगशाळाच यापुढे बंद होणार असेल, तर मग शेवटी राहणार ते काय? संपणार! सारंच संपणार!! दिवसाउजेडी पाहिलेल्या साऱ्या स्वप्नांचाच चक्काचूर होणार!!!

मी मुलांना याची कल्पना दिली नाही. 'परीक्षेच्या काळात त्यांना आणखी चिंतेच्या गर्तेत कशाला सोडायचं? दोन महिने आहेत. बघू काय मार्ग निघतो ते.' असा विचार करत आशेचे किरण शोधू लागलो.

एप्रिलला परीक्षा आटोपल्या. निकाल लागला. हायस्कूलात जाणारे होस्टेलमधील सारे विद्यार्थी उत्तीर्ण झाले. नुसते उत्तीर्ण नव्हे, तर एकाने प्रथम क्रमांक मिळवला, शिवाय चार विद्यार्थी पहिल्या दहांत आले. एकीकडे हा आनंद, तर दुसरीकडे... या पास झालेल्या, क्रमांक मिळवलेल्या विद्यार्थ्यांचे पुढच्या वर्षी काय होणार? होस्टेल बंद झाले तर ते शाळेत कसे येणार?

एरवी वार्षिक परीक्षा संपल्या, की डोक्यावरील अर्धाअधिक भार खाली होत होता. सारा ताण, साऱ्या विवंचना होस्टेलच्या खोलीत सोडून त्याला टाळे ठोकून मी गोव्यात यायचो. पण यावेळी होस्टेल बंद करताना ते कुरूप कुलूप मला अस्वस्थ करत होतं. प्रश्नांचं ओझं डोक्यावर घेऊनच उन्हाळी सुट्टीत गोव्यात परत आलो.

गोव्यात आल्यावर मूव्हिंग स्कूलने दिलेल्या पैशांचा हिशेब सादर केला. पुढील वर्षासाठी 'कुतडी' व 'त्रगडी' या दोन शाळांबरोबर आणखी चार शाळांना मदत देण्याची गोड बातमी कुलकर्णी यांनी दिली. त्याप्रमाणे वर्षभराचा कार्यक्रम, साहित्य यांची यादी तयार केली. बांबू आणि गोणपाटापासून उभारलेल्या झोपड्या जोरदार वाऱ्यामुळे फाटत होत्या, उडत होत्या, हे फोटांवरून दिसत होतं. अॅन्ड्रसच्या इंजिनीअर पत्नीनं वाऱ्याची दिशा, वाऱ्याचा वेग इत्यादी माहिती विचारून घेऊन तंबूचं डिझाईन तयार केलं आणि राजस्थानच्या 'कॅपिटल ड्राईंग' या प्रसिद्ध कंपनीला सागरशाळेसाठी चार तंबूंची ऑर्डर दिली. इतके दिवस वाळूवर मेणकापड अंधरून त्यावर मुलं बसत होती. त्याऐवजी लिहिण्यासाठी बाक तयार केले. सर्व मुलांसाठी लाल रंगाचा गणवेश शिवून घेतला. खेळांचं साहित्य, शैक्षणिक सामग्री, पिण्याचं पाणी, इत्यादी साऱ्या सोयी दिल्या. त्यामुळे त्यावर्षीपासून सागरशाळेचं स्वरूपच बदलून गेलं. इतके दिवस मच्छीमारांच्या झोपडीसारखीच शाळेचीही एक झोपडी असायची, त्या जागी आता रंगीबेरंगी शामियान्यासारखा तंबू उभा राहिला. शाळेची वेळ झाली, की झोपड्या-झोपड्यांमधून लाल-लाल चिमणपाखरं उडत-उडत तंबूकडे येताना दिसायला

लागली. नावीन्याची, अभिमानाची, आपण कुणीतरी आहोत अशी आत्मविश्वासाची भावना विद्यार्थ्यांच्या चेहऱ्यावर दिसायला लागली.

कुलकर्णी पती-पत्नींनी गोव्यात बसून गुजरातच्या मुलांना काय हवं हे विचारून आणि स्वतःच्या अंदाजाने कुठंही हातचं न राखता दिलं. हे सारं न मागता मिळालं. ते घेता-घेता मनात, आणखी एकच मागायचं असं राहून-राहून वाटत होतं. जी माणसं न मागता इतकं काही देतात, त्यांच्याकडे आणखी काही मागायचं तरी कसं? तोंडातून शब्दच फुटत नव्हता; पण डोक्यातला किडा मात्र वळवळतच होता, बोलायला उद्युक्त करत होता. शेवटी धाडस करून मी बोललोच,

"हे जे आपण दिलं ते कल्पनेच्या पलीकडचं आहे. समुद्राकाठच्या चिखलात हिंडणारी मुलं आलिशान बंगल्यात यावीत तशी नवीन शाळांत येतील यात शंकाच नाही. माझं आणखी एकच मागणं आहे."

"आणखी काय हवं होतं?" कुलकर्णींनी प्रश्न केला.

"होस्टेलसाठी थोडीफार मदत मिळाली असती तर..."

"हे बघा, अॅन्ड्रस तसा फार स्ट्रिक्ट माणूस आहे. तो दोन रुपयांचा हिशेबसुद्धा मागून घेतोय. त्यांनी जे देऊ केलं ते आपण घेऊ. त्यांना आम्ही काही जास्त सांगत नाही. शाळेसाठी मदत दिली म्हणून होस्टेलसाठी देईल असं काही वाटत नाही; आणि सुरुवातीलाच आणखी काही मागणंही बरोबर दिसत नाही." कुलकर्णींनी अॅन्ड्रसच्या स्वभावाची कल्पना दिली तेव्हा गप्प बसण्यावाचून गत्यंतर नव्हतं.

"तरीही मी विचारून बघतो, ते चांगल्या मूडमध्ये असतील तेव्हा."

कुलकर्णींच्या या वाक्यानं मला निबीड अंधारातील माणसाला थोडेसे आशेचे किरण दिसायला लागले.

आश्वासन दिल्याप्रमाणे कुलकर्णींनी अॅन्ड्रसकडे शब्द टाकला आणि 'हो ना, हो ना' म्हणता-म्हणता त्यांनी चार महिन्यांसाठी मुलांचा जेवणाचा खर्च द्यायचं कबूल केलं.

होस्टेलचं जूनचं मरण सप्टेंबर-ऑक्टोबरपर्यंत पुढे गेलं होतं. आम्हाला तेवढाच दिलासा!

जूनला शाळा सुरू होताच वरच्या वर्गातील मुलं होस्टेलवर आली. त्याच दिवशी संध्याकाळी बालसभेत मुलांना साऱ्या गोष्टींची कल्पना दिली - "इतकी वर्ष आपल्याला मदत मिळत होती, होस्टेलचा खर्च भागत होता. स्वयंपाकीही ठेवला होता. परंतु आता फक्त जेवणाच्या सामानासाठी मदत मिळणार आहे, त्यामुळे सकाळी उठल्यापासून रात्री जेवणापर्यंत सगळा स्वयंपाक आपल्यालाच करायचा आहे. आपण आळीपाळीने कामं करायची."

मुलं समजूतदार होती. परिस्थिती माणसाला आणखी समजूतदार बनवते. एरवी उनाडक्या, टिवल्याबाबल्या करणारा विद्यार्थीही स्वयंपाकघरात शिरताच आईची भूमिका निभावत, छोट्या मुलांना काय हवं नको ते पाहू लागला. अधूनमधून पोरकटपणा करणाऱ्या मुलाला मोठी मुलं बाबाचा धाकही दाखवू लागली.

सप्टेंबर संपला. ऑक्टोबरचे बावीस दिवस दिवाळीची सुट्टी. त्यामुळे त्या महिन्यात होस्टेलला खर्च नाही. काटकसरीमुळे जे शिल्लक राहिलं, त्यामुळे नोव्हेंबरचा खर्च भागणार होता; परंतु 'पुढे काय?' हा प्रश्न फणा काढून उभा राहिला.

आता काय करायचं? कुणाला सांगायचं? सेंटरचे कोऑर्डिनेटर धर्मेद्रकुमार यांना तरी काय सांगणार? सेंटरनं होस्टेल बंद करायचा निर्णय सहा महिन्यांपूर्वीच घेतलेला. होस्टेल चालू ठेवायचा निर्णय स्वतः घेतला, आता स्वतःच मार्ग शोधण्यावाचून पर्याय नव्हता.

बस्स! ठरलं. निर्णय घेतला. मुलांच्या जेवणखर्चासाठी दर महिन्याकाठी किमान पंधरा हजार रुपये गोळा करायचे. चांगुलपणावरील समाजाचा विश्वास अजूनही संपलेला नाही. दुसरं कुणी एखादं कार्य करत असेल, तर त्यावर विश्वास ठेवून पैसे देणारी माणसं समाजात आढळतात. 'सागरशाळा' पुस्तक वाचताच अशीही काही माणसं भेटली. 'कधी काही मदत हवी असल्यास सांग हं' म्हणत होती. पेडणेचे सेवाभावी डॉक्टर शिरोडकर यांनी 'सागरशाळा' वाचताच घरी आईला फोन केला आणि कच्छचा नंबर मिळवून पाच हजार रुपये पाठवून दिले. डॉ. रुपेश पाटकरांनी पाच हजार रुपये दिले. अशी काही ओळखीची माणसं. त्यांच्याकडे जावं आणि एकेका विद्यार्थ्याचा जेवणाचा खर्च मागावा असं ठरवलं. पहिला फोन आमची सेवा दलाची साथी नमन धावस्कर सावंतला केला. त्या आणि त्यांचे पती दिनेश, दोघांनी सागरशाळा पाहिली होती. त्यांना आमची योजना सांगितली. तिने आपल्या कार्यालयातील अभियंता श्री. प्रशांत गावडे यांना कामाची माहिती दिली. त्यांनी दिलेल्या दहा हजारांत नमनने स्वतःचे पाच हजार घालून पंधरा हजार रुपये पाठवले. डिसेंबरचा जेवणाखाण्याचा प्रश्न सोडवला. सुरुवात तर चांगली आशावादी झाली.

डिसेंबरला अॅन्ड्रस आणि त्यांची पत्नी कच्छला आली. सागरशाळा पाहिल्या. होस्टेलमध्ये येऊन मुलांशी गप्पा मारल्या. त्यावेळी बोलता-बोलता मी होस्टेलचा प्रश्न काढला. चार महिन्यांसाठी आपण दिलेल्या मदतीतून नोव्हेंबरपर्यंतचा खर्च भागवला. डिसेंबरचा खर्च गोळ्यातील दोन व्यक्तींनी उचलला. जानेवारीसाठी अन्य मित्रांकडे शब्द टाकणार असल्याचं सांगितलं. सागरशाळा आणि होस्टेलमधील मुलांना पाहून खुश झालेलं हे जोडपं होस्टेलला मदत द्यायला तयार झालं तर प्रश्न

मिटेल, अशी आशा बाळगून बोलत होतो. परंतु त्यांच्या गोऱ्या चेहऱ्यावर कुठलाच भाव दिसला नाही.

दुसऱ्या दिवशी, मूव्हिंग स्कूल मदत देत असलेल्या सान्या सागरशाळांतील मुलांना जुनाबंदरला आणून कार्यक्रम केला. अॅन्ड्रसनी त्याचं व्हिडिओ शूटिंग केलं. दुपारी कुतडी-त्रगडीच्या दिशेनं गाडी जायला लागली. परंतु माझी विचारगाडी काही आनंदात दुधडी भरून वाहत नव्हती. दुपारी हॉटेलमध्ये जेवायला गेलो.

अॅन्ड्रसची पत्नी मेरे म्हणाली, "तुमच्यासाठी एक खुशखबर आहे आज." मी तसा खुशीत नव्हतो. काल रात्री होस्टेलसंबंधी बोलूनही त्यांनी काही प्रतिसाद दिला नव्हता. अॅन्ड्रस कोणती खुशखबर देणार? सागरशाळेसाठी आणखी वस्तू देतील. परंतु जे दिलं होतं ते पुरेसं होतं. जरूरीपेक्षा जास्त मिळालं तर ती चैन ठरते आणि ज्याची गरज नाही ते घेणं ही उधळपट्टी केल्यासारखं होईल. त्यामुळे त्यांनी पाहिजे ते माग म्हटलं असतं, तरी मी फारसं काही मागितलं नसतं; आणि आम्हाला जे हवं होतं (होस्टेलसाठी), ते द्यायला ते काही तयार नव्हते.

अॅन्ड्रस म्हणाले, "तू होस्टेलला मदत मागत होतास. कुलकर्णींनीही मला सांगितलं होतं. परंतु मी चार महिन्यांसाठीच मदत दिली. तू काल होस्टेलमध्ये मला होस्टेलची गरज सांगत होतास, पण मी ते नुसतं ऐकत होतो. परंतु होस्टेलवर आल्यावर रात्री विचार करत असता तू जे सांगत होतास ते पटायला लागलं. तसं पाहू गेल्यास काही जणांना, एन.जी.ओं. त्यांच्याकडे आलेल्या रुपयामधील पंचवीस पैसे तरी लाभार्थींकडे पोहोचवतात की नाही, याबद्दल शंका वाटते. आज ही दीडशे-पावणेदोनशे मुलं पाहिली. त्यांच्या झोपड्या, त्यांचे पालक. ते कठीण परिस्थितीत कसे राहतात. त्यांची मुलं आपल्याकडे शिकतात. हे सारं पाहिलं आणि आपण देत असलेल्या पैशांचं चीज झालं असं वाटलं. हे व्हिडिओ चित्रण मी इतरांना दाखवेन आणि आणखी मदत गोळा करून पाठवेन. ह्या मुलांचं शिक्षण अर्धवट राहता कामा नये. ही मुलं पुढे शिकायलाच हवीत. त्यासाठी होस्टेलची गरज आहे हे मला पटलं आणि यापुढेही मी होस्टेलसाठी मदत गोळा करून पाठवत जाईन." असं म्हणत त्यांनी माझा हात आपल्या हाती घेतला, किंचित दाबला आणि म्हणाले, "डोन्ट वरी, गो अहेड."

बेटी हूँ मैं, बेटी!

सागरशाळा सुरू होऊन तेरा-चौदा वर्ष झाली. इथून अनेक विद्यार्थी एस.एस.सी. होऊन महाविद्यालयापर्यंत गेले; परंतु मुलींमधून फक्त यास्मिन तेवढीच दहावी उत्तीर्ण झाली. 'मुलींना कशाला शिकवायचं? शेवटी त्यांना चूल आणि मूलच सांभाळायचं!' या मनोभूमिकेतून आजही पालक बाहेर पडलेले नाहीत. एक तर मुलीला शाळेत पाठवायचं नाही आणि जरी पाठवलं, तरी ती बारा-तेरा वर्षांची झाली, की तिच्या हातातली लिहिण्याची पाटी काढून घेऊन डोक्यावर माशांची पाटी घासली, हे ठरलेलं असायचं. घरी मासे सुकवताना छोट्या मुलीची अडचण नको, तिला सांभाळायला मोठ्यांचा वेळ वाया जायला नको, म्हणून सागरशाळेत पाठवायचं. तिथं शिक्षक-शिक्षिका सांभाळत बसतील, आपण इथं निवांतपणे काम करायचं! यासाठीच अनेक जण मुलींना शाळेत पाठवत असावेत. ती जरा मोठी झाली, तिला समज आली, की मग ती तिच्या मागून आलेल्या छोट्या भावंडांना सांभाळायला, घरातली छोटी-मोठी कामं करायला, रानातून लाकडं आणायला, पाणी भरायला आणि मासळी सुकवायला कामी येईल म्हणून पुढे मोठ्या मुलीला शाळेत न पाठवता घरी ठेवायचं. बहुतेकांची सगाई झालेलीच असते, त्यामुळे आणखी जरा मोठी झाली की लग्न लावून मोकळं व्हायचं.

'पती आणि पत्नी ही संसाररथाची दोन चाकं' असं आपण म्हणतो; परंतु इथलं एक चाक मात्र रेटाड वाळूत रुतलेलं. ते पुढे ढकलण्याचा प्रयत्न करूनही फारसं यश न आलेलं. यावर उपाय म्हणजे, या छोट्या मुलींना त्यांच्या आई-वडिलांपासून उचलायचं आणि वसतिगृहात आणून ठेवायचं. यापूर्वी मुलांप्रमाणे

मुलींचही वसतिगृह होतं. तिथं आठ-दहा मुली राहायच्या. यास्मिन इथूनच पुढे आलेली. परंतु पुढे वसतिगृहाला मरगळ आली. मुलींच्या वसतिगृहासाठी म्हणून 'केअर इंडिया'ने बांधून दिलेली इमारत काही काळापुरती सरकारने सुरू केलेल्या उच्च माध्यमिक विद्यालयासाठी दिली. तिथून पुढे मुलींचं वसतिगृह बंद झालं. यास्मिन वगळता बाकी सर्व मुलींनी पुढे शाळेत जाणं बंद केलं.

आपण शिक्षणाचं काम करतो खरं, पण तेही साचेबंद स्वरूपाचं. पुरुष आणि स्त्री हे समाजाचे दोन घटक; पण या दोन घटकांतील एका घटकाचाच विचार करायचा आणि दुसरा घटक पूर्णपणे दुर्लक्षित राहिल्यास समाजात अपेक्षित बदल कसा व्हायचा? हा विचार सतावतच होता. परंतु आमचेही हात तोकडे पडायचे, प्रयत्न थिटे व्हायचे. आर्थिक चणचण पुढ्यात असंख्य प्रश्नचिन्हं उभी करायची आणि आमच्या मनातली उत्तरं खोळीत खाऊन टाकायची.

मूव्हिंग स्कूलनं मुलांच्या वसतिगृहासाठी मदत सुरू केली. त्याचे चांगले परिणाम दिसून येताच अॅन्ड्रसनं मुलींसाठीही वसतिगृह चालवण्यास मदत करण्याची इच्छा दर्शवली. आंधळा मागतो एक डोळा आणि अॅन्ड्रस देतो दोन डोळे! मग विचारूच नका. पडत्या फळाची आज्ञा मानून आम्ही तयारीला लागलो.

एके दिवशी मुलांच्या वसतिगृहामध्ये पालकांची बैठक बोलावली. पालकांनी सागरशाळा व वसतिगृहाची भरभरून स्तुती केली. या दोन्हीमुळे आमचा कसा विकास झाला हे सांगायला लागले. मग आम्ही मुलींचं वसतिगृह सुरू करायचं आहे असं सांगायला सुरुवात करताच, समोरच्यांच्या कपाळावर आठ्या पडायला सुरुवात झाली. 'मुलींना कामं असतात. मुली वसतिगृहात आल्या तर घरची कामं पडून राहतील, आमच्या मच्छी व्यवसायावर परिणाम होईल.' अशी धातूरमातूर कारणं सांगत विषयांतर करू लागले.

'तुमच्या मुलांचा विकास झाला असे म्हणता, तर मग मुलींचाही होऊ द्या ना!' असे सांगताच एक पालक तर 'माझ्याने हे ऐकवत नाही' असे कच्छी बोलीत बोलत तडक बाहेर गेले. ती बैठक अयशस्वी ठरली. बैठकीतील एकाही पालकानं आपल्या मुलीला पाठवण्याचं आश्वासन तर दिलं नाहीच, पण 'तुम्ही करत असलेला प्रयत्न स्तुत्य आहे' असंही म्हटलं नाही.

आम्ही निराश झालोच, पण धीर सोडला नाही. चौदा वर्षांपूर्वी जेव्हा सागरशाळा सुरू करत होतो, तेव्हा तरी आम्हाला कुठं प्रतिसाद मिळत होता! तेव्हाही आम्ही निराश होऊन 'ह्या लोकांना आपल्या मुलांना शिकवायचं नाही तर नको शिकवू देत' असं म्हणून गप्प राहिलो असतो, तर आज जी मुलं शिकून पुढे जात आहेत, त्यांचं काय झालं असतं? आमचे हे भूतकालीन अनुभव आम्हाला भविष्यकाळाचे वेध घ्यायला आणि बेत आखायला सामर्थ्य देत होते.

कोणत्याही परिस्थितीत मुलींचं वसतिगृह सुरू करायचं, असं आम्ही ठरवलं. या कामी आमच्या रंधबंदर सागरशाळेच्या शिक्षिका फाल्गुनी परमार, अरुणा परमार, अमीना जाम यांनी विशेष उत्साह दाखवला. रंधबंदरला त्यांच्याकडे पाचवी-सहावीत आलेल्या मुली शाळा सोडून जात, तेव्हा त्यांनाही वाईट वाटायचं. शिक्षिका आणि स्त्री ह्या दोन्ही भूमिकांतून मुलींच्या भविष्यकाळाबाबत त्या पालकांशी बोलून त्यांना राजी करू लागल्या.

वसतिगृह सुरू करण्यासंबंधी कोऑर्डिनेटर धर्मेद्रकुमारना सांगितलं, तेव्हा त्यांनीही आनंद व्यक्त केला. सेंटर कार्यालयासमोर दवाखान्याच्या बाजूला डॉक्टरांचं निवासस्थान रिकामं होतं. चारही बाजूंनी बंदिस्त, रस्त्यापासून दूर, फारसं कुणाचं येणं-जाणं नाही, समोर मोठा दरवाजा, या दरवाजाजवळ पोलीस खात्यातून निवृत्त झालेले वयोवृद्ध बाबाजी खाटला टाकून पडलेले. चौकीदाराची जसुरी नाही. सर्व दृष्टीने ही जागा सुरक्षित, व्यवस्थित. मनुभा जडेजा यांनी लगेच आत-बाहेर रंगकाम करवून घेतलं.

वसतिगृह सुरू करणं सोपं; परंतु ते चालवणं कठीण असतं. त्यातही मुलींचं म्हटलं, की आणखी अडचणी, आणखी जबाबदाऱ्या होत्या. त्यामुळे गृहमाता म्हणून त्या मुलींसोबत जी कुणी राहील तिच्यावरच वसतिगृहाचं भवितव्य अवलंबून असतं. ह्या मुलींना आपलेपणाने सांभाळणारी शिक्षिका समोर दिसत होती; परंतु घरदार, आई-वडील सोडून ती येईल का? तिला कसं सांगायचं? हे प्रश्न होतेच. पण ते उच्चारण्याआधीच फाल्गुनी परमारनं 'ही जबाबदारी मी घेईन' असं बोलून दाखवलं. आपल्या सगळ्या अडीअडचणी बाजूला सारून, तिने आई-वडिलांशी बोलून त्या निर्णयावर शिक्कामोर्तब केलं. अमीना जाम तिच्या मदतीला आली.

प्रायोगिक तत्त्वावर पाच मुली घेऊन वसतिगृह सुरू करायचं असं ठरवलं होतं, पण सहा मुली आल्या. वसतिगृहातील व्यवस्था पाहून मुली खुश झाल्या. झोपायला नव्या गाद्या, उशा, बंक बेड. आई-वडील मुलींना सोडायला वसतिगृहात आले तेव्हा तेही चकित झाले. 'आम्ही स्वप्नातही जे पाहिलं नव्हतं ते आमच्या मुलींना मिळत आहे' असं सांगून ती घरी जात आणि दुसऱ्या वेळेस दुसरी माणसं - काका-काकी, आजी-आजोबा मुलींचं होस्टेल बघायला येत.

मुली आनंदात दिवस घालवत होत्या. एके दिवशी हिरमुसल्या होऊन शाळेतून आल्या. कारण काय, तर ह्या मुली मच्छीमार समाजातील आहेत हे समजताच शाळेतील इतर मुली त्यांना हिणवू लागल्या. मासे खात असल्याबद्दल चिडवू लागल्या. त्यांतल्या एक-दोघी तर 'आम्हाला ह्या शाळेत जायचं नाही, आम्हाला घरी पोहोचवा' असा हट्ट धरून बसल्या. अमीबेन-फाल्गुनीबेननं समजावताच हळूहळू रडणं कमी झालं. मुली आल्या तेव्हा आणि नंतरची वेणी-

फणी, कपडेलते, बोलणं-चालणं, अभ्यास यांमध्ये फरक पडत गेला आणि चिडवणाऱ्या मुलींची तोंडं बंद झाली. त्या त्यांच्याबरोबर वसतिगृहात खेळायला यायला लागल्या.

कधी कधी होस्टेलवर आल्यावर मुलींच्या आया म्हणायच्या, "या मुली आता आमच्या आहेत असं वाटतच नाही इतका त्यांच्यात बदल झाला आहे."

इतके दिवस घरात कोंडल्या गेलेल्या मुलींना वसतिगृहात मोकळा श्वास घेता आला. घरी नुसतं काम, काम आणि काम! या कामामुळे जाम होणाऱ्या मुलींना वसतिगृहात उसंत मिळू लागली. वाचन, खेळ, संगणक-शिक्षण यांमुळे वेळ कसा निघून जातो हेही त्यांना कळत नव्हतं. शाळेला सुट्टी असली, की मुली घरी जात. एके दिवशी एक-दोघी म्हणाल्या,

"पुढच्या सुट्टीत आम्ही नाही घरी जाणार. आम्हाला घरी कंटाळा येतो. इथं होस्टेलात बरं वाटतं."

हे ऐकताच आम्हाला धक्का बसला. मुलींना होस्टेलमध्ये बरं वाटतं ही चांगली गोष्ट आहे; परंतु घरी कंटाळा येतो, घरी जाणार नाही, असं म्हणणं हे मात्र चांगलं नव्हतं. होस्टेलमध्ये सान्या सोयी-सुविधा होत्या म्हणून त्यांना आनंद होत होता, मन रमत होतं. समुद्रकिनारी छोट्याशा झोपडीत आल्यावर तो आनंद मावळत होता. जोपर्यंत त्यांच्या कुटुंबांची आर्थिक स्थिती सुधारत नाही, तोपर्यंत या झोपडीतच त्यांना दिवस काढायचे आहेत, हेच त्यांचं वास्तव आहे आणि वसतिगृहातून इथं यायला आपली मुलं कंटाळायला लागली, तर पुढे कसं होईल? त्यापेक्षा आताच त्यांना शाळेतून काढावं आणि मच्छी व्यवसायात गुंतवावं, असा आई-वडिलांनी विचार केला तर आताच कुठं प्रज्वलित झालेला शिक्षणाचा दिवा विझणार होता. पुन्हा अज्ञान-अंधःकाराचा वेढा पडणार होता. तसं होऊ नये म्हणून वसतिगृहातील विद्यार्थ्यांच्या मनात नसतानाही, सुट्टी पडली, की आम्ही त्यांना त्यांच्या घरी पाठवत होतो. घरी जाऊन काय काय केलं, मच्छी सुकवण्याच्या कामात आई-वडिलांना किती मदत केली, त्याचा हिशेब न चुकता घेत होतो.

अमिना. तिचं घरी न जाण्याचं कारण वेगळंच होतं. एके दिवशी ती फाल्गुनीला म्हणाली, "बेन, मी नाही आज घरी जाणार."

"का गं? सगळ्या मुली जातात. तुलाही गेलंच पाहिजे."

ती रडकुंडीस आली. घरी जायला नकार देत म्हणाली, "मी घरी गेले तर पुन्हा येणार नाही."

"का?"

“माझे आजोबा मला इथं पाठवायला तयार नाहीत. ते म्हणतात, अमिना आता मोठी झाली. मोठ्या मुलींना घराबाहेर कसं ठेवायचं? आमच्या शेजारची माणसं, नातेवाईकही माझ्या आई-बाबांना असंच सांगतात. माझ्या आई-बाबांची इच्छा आहे मला शिकवायची; पण आजी-आजोबांनी ‘नको’ म्हणून सांगितलं तर माझी काही धडगत नाही.”

अमिनाच्या म्हणण्यात तथ्य होतं. मुलांना शाळेत पाठवा असं सांगण्यासाठी आम्ही समुद्रकिनार्यावर जातो तेव्हा काहींचे आई-बाप पाठवायला तयार असतात; पण आजी-आजोबा मोडता घालतात. ‘जुवान’ मुलींना नजरेबाहेर कसं सोडणार? असा प्रश्न आमच्या तोंडावर मारतात.

यास्मिन सातवी पास झाली तेव्हा तिलाही आठवीत दाखल करायला घरची मंडळी तयार नव्हती. तेव्हा तिची आजी हयात होती. आजीसमोर धरणं धरलं तेव्हा कुठं तिनं संमती दिली. यास्मिन दहावी उत्तीर्ण झाली. तिची इच्छा होती अकरावीत जायची, पण त्या इच्छेला वाळवी लागली. यास्मिनची दुसरी बहीण आबेदा. तिनं शाळा अर्ध्यावर सोडली. मुलींचं वसतिगृह सुरू झालं नव्हतं तेव्हा तिचे बाबा म्हणत होते, “होस्टेल सुरू असतं तर मी माझ्या मुलींना पाठवलं असतं.” होस्टेल सुरू झालं. मुलींना बोलावायला गेलो तर नाही पाठवलं. काही लोक मला सांगतात, “मी पाठवायला तयार आहे, माझ्या घरच्या लोकांना जरा सांगा.” एक मुलगी फाल्गुनीला फोनवर पुनःपुन्हा सांगते, “बेन, माझ्या बाबांना सांगा मला होस्टेलात पाठवायला. मला शिकायचं आहे.”

आमच्या परीनं आमचे प्रयत्न सुरूच आहेत. कुणी ‘नाही’ म्हटलं, आमचा अपमान झाला, तरी आम्ही जातो. पालकांना भेटतो. मुलींना शिकायला पाठवा असं सांगतो. कधीच शाळेत न गेलेल्या त्या बहुतेक पालकांकडून आम्हाला नन्नाचा पाढा ऐकायला मिळतो. होस्टेलवर जाऊन पुढील शिक्षण घ्यायची इच्छा असलेल्या अनेक मुलींच्या मार्गात रूढी-परंपरेचे काटेच तेवढे पसरले होते.

बिचान्या मुली! आठवण आली, की सागरशाळेत शिकवलेलं गाणंच तेवढं गात राहतील -

‘बेटी हूँ मैं बेटी, मैं तारा बनूंगी...

तारा बनूंगी...!!

.....

.....!

छोट्या मुलांची मोठी मनं

रमजानचा महिना होता. रोझे असल्यामुळे मुलं उपवास पाळत होते. पहाटे पाच वाजण्याच्या आधी दही-रोटी खायची. दिवसभर पाणीच नव्हे, थुंकीही गिळायची नाही. संध्याकाळी सूर्यास्तानंतर भोजन करायचं. पूर्ण महिनाभर हे असं चालणार होतं. शाळेतून आल्यावर बहुतेक मुलं झोपी जात, ती चक्क संध्याकाळी उठत. परीक्षा जवळ आल्या होत्या; परंतु भुकेल्या पोटी त्यांना अभ्यासाचं महत्त्व कसं सांगायचं?

काही वर्षांपूर्वी मुलांना भेटण्यासाठी पालक यायचे, तेव्हा आपल्या मुलांनी रोझा पाळला म्हणून ते आनंदायचे. परंतु त्याचबरोबर छोट्या मुलांनी उपवास धरला नाही तरी हरकत नाही, असंही आम्हाला सांगायचे. मोठ्या लोकांना रूढी-परंपरा याबाबत सांगणं, त्यावर मतभेदांतरं मांडणे सोपं असतं; परंतु छोट्या मुलांसमोर रोझासंबंधी बोलणं कठीण होतं. ‘आम्ही होस्टेलमध्ये आहोत म्हणून शिक्षक रोझासंबंधी असं बोलतात. आम्ही घरी असतो, तर कुठं ऐकून घेतलं असतं?’ असा विचार त्यांच्या मनात येत कामा नये. आमचं ध्येय हृदयपरिवर्तन आहे, जबदस्ती नव्हे. शिक्षकांनी बळजबरीनं आमच्यावर निर्णय लादला असं होता कामा नये, याची काळजी घेत होतो. म्हणून त्यांच्या घरी जसा रोझा पाळत होते, ते घरी जे पदार्थ खात होते, ते सारे पदार्थ वसतिगृहात रमजान महिन्यात आणून मुलांना देत होतो.

एकीकडे उपवासाच्या ग्लानीमुळे झोपी गेलेल्या मुलांना उठवून जबदस्तीनं अभ्यासाला बसवण्यास आईचं हृदय तयार होतं नव्हतं आणि दुसरीकडे परीक्षा तोंडावर आली असता विद्यार्थ्यांना अभ्यास न करता दिवसा झोपी जायला

परवानगी देण्यास आपलंच शिक्षकी मन तयार नव्हतं. परंतु धार्मिक - आणि तेही मुलांच्या बाबतीत बजावण्यात कर्तव्य किती कठोर असतं तेही दिसत होतं.

शेवटी एके दिवशी मनाचा निर्धार करून मुलांशी बोलायचं ठरवलं. छोट्या मुलांना बाहेर पाठवून मोठ्या मुलांना खोलीत घेतलं. सेंटरमध्ये काही दिवसांसाठी म्हणून आलेला एम.एस.डब्ल्यू.चा एक शिकाऊ कार्यकर्ता सोबत होता.

शाळाप्रवेशोत्सवाच्या वेळी आम्ही महंमद पैगंबरांची शिक्षणविषयक वचनं सांगत होतो, त्याची विद्यार्थ्यांना आठवण करून दिली. 'ज्ञान दुश्मनासमोर लढताना ढालीसारखं उपयोगी येतं. मुलांना शिकवणं हे मुसलमानांचं कर्तव्य आहे. तुम्हाला शिकायचं असेल, तर तुम्ही चीनमध्येसुद्धा जावं' असं पैगंबरांनी शेकडो वर्षांपूर्वी सांगितलं आहे. आजच्या काळात असते तर त्यांनी याही पुढे जाऊन आपल्याला उपदेश केला असता. त्या काळात त्यांनी आपल्यापेक्षा वयानं जास्त असलेल्या विधवेशी लग्न करण्याचा क्रांतिकारी निर्णय घेतला होता. त्याकाळात धनिक लोक गरीब, गरजू लोकांना कर्ज देऊन त्यावर रगड व्याज उकळत होते. त्यामुळे गरीबांची स्थिती अधिकच खालावत होती. हे पाहून पैगंबरांनी व्याज घेणं निषिद्ध मानलं. भूक ही काय चीज आहे ती समजावी म्हणून रमजानच्या काळात रोझा-उपवास पाळावा असं सांगितलं. आपल्याला भूक लागते तशी दुसऱ्यालाही लागते. आपण भुकेले असतो तेव्हा खावची इच्छा होते. आपल्याजवळ असलेल्या वस्तू व पैशांतून आपण आपली भूक मिटवतो. पण ज्यांच्याकडे काहीच नसतं, ते कशी मिटवणार? म्हणून आपण त्यांना अन्नदान करायला हवं. जकात द्यायला हवी, असं सांगणारे महंमद पैगंबर हे मुसलमानांचेच नव्हे, तर सर्वांचेच मार्गदर्शक आहेत. भूक म्हणजे काय आहे हे तुम्हाला माहीत आहेच; आणि शिकण्यासाठी पैगंबरांनी काय सांगितलं हेसुद्धा तुम्हाला माहीत आहे. आता परीक्षा जवळ आली असता अभ्यास न करता, उपवास असतो म्हणून थकवा आल्यानं झोपी जाणं बरोबर आहे का, हे तुम्हीच ठरवा!" असं सांगून आम्ही दोघं बाहेर आलो.

दहाएक मिनिटांनी मुलंही बाहेर आली नि म्हणाली,

“आम्ही रोझा सोडतो सर!”

“मी कुठं असं सांगितलं?”

“तुम्ही काय सांगितलं आणि ते का सांगितलं हे आम्हाला माहीत आहे सर! पण आम्ही ठरवलंय, रोझा सोडायचा.”

“अरे पण...”

“सर, आमची शाळा दुपारी तीन वाजेपर्यंत असायची तेव्हा आम्हा सहा विद्यार्थ्यांसाठी तुम्ही दोन्ही हातांत जेवणाचे डबे घेऊन शाळेत येत होता. आम्हाला

जेवू घालून नंतरच परत जात होता. होस्टेलमध्ये आल्यावर आम्हाला कधीच उपाशी राहू दिलं नाहीत. रोटी-भात कमी पडला तर पुन्हा शिजवून खाऊ घातला आम्हाला.”

“तुम्ही परीक्षेच्या दिवसांत अभ्यास करत नाहीत यापेक्षा आमच्या डोळ्यांदेखत तुम्ही मुलं उपाशी असतात हे दुःख आम्हाला अधिक आहे रे!”

“म्हणूनच आम्ही ठरवलंय, उपवास सोडायचा...”

“पण तसं केलं तर तुम्हाला... घरच्यांना काय वाटेल?”

“काही वाटणार नाही. आता आम्हाला समजलंय.”

“चला रे, किचनमध्ये जाऊ...” एका मुलानं आवाज दिला.

“थांबा. आजचा रोझा मोडू नका. मी सांगतोय म्हणून रोझा मोडला असं होऊ देऊ नका. तुम्ही आजचा दिवस विचार करा. परंपरेनं चालत आलेल्या गोष्टी सहजासहजी सुटत नसतात. दुसऱ्या कुणी सांगितलं आणि मनात नसलं तर त्याचा मनावर वाईट परिणाम होतो. ज्यानं सांगितलं त्याच्याविषयी चीड निर्माण होते. तेव्हा तुम्ही आजचा रोझा पाळाच. ज्यांना उद्याचा रोझा पाळायचा असेल, तर तोही पाळा. नंतर पाळायचा की नाही ते तुम्हीच ठरवा. तुमच्या मनाला वाटेल तसं करा. माझी काहीच हरकत नाही. हां! पण आठवड्यातून शुक्रवारचा रोझा सर्वांनी पाळायचा. रमजानच्या शेवटच्या दिवसांत घरी गेलात, की तिथं राहिलेले रोझे पाळत चला.”

मुलांनी ते ऐकलं व तसं केलंही. दुसऱ्या दिवसापासून दुपारच्या वेळेस ते झोपी न जाता अभ्यासाला बसले. पुढे चांगल्या गुणांनी उत्तीर्णही झाले.

उपवासाची ही गोष्ट सेंटरचे समन्वयक धर्मद्रकुमारना कळली. त्यांनी सेंटरचे अध्यक्ष जी. जी. पारीख यांना सांगितलं. ते म्हणाले, “हे कसं काय केलं?”

“आम्ही काहीच केलं नाही. फक्त परिस्थिती समोर ठेवली. मुलं एवढी समजदार आहेत, कधी कधी मोठ्यापेक्षा छोट्यांनाच अधिक समजतं.”

‘छोटा मन मत करो

नया विश्वास तुम्हे दूंगा

नभ को तुम छू सके

आभास तुम्हे दूंगा’

बालसभेत मुलं गीतं शिकत होती आणि त्याचबरोबर आपल्या कृतीतून आभासच नव्हे, तर प्रत्यक्ष विश्वास देत होती.

सर्व शिक्षा अभियान

सागरशाळा सुरू झाल्या त्याच मुळी मुलांच्या शैक्षणिक गरजेतून. त्या सुरू करताना आपण शैक्षणिक संस्था स्थापन करावी, पुढे-मागे 'संस्था'निक व्हावे, असा उद्देश मुळीच नव्हता. त्यामुळेच सागरशाळा सुरू करण्यापूर्वी आणि त्या सुरू झाल्यानंतर आम्ही वारंवार जिल्हा शिक्षणाधिकारी, शिक्षण संचालनालय यांना निवेदनं सादर करून समुद्रकिनारी सरकारी शाळा सुरू करण्याची मागणी करतच होतो. एका पत्राला अनुसरून जिल्हा पंचायतीनं रंधबंदर-बावडीबंदर इथं शाळा घ्यायचा प्रस्ताव मान्य केला. ज्या बैठकीत हा ठराव संमत झाला होता, तीत जिल्ह्यात अन्य ठिकाणी शेतीवाडी विस्तारात शाळा सुरू करण्याचाही प्रस्ताव होता. त्यानुसार त्या भागात जिल्हा पंचायतीतर्फे शाळा सुरू झाल्या; पण रंधबंदर-बावडीबंदर इथं मात्र शाळा सुरू झालीच नाही. दरम्यानच्या काळात सर्व शिक्षा योजना आली आणि त्या योजनेखाली आमच्या सागरशाळांना व वसतिगृहाला मदत सुरू झाली. आमचा भार हलका झाला. जिल्हा पंचायत किंवा शिक्षण खात्याने एकदा शाळा सुरू केली, की मुलांची पुरेशी संख्या असेपर्यंत त्या शाळा सुरू राहतात; परंतु सर्व शिक्षा अभियानाचे तसे नसते. त्यांना दरवर्षी नव्यानं अर्ज करून मदतीची मागणी करावी लागते. त्यांचे नियम, अटी, निधीची उपलब्धता, अधिकाऱ्यांची अनुकूलता यांवर एस.टी.पी. (स्पेशल ट्रेनिंग प्रोग्राम) वर्ग अवलंबून राहतात. सर्वशिक्षा अभियान मदत देते म्हणून काही आम्ही सागरशाळा सुरू केल्या नव्हत्या! सागरशाळा सुरू केल्यावर आर्थिक टंचाईपायी सागरशाळा चालवण्यास अडचण भासू नये म्हणून सर्वशिक्षा अभियानाकडे मदत मागत होतो. त्यामुळे त्यांची मदत बंद झाली तरी अन्य

संस्था व दाते यांच्याकडून आर्थिक मदत घेऊन सागरशाळा सुरूच राहिल्या. दुसरीकडे सरकार दरबारी अर्ज-विनंत्याही सुरूच ठेवल्या.

समुद्रकिनार्यावर सरकारनं शाळा सुरू कराव्यात अशी मागणी करूनही संबंधित शिक्षणाधिकाऱ्यांकडून उत्तरं न आल्यानं माहिती अधिकाराखाली अर्ज केले, तरीही नीट उत्तरं मिळेनात. शेवटी मुख्यमंत्र्यांना निवेदन पाठवलं. मुख्यमंत्री कार्यालयात माहिती अधिकाराखाली अर्ज करताच सरकारी यंत्रणेस जाग आली. राजधानी गांधीनगरहून जिल्हा कार्यालय, भूज आणि भूजहून तालुका कार्यालय मुंद्रा असा आमच्या पत्राचा उलटा प्रवास सुरू झाला आणि तालुक्यातून अधिकारी युसुफ मेहरअली सेंटरच्या कार्यालयात आले. त्यांनी मुलांच्या संख्येबाबत चौकशी केली आणि इतर माहिती घेऊन ते निघून गेले; पण मूळ समस्या तशीच राहिली.

मध्यंतरी कधीतरी एस.एस.ए.चे ब्लॉक कोऑर्डिनेटर यायचे. बालमेळा आयोजित करायचा आहे असं सांगून कार्यक्रम करायचे, फोटो घ्यायचे आणि निघून जायचे. एकदा तर चक्क फेब्रुवारी महिन्यात एकेक बॅग भरून सामान मुलांना दिलं. त्रगडी सागरशाळेतील मुलांना मांडवी इथं शैक्षणिक सहलीला नेलं. सागरशाळा सुरू करायच्या आम्ही, चालवायच्या आम्ही, बऱ्यावाईटाची जबाबदारी घ्यायची तीसुद्धा आम्ही आणि एस.एस.ए.नं कधीतरी येऊन थोडंफार शैक्षणिक साहित्य द्यायचं अन् स्वतः समुद्रकिनार्यावर शाळा चालवतो असं सांगायचं, हे कसं चालायचं? कुणीतरी येऊन तीन-चार तासांचे एसटीपी वर्ग नव्हे, तर ज्याप्रमाणे अन्य ठिकाणच्या मुलांसाठी सरकार शाळा सुरू करते, त्याचप्रमाणे समुद्रकिनारीही तशाच प्रकारच्या पूर्ण वेळ शाळा सरकारने सुरू कराव्यात, अशी आमची स्वच्छ मागणी होती. ही जबाबदारी सरकार टाळत होतं.

एके दिवशी एस.एस.ए.मधून जिल्हा पातळीवरील अधिकारी सेंटरच्या कार्यालयात आले. बरोबर स्थानिक शाळेतील एक शिक्षकही होते. सेंटरच्या समन्वयकांना त्यांनी आपल्या भेटीचा उद्देश स्पष्ट केला. समुद्रकिनार्यावरील मुलांना वाहनव्यवस्था करून गावच्या शाळेत आणायचं आणि समुद्रकिनार्यावरील मुलांची शैक्षणिक समस्या सोडवायची, असं त्यांनी सांगितलं. तसं ठरलंही.

ते बैठकीतून उठता-उठता मी म्हटलं, "इतका वेळपर्यंत मी काही बोललो नाही. आता मी जे बोलेल ते सेंटरचा कार्यकर्ता म्हणून नव्हे, तर इतक्या वर्षांच्या अनुभवानं मला जे वाटतं ते मी आपल्यासमोर मांडतो. माझंच म्हणणं खरं आणि त्या म्हणण्याप्रमाणेच आपण केलं पाहिजे असाही माझा आग्रह नाही. आम्ही लक्षात घ्यायला हवं, की मच्छीमारांची मुलं त्यांचे 'हेल्पिंग हँड' आहेत. त्यांना तुम्ही गावात आणायचं ठरवलं, तर पालक त्यांना पाठवतील काय? मुलं आई-वडिलांना त्यांच्या व्यवसायात मदत करतात हे लक्षात घेऊन आम्ही काही अंशी

त्यांच्या सोयी आणि वेळेनुसार सागरशाळा चालवतो. काही अपवाद सोडले, तर सरकारी शाळांतील बहुतेक सुट्ट्या हिंदू सणांनुसार दिल्या जातात. दिवाळी, नवरात्र यांसारख्या अनेक सणांना शाळेला सुट्ट्या असतात; परंतु मुस्लीम सणांसाठी त्या कमीच असतात. सागरशाळेत आम्ही दीर्घ सुट्ट्या न घेता शाळा चालवतो. सणानिमित्त मच्छीमार लोक आपापल्या गावाला गेले, की नाइलाजाने शाळा बंद ठेवतो. हे दिवस अन्य सुट्ट्यांत शाळा चालवून भरून काढतो. रंधबंदरला भद्रेश्वरप्रमाणेच लुणी आणि वंडी गावातलेही विद्यार्थी येतात. त्यामुळे तिथली विद्यार्थ्यांची संख्या दीडशेच्या आसपास असते. वाघेरवास-भद्रेश्वरच्या शाळेला दोनच खोल्या आहेत. इतक्या मुलांना तिथं सामावून घेणं शक्य आहे का? वाहनव्यवस्था कराल म्हणता, पण त्यासाठी दरदिवशी दर विद्यार्थ्यासाठी दहा रुपये खर्च करणार. इतक्या पैशात कुणी वाहनचालक रंधबंदरहून भद्रेश्वरला मुलांची ने-आण करायला तयार होईल का? उघड्या छकड्यातून मुलांना कोंबून आणलं अन् उद्या एखादा विद्यार्थी पडलाबिडला, तर त्याची जबाबदारी कोणाची? ही समस्या फक्त रंधबंदरच्याच मुलांची आहे असं नाही, तर गरुडिया, बावडीबंदर, लुणी, जुनाबंदर, वीराबंदर, कुतडी यांसारख्या दूरवरच्या मुलांना आपण त्या-त्या गावात आणणार का? त्यांचे प्रश्न कसे सोडवणार?"

हा असा विचार त्या अधिकाऱ्यांनी केलाच नव्हता. त्यांच्याकडे या प्रश्नांची उत्तरं नव्हती. त्यामुळे पाच मिनिटांपूर्वी समुद्रकिनाऱ्यावरील विद्यार्थ्यांना गावच्या शाळेत आणायचा जो विचार त्यांनी केला होता, तो तसाच सोडून ते जे परत गेले, ते पुन्हा आलेच नाहीत.

दरम्यानच्या काळात सी.आर.सी.नं शेखडियाची मुलं ज्या समुद्रकिनाऱ्यावर जातात त्या जुनाबंदरवर पालकांची बैठक घेऊन त्यांच्यासमोर आपला प्रस्ताव ठेवला. सर्वशिक्षा अभियानाचा प्रस्ताव आम्ही ठोकरतो असा त्यांचा समज होऊ नये, पालकांनी त्यांना हवा तो निर्णय स्वतंत्रपणे घ्यावा, ही भूमिका घेऊन आम्ही त्या बैठकीस गेलो नाही. पण पालकांनीही जुनाबंदरहून आठ-दहा कि.मी. अंतरावरील गावच्या शाळेत दारोज लहान मुलांना पाठवणं शक्य होणार नाही' असं सांगून त्या योजनेस नकार दिला.

एके दिवशी शिक्षणाधिकाऱ्यांची त्यांच्या कार्यालयात जाऊन भेट घेऊन त्यांना समुद्रकिनाऱ्यावरील प्राथमिक शिक्षणाची समस्या कथन केली असता त्यांनी सर्वशिक्षा अभियानाचे जिल्हाप्रमुख अधिकारी तसंच साहाय्यक शिक्षणाधिकारी यांना आपल्या चेंबरमध्ये बोलावून घेतलं व चर्चा पुढे सुरू केली. मी एकेक समस्या मांडत होतो, तेव्हा सर्वशिक्षा अभियानाचे ते अधिकारी अधूनमधून खुलासा करायचा प्रयत्न करत होते. मी आजवरचा अनुभव सांगत होतो. ते

अधिकारी आपल्या सहकाऱ्याला म्हणाले,

“आता तुम्ही गप्प राहा. हे जे इतकी वर्षं शाळा चालवतात, ते काय म्हणतात ते आधी ऐकून घ्या.”

एका कागदावर नकाशा काढत मी सागरशाळा आणि गावची शाळा यामधलं अंतर, विद्यार्थ्यांची संख्या, गावातील शाळांची नावं हे सर्व सांगून अडचणी व त्यांवरील उपाय सांगत होतो. सप्टेंबर महिन्यात मच्छीमारांची मुलं आपल्या पालकांबरोबर समुद्रकिनाऱ्यावर जातात तेव्हा गावच्या शाळेतील विद्यार्थ्यांची संख्या कमी होते. शक्य झाले आणि मूळ शाळेवर काही परिणाम होत नसेल, तर सप्टेंबरपासून एप्रिलपर्यंत शाळेतील तात्पुरती सोय म्हणून एक-दोन शिक्षकांना सागरशाळेत पाठवावे आणि पुढे कायमस्वरूपी शाळा सुरू कराव्यात, असा प्रस्ताव मांडला.

जिल्हाधिकाऱ्यांनी एक तारीख नक्की करून त्या दोन्ही अधिकाऱ्यांना सागरशाळांना भेट देऊन ह्या समस्येवर काय तोडगा काढता येईल यासंबंधीचा अहवाल आपल्याला सादर करायचा आदेश दिला. त्या दोन्ही अधिकाऱ्यांचे फोन नंबर मला दिले. सेंटरचा फोन नंबर त्यांना दिला. परंतु दिलेल्या तारखेस ते दोघं आलेच नाहीत. फोन करून विचारलं तेव्हा, ‘काम पडलं. नंतर येऊ’ असं सांगत राहिले.

मी नंतरही अनेक वेळा फोन केला, पण त्यानंतरही त्यांचा ‘नंतर’ कधी आलाच नाही.

भारतातील सर्व मुलांना शिक्षण दिले जाईल असं आपल्या संविधानात अभिवचन दिलेलं आहे. देश स्वतंत्र होऊन पासष्ट वर्षं झाली, तरी आपण निरक्षरता निर्मूलन करू शकलो नाही. पुढे शिक्षण हक्क कायदा आला, पण त्याचा फायदा दुर्लक्षित मुलांपर्यंत पोहोचवण्यात आपली यंत्रणा काही पूर्णपणे यशस्वी ठरली नाही. शिक्षणापासून वंचित असलेल्या मुलांना शिक्षणाच्या मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी देशभर सर्वशिक्षा अभियान सुरू झालं. ‘कागदी घोडे खूप उडाले, पण तेही लाल फितीत अडकून पडले.

सरकारी मदत मिळाली तर तिचं स्वागत करून आणि नाही मिळाली तर हातपाय न गाळता सागरशाळा चालू ठेवणं आवश्यक होतं. समुद्रकिनाऱ्यावरील मुलांचं शिक्षण सुरळीतपणे चालण्यासाठी आम्हाला सरकारचं सर्व शिक्षा अभियान फारसं कामी येत नसलं, तरी हितचिंतक आणि दात्यांसमोर हात पसरत आमचं ‘सर्व शिक्षा अभियान’ चालूच ठेवणं आम्हाला क्रमप्राप्त होतं.

हिंसा आणि अहिंसा

दुपारची वेळ. जेवण झाल्यावर वर्तमानपत्र चाळत खोलीत बसलो असता एकाएकी बाहेरून “मारा, मारा, तो बघा त्या बाजून पळाला. काठी घे, काठी” असा गलका ऐकू आला. बाहेर येऊन पाहतो, तो वसतिगृहातली सात-आठ मुलं काठ्या, दगड घेऊन धावत होती. मी जाईपर्यंत त्यांनी त्याचा दगड मारून चेंदामेंदा केला होता. पुढे होऊन बघितलं तर काय! एक कर्चिडा - सरडा - निपचित पडला होता. तो मरून पडला होता, तरीही दोन विद्यार्थी हातातल्या काठ्या त्याच्या डोक्यावर घालत होते.

“अरे बस. त्या मेलेल्याला आणखी काय मारता! मेलला ना तो?” मी एकाच्या हातातली काठी हिसकावत म्हणालो.

“तुम्हाला माहीत नाही सर, यांना असंच मारलं पाहिजे!”

“अरे, पण का? त्यानं काय नुकसान केलं तुझं? तुला तो चावला? काय केलं त्यानं तुला?”

“आमचं काही नाही केलं, पण आमच्या श्याम हुसेनना त्रास दिला.” दुसरा विद्यार्थी बोलला.

“इमाम हुसेनना त्रास दिला?”

“हो, हो...” आता इतर बऱ्याच विद्यार्थ्यांनीही सूर मिसळला.

“मी नाही समजलो. सांगा बरं काय केलं या सरड्यानं?”

“इमाम हुसेन जेव्हा अंधोळ करायला जात होते, तेव्हा त्यांनी अंधोळीसाठी काढलेल्या पाण्यात कर्चिडा पडला आणि त्यानं ते पाणी विटाळलं. त्यामुळे इमामांना स्नान करता आलं नाही.”

“कुणी सांगितलं तुम्हाला हे?”

“आमची मोठी माणसं सांगतात. तीसुद्धा मारतात यांना. आम्ही कुणीही कुठंही कर्चिडा दिसला, की त्याला मारून टाकल्याशिवाय स्वस्थ बसतच नाही कधी.”

मी हे पहिल्यांदाच ऐकत होतो. आता त्यांना काय सांगावं तेच कळत नव्हतं. सरड्याची हत्या श्याम हुसेनच्या अंधोळीशी - प्रत्यक्ष धर्माशी - जोडली होती. यावर अधिक भाष्य करणं म्हणजे धर्मावर बोलणं होणार होतं. तरीही गप्प राहणं म्हणजे त्यांच्या कृतीला मान्यता देण्यासारखं होतं.

“अरे, पण हा कर्चिडा! त्याचा जीव केवढा, त्याचं वय ते काय! इमाम हुसेनच्या काळात हा कुठं होता?”

“तो नसला म्हणून काय! त्याचे आजोबा, पणजोबा, आजोबाचे पणजोबा; कुणी तरी असतीलच ना?”

“असं होय...” आता त्यांना कसं समजवायचं असा विचार करत होतो.

काही वेळानं एक मुलगा दुसऱ्या मुलानं त्याच्या डोक्यावर चापट मारल्याची तक्रार घेऊन पुढं आला. त्या दोघांना बाजूला घेऊन समजावलं आणि पुढं येऊन इतर विद्यार्थ्यांना म्हटलं,

“हे बघा, यानं त्याला का मारलं माहीत आहे? त्याच्या आजोबानं याच्या आजोबाला थप्पड मारली होती म्हणून यानं त्याच्या नातवाला थप्पड मारून सूड उगवला म्हणा किंवा फिटफाट केली.”

“हे कसं काय? याच्या आजोबाला त्याच्या आजोबानं मारलं असेल. त्यात याचा, नातवाचा काय दोष?”

“मग मी असं विचारलं तर चालेल का, की या कर्चिड्याचे आजोबा, पणजोबा, खापरपणजोबा इमाम हुसेनच्या अंधोळीच्या पाण्यात पडले असावेत, यात या कर्चिड्याचा दोष आहे का काही?”

“नाही.” सर्वांचं एका आवाजात उत्तर आलं.

“नाही? या सरड्याचा काही दोष नाही, तर तुम्ही का जीव घेतला त्याचा?”

या प्रश्नानं क्षणभर शांतता पसरली. सारी मुलं अवाक झाली.

“सर, चुकलं आमचं. आम्ही या सरड्याला मारायला नको होतं सर!”

“आम्ही यापुढे नाही मारणार या सरड्यांना कधी...”

त्यानंतर वसतिगृहाच्या आवारात अनेकदा कित्येक सरडे इकडून तिकडं सरपटताना विद्यार्थी पाहत होते; पण त्यांनी दगड उचलल्याचं कधी पाहिलं नाही.

एके दिवशी वसतिगृहाच्या छतावर खेळत असताना काही लहान मुलांना साप दिसला. त्याबरोबर घाबरेघुबरे होऊन त्यांनी ते खाली येऊन त्यांनी ते मोठ्या

मुलांना सांगितलं. एकानं सवयीप्रमाणे धावत जाऊन लांब काठी आणली; पण दुसऱ्यानं ती हिसकावून घेतली आणि धावत जाऊन बाथरूमजवळ पडलेला पाईपचा तुकडा आणला. त्याच्या एका तोंडावर प्लास्टिकची बॅग बांधली आणि तो पाईप सापाच्या मार्गावर तोंडापुढे ठेवला. साप सरपटत-सरपटत पुढे आला आणि बीळ आहे असं समजून आत घुसला. त्याबरोबर त्या मोठ्या मुलानं पाईप उचलला, त्यावर प्लास्टिकची दुसरी पिशवी बांधली आणि त्या सापाला दूरवर जंगलात नेऊन सोडून आला.

एवढे दिवस 'प्राणिमात्रांवर दया करा' यांसारखे सुविचार तेवढे फळ्यावर लिहिणारे विद्यार्थी, आता त्या शब्दांत जीव ओतू लागले.

रोज संध्याकाळी सात ते आठ या दरम्यान वसतिगृहात बालसभा होते. प्रार्थना, सुविचार, अर्थविस्तार, दिनविशेष सांगून झाल्यावर प्रत्येक विद्यार्थी दिवसभरात घडलेल्या बऱ्यावाईट गोष्टींचा आढावा घेतो. एके दिवशी एक विद्यार्थी म्हणाला,

“सर, आज सुलेमाननं शेजारच्या लोकांचं जाळं तोडलं.”

“सुलेमान, उभा राहा.”

सुलेमान आणि आणखी एक मुलगा उभा राहिला.

“का तोडलं तुम्ही शेजाऱ्यांचं जाळं?”

“.....”

“सुलेमान, मी काय विचारतोय? ऐकू येतंय ना तुला? तू का तोडलंस जाळं त्याचं?” काहीसा आवाज चढवत मी म्हणालो.

“सर, आम्ही इथं छतावर खेळत होतो, तेव्हा पाहिलं, की होस्टेलच्या मागे झुडपाजवळ दोघं जण घुटमळत होते. ते निघून गेल्यावर आम्ही खाली उतरलो आणि तिथं जाऊन पाहिलं, तर त्या माणसांनी तिथं झुडपांवर पक्ष्यांना पकडण्यासाठी जाळं पसरलं होतं. आम्हाला ते पाहावेनासं झालं. आम्ही का त्यांना या पक्ष्यांना मारू द्यायचं? तुम्हीच तर सांगता ना, प्राणिमात्रांना मारायचं नाही म्हणून?”

सुलेमानच्या प्रश्नानं मला धपाटा दिला.

सर्वोदयवाद्यांच्या एका मेळाच्या निमित्त मुंबईला गेलो होतो. युसुफ मेहरअली सेंटरचे अध्यक्ष डॉ. जी. जी. पारीख तसंच सामाजिक क्षेत्रात काम करणारी वेगवेगळ्या संस्थांमधली जाणती मंडळी जमली होती. मधल्या वेळात जी. जी. मला जवळ बोलावून बुजूर्ग लोकांची ओळख करून देत व आपल्या कच्छच्या कामाची माहिती देत होते.

दुसऱ्या दिवशी पहाटे अंधोळ करण्यासाठी बाथरूममध्ये जात असता एका वयोवृद्धानं मला जवळ बोलावलं. दाढीवरचा रेझर थांबवत ते म्हणाले, “तुमचं काम चांगलं आहे. पण मला वाटतं, तुम्ही या मच्छीमारांना आता शेती शिकवली पाहिजे.”

त्यांच्या सांगण्याचा रोख माझ्या लक्षात आला नि मी लगेच म्हणालो, “शेतकरी आत्महत्या करतोय. मच्छीमारांनासुद्धा कसं त्याच मार्गावर पाठवायचं?”

माझं बोलणं त्यांना पसंत पडलं नसावं. ते लगेच म्हणाले, “जी.जी.ना सांगावं लागेल, तुम्ही असं म्हणता म्हणून!”

“हो, हो, सांगा ना!”

मला वाटलं, हे काय जी.जी.ना सांगणार! आणि जी.जी.ना सांगण्यासारखं आहे तरी काय यात!

अंधोळ आटोपून बाहेर आलो, तर जी.जी. बाहेर खुर्चीवर बसले होते. मघाचे जी.जी.चे मित्रही जवळपास होते. मला बघताच ते म्हणाले,

“जी.जी., मी म्हटलं मच्छीमार मुलांना शेती शिकव, तर हा म्हणतोय, शेतकरी आत्महत्या करतात.”

“असं म्हणालास तू?” जी.जी.नी विचारलं.

“हो. शेतकऱ्यांना त्यांनी उत्पादन केलेल्या शेतमालाला योग्य भाव मिळत नाही. बी-बियाणे, खतांच्या किमती वाढत आहेत. शेती करणं परवडत नाही. शेतकरी कर्जबाजारी होत असल्यानं आत्महत्या करत आहेत. त्यामानानं मच्छीमार जे काम करत आहेत, त्यानं त्यांची रोजीरोटी सुटत आहे. दैनंदिन खर्च भागत आहे. हजारो मच्छीमार, ज्यांना स्वतःची थोडीशीही जमीन नाही, ते शेती कशी करणार? मच्छीमार समुद्रातील लाटांवर स्वार होऊन, काही ना काही कमावतात, कुटुंबीयांचा चरितार्थ चालवतात; त्यांना मच्छीमारीपासून शेतीकडे वळवायचं? कारण काय, तर ते मासे पकडतात, जीवांची हिंसा करतात म्हणून? माशांची ‘हत्या’ आणि माणसांच्या ‘आत्महत्या’ यांपैकी घातक काय आहे? माणसांच्या ‘आत्महत्या’ ना?”

जी.जी.कडे माझ्यासंबंधी सांगायला आलेले ते ज्येष्ठ कार्यकर्ते काहीही बोलले नाही. ते काही बोलले नसले, तरी मी ताडले होते, की ते जैन आहेत. ‘अहिंसा परमो धर्मः’ ही शिकवण आचरण करत त्यांचं पाऊण आयुष्य गेलं होतं. तरीही जीवनभर जपलेल्या मूल्यांचा प्रचार आणि प्रसार करण्याचं काम इमानेइतबारे करणाऱ्या त्या वयोवृद्धांचा आदर बाळगत असताना माझ्या मनात ‘आदर्श मूल्य’ आणि ‘व्यवहार’ यांची ओढाताण होत होती. मुंग्यांना साखर खाऊ घालणाऱ्या माणसांनी मच्छीमारांना मदत करताना हात आखडावेत का?

तसंही वसतिगृहातल्या मुलांना आम्ही शेती शिकवतो. मुलं परसबाग करतात. त्यात मिरची, भेंडी, टोमॅटो यांसारखी भाजी पिकवतात. पोटाची खळगी भरण्यासाठी मच्छीमार मासेमारी करतात. मुलं सुट्टीत घरी आल्यावर जाळं घेऊन वडिलांबरोबर मासे पकडायला जातात. पण त्याचबरोबर इकडं कुणी श्रील, गंमत, टाईमपास म्हणून पक्ष्यांना पकडण्यासाठी जाळं अंथरलं, तर ते गुपचूप तिकडे जाऊन ते गुंडाळून फेकूनही देतात. साप कधीच दूध पीत नसला, तरी लोक नागपंचमीला दूध-लाह्या अर्पून पूजा करतात; पण एरवी घरात शिरला तर ठार मारतात! पक्ष्यांचा किलबिलाट कुणाला आवडत नाही! काही माणसं त्यासाठी पक्ष्यांचे पिंजरे आणून दारावर बांधतात. परंतु वसतिगृहातल्या मुलांना असं करावंसं वाटतच नाही, कारण वसतिगृहाच्या छपराच्या वळचणीला पक्षी निर्भयपणे येऊन घरटी बांधतात, अंडी घालतात, त्यातून पिल्लं निघाली, की ती त्यांना खाऊ आणण्यासाठी निःसंकोचपणे बाहेर जातात, चोचीत दाणा घेऊन परत येतात, या चोचीतून पिल्लांच्या चोचीत भरवतात. आई-वडिलांपासून दूर असलेली वसतिगृहातली मुलं पक्ष्यांचं मातृप्रेमाचं दृश्य पाहून हरखून जातात.

मुग्यांना साखर खाऊ घालणारे, कुत्र्यांना ग्लुकोज बिस्किट आणि शिरा देणारे लोक ज्या गुजरातेत पाहिले, त्या गुजरातेत अमुक जातीधर्माचे लोक दहशतवादी, खुनशी प्रवृत्तीचे असतात, असाही अपप्रचार केला जातो. धर्माच्या नावानं 'प्राणिहत्या' अनेक धर्मांत होत असते; परंतु पोटाची खळगी भरण्यासाठी मासे पकडणाऱ्या लोकांना 'ते हिंसा करतात' म्हणून नाकं मुरडणारे, त्यांना मदतीचा हात नाकारणारे 'अहिंसावादी'ही आढळतात.

आमच्या वसतिगृहातील मुलं सुट्टीत समुद्रकिनारी गेल्यावर कुटुंबाच्या चरितार्थाचा व्यवसाय म्हणून मासे पकडतात, पण त्याचबरोबर वसतिगृहाच्या परिसरात आलेल्या सापाला पकडून जंगलात नेऊन सोडतात. माशांची 'हिंसा' करणारे हे 'अहिंसक' विद्यार्थी भूतदयेचा पाठ शिकवतात आणि जगतातही!

आमच्या हातात गळ नाही

सन २००१ पासून सागरशाळांच्या माध्यमातून युसुफ मेहेरअली सेंटर, कच्छमधील मांडवी, अंजार व मुंद्रा तालुक्यातील समुद्रकिनार्यावरील मच्छीमारांसाठी काम करत आहे. सुरुवातीच्या काळात घरोघरी जाऊन मुलांना शाळेत बोलावून आणावं लागत असे. हळूहळू मुलं स्वतःहून यायला लागली. मुलांत बदल घडत असताना पालकांतही जागृती आणणं जरूरीचं होतं. शिक्षण देणं हे युसुफ मेहेरअली सेंटरचंच काम आहे असं नव्हे, तर आपणही त्यात सहभाग द्यायला हवा, ही जाणीव त्यांच्यामध्ये रुजवायला हवी होती.

मुलांना पाटी-पेन्सिल, वह्या-पुस्तकं, नाश्ता, बॅगा... सर्व काही देत होतो. पालकांवर कोणताच आर्थिक बोझ पडत नव्हता. शिक्षण देणं हे युसुफ मेहेरअली सेंटरचं काम आहे, त्यांनीच सारी शिक्षणसामग्री द्यायला हवी, अशी पालकांची धारणा होती. मुलांना खाऊ घेण्यासाठी पालक त्यांना दहा-वीस रुपये द्यायचे; परंतु पेन्सिल नसली, तर शाळेतून कधी मिळणार याची वाट बघायचे. दात्यांकडून मिळालेल्या मदतीतून आम्ही मुलांना ह्या वस्तू देत होतोच; पण पालकांनी पूर्णपणे यावरच विसंबून राहायचं नाही, हे पालकांना कळायला हवं. सरकारी दवाखाना बंद असला तर आपण खासगी डॉक्टरकडे जातो, एस.टी. आली नाही तर स्पेशल गाडी भाड्यान घेऊन इच्छित स्थळी जातो, रेशनिंगवर धान्य आलं नाही तर दुकानातून धान्य घेऊन येतो; त्याचप्रमाणे मुलांच्या शाळेतून पेन्सिल मिळाली नाही तर ती दुकानातून आणून द्यावी असं जोपर्यंत पालकाला वाटणार नाही, तोपर्यंत तो आपल्या मुलाला शिकवण्यात रस घेणार नाही. शिक्षण ही गुंतवणूक आहे. त्यासाठी आपण आपल्या मिळकतीतून थोडा तरी भाग खर्च

करायला हवा, हे पालकांच्या मनावर बिंबवणं गरजेचं होतं. युसुफ मेहरअली सेंटर आज आहे, उद्या इथं नसलं तरीसुद्धा आम्ही आमच्या मुलांना शिकवणार, ही भावना पालकांच्या मनात रुजवणं, लोकशिक्षण करणं हेही सागरशाळेचं काम आहे, असं ठरवून त्या दिशेनं पावलं टाकली.

२६ जानेवारी. भारताचा प्रजासत्ताक दिन. सागरशाळा सुरू झाल्यापासून हा राष्ट्रीय सण आम्ही समुद्रकिनाऱ्यावर एखाद्या सणासारखाच उत्साहानं साजरा करत आलो आहोत. प्रभातफेऱ्या, ध्वजारोहण, सांस्कृतिक कार्यक्रम आटोपल्यानंतर सर्वांना कच्छमधील 'साठ' नावाची खास मिठाई वाटत असू. कधी कधी गावचे दुकानदार, मच्छी-विक्री ठेकेदार किंवा अन्य कुणी हितचिंतक मिठाईचा खर्च द्यायचे.

एके दिवशी आम्ही शिक्षक-बैठकीत ठरवलं : लोकांनी लोकांसाठी चालवलेलं लोकांचं राज्य म्हणजे लोकशाही. मग हा लोकशाहीचा, प्रजासत्ताक दिवस आम्ही आपला दिवस केव्हा मानणार? वर्षातून कितीतरी धार्मिक सण आपण साजरे करतो, तसा हा वर्षातला एक दिवस सर्व मिळून का साजरा करू नये? ह्या वर्षी प्रजासत्ताक दिनासाठी कुणी एक माणूस खर्च नाही करणार; प्रत्येक बंदरावर सारे पालक मिळून खर्च करणार. बस्स. ठरलं. त्यानुसार सारे शिक्षक कामाला लागले. आपापल्या सागरशाळेत कार्यक्रम करण्यासाठी वर्गणी जमवायला लागले. हा नवीन प्रकार पुढे येताच पालकांमधून संमिश्र प्रतिक्रिया यायला लागल्या. 'पूर्वी वाय.एम.सी. सर्व काही देत होती, मग आताच का वर्गणी मागते?' इथपासून 'वाय.एम.सी.ला भीक लागली का?' इथपर्यंत लोक बोलायला लागले. ते ऐकून काही शिक्षक हिरमुसले. वैतागले. एकीकडे असे कटू अनुभव, तर दुसरीकडे रंधबंदरला ज्याच्या घरातली चार मुलं सागरशाळेत येतात त्यांच्या पालकांनी प्रत्येकी शंभर याप्रमाणे चारशे रुपये आणून दिले.

"हे चारशे रुपये घेणं बरोबर नाही. आपल्याला लोकसहभागातून लोकशाही दिन साजरा करायचा आहे, म्हणून आपण कुणा एकाकडून मदत न घेता लोकांकडून मदत घ्यायचं ठरवलं आहे. मग एकाच पालकाकडून चारशे रुपये घेणं बरोबर आहे का? आपण एकेका विद्यार्थ्याचे दहा-दहा रुपये याप्रमाणे चाळीस रुपये घेऊ फार तर आणि बाकीचे तीनशे साठ रुपये साभार परत करू. आपल्याला लोकांवर पैशांचा भार टाकायचा नाही. त्यांना राष्ट्रीय कार्यक्रमात, लोककर्तव्यात सहभागी करून घ्यायचं आहे."

शिक्षकांना हे पटलं. त्यांनी त्याप्रमाणे केलं.

सागरशाळेत हा असा प्रजासत्ताक दिन साजरा होऊ लागला.

जुनाबंदरच्या विद्यार्थ्यांना गणवेश शिवायचा होता. पालकांना सांगितलं,

'कपडा आम्ही देऊ, शिवणखर्च तुम्हाला द्यावा लागेल.' पालक तयार झाले.

लुणीला सागरशाळा 'सेमी परमनंट' इमारतीत भरते. तिला रंग लावायचा होता. शिक्षकाला म्हटलं, "मुलांना शाळा आपली वाटू दे. रंगकामाचा अनुभव घेऊ दे." शिक्षकानं तसा प्रयत्न केला. काही पालक भांडायला आले. 'आमच्या मुलांकडून काम करून घेता, तुम्ही पैसे खाता.' मला हसू आलं; परंतु आमचे शिक्षक दुःखीकष्टी झाले. मी म्हटलं, "अरे बाबा, हाताची पाचही बोटे सारखी नसतात. सान्या पालकांचे विचार एकसारखे नसतात. हे असं चालायचंच. लोक तोंडात येईल ते बोलणार. सावित्रीबाईंवर लोकांनी शेणाचे गोळे फेकले, तरी त्यांनी आपलं काम नाही सोडलं. आपल्याला कुणी काही बोललं म्हणून काय आपण निराश व्हायचं? जे सोबत येतील त्यांना घेऊन काम करायचं."

सागरशाळेत लोकसहभाग वाढावा; ही सागरशाळा वाय.एम.सी.ची नाही, तर आमची आहे अशी भावना निर्माण व्हावी; उद्या वाय.एम.सी. नसली तरी आम्ही आमच्या खर्चाने मुलांना शिकवू, हायस्कूल-कॉलेजमध्ये पाठवू अशी जिद्द त्यांच्यात निर्माण व्हावी यासाठी आम्ही प्रयत्न करत होतो. हळूहळू लोकांचा प्रतिसाद मिळायला लागला. तोच...

समुद्रकिनाऱ्यावर पावर प्लॉट, एस.ई.झेड. यांसारखे मोठमोठाले प्रकल्प यायला लागले. मच्छीमारांच्या पारंपरिक वाटा बंद झाल्या. त्यांच्या होड्या, ट्रॉलर ठेवायला अडचणी येऊ लागल्या. तेव्हा लोक विरोध करायला लागले. आंदोलनं झाली. लोक तुरुंगात गेले. विरोध मोडून काढण्यासाठी साम-दाम-दंड-भेद यांसारखे प्रयोग सुरू झाले. हळूहळू कंपनी लोकांशी 'हातमिळवणी' करू लागली. विरोधी लोक 'विरधळू' लागले.

तिथले काही लोक आज विचारतात,

"तुम्ही आम्हाला काय देता? कंपनी सायकली देते, बॅगा, बूट, पैसे देते..."

"तुमचंही खर्च आहे. इतकं काही देणं आम्हाला शक्य नाही. आम्ही काय दिलं ते लोकांना माहीत आहे. पण जे दिलं त्याच्या मोबदल्यात लोकांकडून काही घेतलं नाही, मागितलं नाही आणि हिरावलं-बळकावलंही नाही. मूल जेव्हा छोटं असतं, त्याला समज येऊ लागते तेव्हा त्याला लज्जारक्षणासाठी कुणी लंगोट दिलेला मोठा आहे, की आता दिलेले बूट मोठे वाटतात हे ज्यानं त्यानं ठरवायचं आहे.

"जागोजागी गळ पसरवलेल्या भवसागरात मच्छीमार गटांगळ्या खात आहेत. ज्या समुद्रकिनाऱ्यांवर पूर्वी सरकारच नव्हे, तर कुठलीच संस्था किंवा कंळपनी आली नव्हती, तिथं २००९ पासून पाय रोवून आम्ही काम करत

आहोत. आम्हाला ना तुमच्याकडून काही घ्यायचं, ना निवडणुका लढवायच्या. आमची काही कंपनी नाही. मच्छीमारांना उठवून आम्हाला समुद्रकिनाऱ्यावर पावर प्लॅट उभारायचे नाहीत. भूकंपानंतर मदत करताना आम्ही पाहिलं, इथं शिक्षणाची सोय नाही, तेव्हा सरकारला कळवलं. सरकारनं लक्ष दिलं नाही म्हणून कुटून-कुटून मदत गोळा करून आम्ही शिक्षणाची सोय केली.”

आम्हाला जे देणं आणि जे करणं शक्य आहे, ते ते आम्ही लोकांचा स्वाभिमान, स्वातंत्र्य, आत्मसन्मान टिकवून करत आहोत. आम्ही हातात गळ घेऊन समुद्रावर जात नाही. गळाला लावलेल्या आमिषाला भुलून जे धाव घेतात, त्यांची अवस्था काय होते ते मच्छीमारांना माहीत नाही असं कसं म्हणायचं?

सागरशाळेचे ब्रँड अँबेसेडर

शालान्त परीक्षेचा निकाल जाहीर झाल्या आणि अपेक्षेप्रमाणे वसतिगृहातील सकील हायस्कूलमध्ये पहिल्या आल्या. प्रथम सत्रांत परीक्षेत पाचव्या क्रमांकावर गेलेला त्याचा भाऊ फारुक म्हणाला होता, ‘बोर्डाच्या परीक्षेत सकीलच्या मामोभाग मीच येणार.’ त्यानं मेहनत करून दुसरा क्रमांक पटकावलाच. दहावीत उत्तीर्ण झालेल्या तसंच एकांकिका स्पर्धेत राज्यस्तरावर प्रथम क्रमांक मिळवलेल्या आपल्या विद्यार्थ्यांचा आम्ही गौरव करायचं ठरवलं. बहुसंख्य बक्षीसप्राप्त विद्यार्थी हे वंडी गावचे होते, त्यामुळे पारितोषिक वितरण समारंभ जून महिन्यात वंडीच्या शाळाप्रवेशोत्सव दिवशीच ठेवला. गावच्या सरपंचाच्या हस्ते मुलांचा गौरव करण्यात आला. आपल्या गावचे, आपल्या शाळेतले माजी विद्यार्थी हायस्कूलमध्ये व राज्यपातळीवर प्रथम क्रमांक मिळवतात, याचा आनंद सरपंच, ग्रामस्थ तसंच शिक्षक व्यक्त करत होते. ते ऐकून आम्हालाही अंगावर मूठभर मांस चढल्यासारखे वाटत होते.

एके दिवशी सरपंचांचा फोन आला. आपल्या मुलाला वसतिगृहात ठेवण्यासंबंधी फोन होता. दोन दिवसांत मुलाला घेऊन आले. जाताना म्हणाले, ‘मी मेल्या वर्षापासून मुलाला इथं सोडण्याचा विचार करत होतो. परंतु जागा नसल्याचं सांगून तुम्ही ‘पुढच्या वर्षी या’ असं सांगितलं. जून महिन्यात तुम्ही माझ्या हस्ते मुलांचा गौरव केलात, तेव्हा माझ्या मनात विचार आला, ‘काश! माझा मुलगा वसतिगृहात शिकायला असता, तर बक्षीस विजेत्यांमध्ये त्याचाही क्रमांक असता.’ मी त्याला आजपासून तुमच्याकडे सोपवतो.”

आमद. आई-वडिलांचा एकुलता एक मुलगा. घरी खाणं-पिणं, कपडा-

लता; कशाकशाचीही ददात नाही. तरीसुद्धा गावातल्या अन्य मुलांची शिक्षणातली आगेकूच पाहून त्याच्या वडिलांनी त्याला चांगलं शिकावं म्हणून वसतिगृहात पाठवलं होतं.

संध्याकाळी इतरांचा अभ्यास घेता-घेता आमदलाही वाचायला सांगितलं, परंतु तो गप्पच होता. पुन्हा 'वाच' म्हटलं, तर 'त...त...प...प...' करायला लागला. तेव्हा कळलं, की सहावीत शिकणाऱ्या आमदला बाराखडीही धड वाचता येत नव्हती.

“अरे आमद, तू काय वाचतोस?” असं विचारल्यावर भीतीनं डोळे किलकिले करत रडकुंडीस आला. आता जास्त बोलूनही काही उपयोग नव्हता. भीती वाटून पळून गेला तर सगळंच मुसळ केरात जाणार होतं. “मनातल्या मनात वाच हं” असं म्हणून त्याची वाचनाच्या कचाट्यातून सुटका केली. त्यानंतर चांगली जवळीक होताच त्याला विचारलं, “असं का रे? तुला वाचता कसं येत नाही?”

“मी शाळेत कुठं जात होतो सर? वीरा बंदरला असताना नुसताच इकडंतिकडं भटकत होतो. कधी वाटलंच, तर शाळेत जायचो. नंतर माझे वडील सरपंच झाले. कामानिमित्त फिरायला लागले तेव्हा त्यांना वाटलं, आपला मुलगा शिकावा. मला गावात शाळेत घातलं. परंतु माझं शाळेत लक्षच नव्हतं.” किंचित तोतरा बोलणारा आमद शब्द न शब्द खराखुरा बोलत होता. मला पाहिजे त्या ‘आऊटपुट्स’ देत होता. ज्या मुलाला आपल्यातल्या गुणावगुणांची, सत्य स्थितीची जाणीव आहे त्या मुलाला शिकवणं कठीण असलं, तरी अशक्य नाही असं वाटलं. आपला मुलगा चांगला शिकावा म्हणून तर त्याच्या वडिलांनं त्याला इथं आपल्या वसतिगृहात सोडलं आहे. तो शिकायला चांगला असता तर वसतिगृहात का पाठवलं असतं?

सकाळी पाच वाजता उठल्यावर आमदनं माझ्याबरोबर बसायचं आणि एक तास सस्वर वाचन करायचा परिपाठ सतत महिनाभर चालवला. जोडाक्षर, शब्द, शुद्धलेखन, उतारालेखन, इत्यादी वेगवेगळ्या पद्धतींचा वापर केला. हळूहळू तो वाचायला लागला. वाचणं आणि लिहिणं आलं, की पुढचं शिक्षण देणं सोपं होतं. त्याला आता अभ्यासात गोडी वाटू लागली. तो मन लावून अभ्यास करू लागला.

दुसरा एक विद्यार्थी. सुलेमान गांधी. आठ-नऊ वर्षे झाली तरी त्याचं नाव शाळेत दाखल केलं नव्हतं. सागरशाळेत यायचा. बसायचा. शिकायचा. बाकी मुलं परीक्षा देऊन पुढच्या वर्गात जायची, पण सुलेमान आहे तिथंच असायचा. नाव दाखल करायला शाळेत जावं, तर शिक्षक त्याला पहिलीत नाव दाखल करतो असं सांगायचे. पण मला ते योग्य वाटत नव्हतं. त्याच्या वयाची जी मुलं ज्या इयत्तेत शिकायची, त्या विद्यार्थ्यांपेक्षाही त्याला चांगलं लिहिता-वाचता येत

होतं. असं असूनही त्याला पहिलीच्या वर्गात बसवलं तर त्याचं नुकसान होईल. शिवाय, पहिलीच्या छोट्या मुलांत हा थोराड मुलगा कसा बसणार? काही दिवसांतच ‘लाज वाटते’ असं सांगून त्यानं शाळा सोडली तर? अशी सारखी शंका यायची. सन २००५ मध्ये संमत झालेल्या नवीन शिक्षण हक्क कायद्यात मुलाला त्याच्या वयोमानानुसार योग्य त्या इयत्तेत प्रवेश द्यावा आणि त्याच्याकडून अभ्यास करवून घ्यावा असं म्हटलं आहे. त्या कायद्यावर बोट ठेवत सुलेमानलाही प्रवेश द्यावा असं मुख्याध्यापकांना मी सांगत होतो. परंतु असा प्रवेश त्या शाळेत अद्याप कुणालाही देण्यात आला नव्हता. त्यामुळे मुख्याध्यापक वरच्या वर्गात प्रवेश द्यायला कचरत होते. मीही, ‘काही झालं तरी सुलेमानला पहिलीच्या वर्गात दाखल करायचंच नाही,’ असं त्याच्या वडिलांना सांगितलं.

तीन-चार वर्षे अशीच गेली. शिक्षक वयोमानाप्रमाणे प्रवेश देत नव्हते आणि आम्हीही सुलेमानला पहिलीत दाखल करायला तयार नव्हतो. इतर विद्यार्थ्यांना शाळेतून वद्या-पुस्तकं, शिष्यवृत्ती सर्व काही मिळत होतं, पण सुलेमानला यातलं काहीच मिळत नव्हतं. वडील अस्वस्थ होत होते. ते पुनःपुन्हा मला विचारायचे, “आता काय करायचं?”

“सुलेमानची जबाबदारी माझ्यावर सोपवून तुम्ही निर्धास्त राहा” असं सांगून मी पुढच्या तयारीला लागलो.

एके दिवशी शिक्षण हक्क कायद्याचं पुस्तक मुख्याध्यापकांच्या हाती देऊन मी त्यांना म्हटलं, “हे बघा सर, नियम असं सांगतो. सुलेमानला या कायद्यानुसार प्रवेश का मिळू शकत नाही, अशी विचारणा मी जिल्हा शिक्षणाधिकार्यांकडे करायला जात आहे. उद्या त्यांनी आपल्याला काही विचारलं, तर मी जिल्हा शिक्षणाधिकार्यांकडे आपली तक्रार केली असं म्हणू नका.” असं सांगून मी परतलो. आता मात्र मुख्याध्यापकांनी मनावर घेतलं. मला पुढे जावं लागलंच नाही. सुलेमानचं नाव इयत्ता सातवीत दाखल करण्यात आलं. एक कोंडी फुटली. सुलेमानविषयी चिंता मिटली. त्याच्यासारख्या अन्य विद्यार्थ्यांसाठीही वाट मोकळी झाली.

सागरशाळेत किंवा वसतिगृहात आलेली मुलं ही आपलीच मुलं आहेत असं समजून आमची शिक्षक मंडळी विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासाकडे लक्ष देतात; त्यामुळे शाळा, केंद्रशाळा, तालुका, जिल्हा आणि राज्यस्तरापर्यंत मुलं बक्षिसं पटकावतात.

सन २००६ मध्ये ‘बलिदान’ बालनाट्याला गुजरात राज्यपातळीवर प्रथम बक्षीस मिळालं होतं. त्यानंतर ‘सरफरोशी की तमन्ना’, ‘जगत को प्यार देवे हम’, ‘मजहब नहीं सीखाता’, ‘एक था चंदू’, ‘अधखुली आँखें’ अशी सहा वेळा राज्य स्तरावर पारितोषिकं मिळाली.

सन २००१ मध्ये सागरशाळेत येणारी मुलं आता उच्च माध्यमिक विद्यालयात जाऊ लागली. तेव्हा युवा महोत्सवात भाग घेतला. वक्तृत्व स्पर्धेत दोन विद्यार्थी तालुक्यात प्रथम आले व एकांकिका स्पर्धेत जिल्ह्यात प्रथम आले.

सागरशाळेतील मुलं पदवीधर होतात, कुणी पॉलिटेक्निकचं शिक्षण घेत पदविकाधारक झाले. काही औद्योगिक प्रशिक्षण घेऊन कंपन्यांत कामाला जातात, काही उच्च माध्यमिक विद्यालय, महाविद्यालय, औद्योगिक प्रशिक्षण केंद्रांत शिक्षण घेत आहेत. याचा सार्थ अभिमान पालकांना होत आहे.

सागरशाळेतून बाहेर पडलेले कितीतरी विद्यार्थी आता अठरा वर्ष पूर्ण झाल्यानं 'सुजाण नागरिक' झालेले आहेत. गावात शिकलेले कोण आहेत, तर आपले सागरशाळेतील विद्यार्थी! त्यामुळे निवडणुकांच्या वेळी 'पोलिंग एजंट' म्हणून आपले माजी विद्यार्थी बसतात, तेव्हा गावातल्या सगळ्यांचं लक्ष त्यांच्याकडे जातं.

एरवी गावात 'आगेवान', पुढारी असलेले वयस्क लोकही आपली नावं वाचून घेण्यासाठी ह्या मुलांकडे येत होते. शिक्षित आणि अशिक्षित यांमधल्या फरक तिथं स्पष्टपणे दिसायला लागला. अर्ज करणं, बाहेरून आलेलं पत्र-परिपत्रक वाचणं, वर्तमानपत्रातली बातमी समजून घेणं यांसारखी कामं ही सुशिक्षित मुलं करू लागली. मच्छीमारी व्यवसायातले हिशेब तेच लिहून ठेवू लागले.

मला आठवतं, जेव्हा सागरशाळा सुरू झाल्या होत्या, तेव्हा वेगवेगळ्या वर्तमानपत्रांचे प्रतिनिधी सेंटरच्या कार्यालयात आल्यावर किंवा अन्य कार्यक्रमानिमित्त भेटल्यावर सागरशाळांबाबत विचारत असत. त्याची बातमी करू असंही म्हणत. 'ही नुकतीच सुरुवात आहे. आरंभशूरतेची बातमी करण्यात काय अर्थ आहे? ह्या शाळांना थोडा आकार येऊ द्या. आधी काम होऊ द्या.' असं सांगून मी त्यांना टाळत होतो. या शाळेत शिकणारी मुलं उद्या चांगलं शिक्षण घेऊन बाहेर पडतील, आजूबाजूचे लोक त्यांचं वेगळेपण पाहतील, तेव्हा त्यांच्यात झालेला बदल ही बातमी व्हायला हवी, असं त्यावेळी वाटत होतं.

नवीन वस्तू बाजारात यायची झाली किंवा एखादी योजना अमलात आणायची झाली, तर 'सेलिब्रेटी' किंवा अभिनेता गाठून त्यांच्यामार्फत तिचा प्रचार आणि प्रसार केला जातो.

'कच्छ नहीं देखा तो कुछ नहीं देखा' असं अमिताभ बच्चन टीव्ही अन् वर्तमानपत्रांतून जाहिरात करतो तेव्हा पर्यटकांचे डोळे कच्छकडे वळतात.

सागरशाळेचे यशापयश किंवा मूल्यमापन वर्तमानपत्रातील बातम्यांवरून नव्हे, तर विद्यार्थ्यांकडे पाहून केले जाईल.

सागरशाळेत शिकून पुढे गेलेले विद्यार्थी हेच सागरशाळेचे 'ब्रँड अंबेसेडर'!

‘मनोविकास प्रकाशन’ प्रकाशित शिक्षण विचार या विषयावरील पुस्तकं

शिक्षण आणि शांती

मानवाला खरोखरच शांती हवी असेल, तर तिचा मार्ग ज्या शिक्षणातून जातो, ते शिक्षण कसं असलं पाहिजे, याचं मूल्यामी विवेचन जेन साही । अनु. शोभा भागवत

मूल्य : ₹१३०

जे कृष्णमूर्ती आणि कृष्णमूर्ती स्कूल हेरंब कुलकर्णी । मूल्य : ₹२२०

आमच्या शिक्षणाचं काय?

महाराष्ट्रातील २० जिल्ह्यांत प्रत्यक्ष फिरून शालाबाह्य मुलांचे वास्तव मांडणारा लेखाजोखा हेरंब कुलकर्णी । मूल्य : ₹२९०

टीचर

तिच्या वेगळ्या प्रयोगाची रोचक कहाणी सिल्व्हिया अर्स्टन वॉर्नर । अनु.: अरुण ठाकूर

मूल्य : ₹५०

एका समृद्ध शाळेचा प्रवास (संपूर्ण रंगीत)

मुलांच्या, शिक्षकांच्या व समाजाच्या शाळेसंदर्भातील गरजा व अपेक्षा लक्षात घेऊन शाळेची इमारत व परिसर यासाठी सुचिवलेल्या अनेक प्रकारच्या संकल्पना

संकल्पना : कबीर वाजपेयी

अनु. विनीता गनबोटे । मूल्य : ₹४००

माय कंट्री स्कूल डायरी

एका ध्येयवेड्या शिक्षिकेचा झपाटलेला प्रवास ज्युलिया वेबर गॉर्डन । अनु. : विद्या भागवत

मूल्य : ₹२५०

एकत्रित विचार करू या

मुलांमध्ये नैतिक मूल्यं रुजवण्यासाठी अहिल्या चारी । अनु. अनुजा हर्डीकर

मूल्य : ₹१२०

धोका शाळा

अनु. हेमलता होनवाड । मूल्य : ₹८०

प्रिय मुख्याध्यापक

मुलांचे शिक्षण सुखद आणि

अर्थपूर्ण करण्यासाठी

शंकर मुसाफिर । अनु. डॉ. प्रदीप गोदुस्कर

मूल्य : ₹१२०

प्रिय बाई : बार्बिबानाची शाळा

अनु. सुधा कुलकर्णी

मूल्य : ₹१२०

दिवास्वप्न

एका शिक्षणतज्ज्ञाचे स्मरणंजन

गिजुभाई बधेका । अनु. : निरंजन घाटे

मूल्य : ₹१००

मुलं नापास का होतात?

जॉन होल्ट । अनुवाद : सुजाता गोडबोले

मूल्य : ₹२००

शिक्षणाचे जादूई बेट

डॉ. अभय बंग । मूल्य : ₹५०

शिकू या आनंदे

'ज्ञानरचनावाद' या नव्या संकल्पनेचा घेतलेला वेध

रेणू दांडेकर । मूल्य : ₹१२०

खऱ्या शिक्षणाच्या शोधात

जीवनमूल्य उंचावणाऱ्या शाळांबिषयी डेव्हिड ग्रिबल । अनु. : डॉ. वृंदा चापेकर

मूल्य : ₹३५०

'तुमचे आमचे सुपर हिरो'

या चरित्रात्मक मालिकेतील पुस्तकं

मेधा पाटकर । मूल्य : ₹८०

फिडेल कॅस्ट्रो । मूल्य : ₹८०

डॉ. आनंद नाडकर्णी । मूल्य : ₹९०

डॉ. प्रकाश आमट । मूल्य : ₹८५

अरविंद गुप्ता । मूल्य : ₹७०

अच्युत गोडबोले । मूल्य : ₹९०

अनिल अवघट । मूल्य : ₹९०

आर. के. लक्ष्मण । मूल्य : ₹७०

अण्णा हजारे । मूल्य : ₹७०

अनमोल रतन - रतन टाटा । मूल्य : ₹८५

नारायण मूर्ती । मूल्य : ₹७०

सुरेंद्र शेळके । मूल्य : ₹९५

‘मनोविकास प्रकाशन’ प्रकाशित शिक्षण विचार या विषयावरील पुस्तकें

खेळण्यांचा खजिना

अरविंद गुप्ता । मूल्य : ₹५०

काडेपेटी व इतर विज्ञान खेळणी

विज्ञानाचे काही सोपे, स्वस्त आणि

मनोरंजक प्रयोग

अरविंद गुप्ता । मूल्य : ₹७०

उद्योगी व्हा

तुमच्या मुलांना खऱ्या अर्थाने कृतिशील

बनवणारे पुस्तक

अरविंद गुप्ता । मूल्य : ₹१४०

खेळ विज्ञानाचे

(खेळण्यांची सीडी भेट)

अरविंद गुप्ता । मूल्य : ₹१९०

असे घडले शास्त्रज्ञ

अरविंद गुप्ता । मूल्य : ₹१५०

सायकलवाल्या स्त्रिया

स्त्रियांना मिळालेला मुक्त संचार आणि

स्वावलंबन याची स्फूर्तिदायक कथा

अनुवाद : घंटा चापेकर । मूल्य : ₹८०

छोटी खेळणी मोठे विज्ञान

अनुवाद : अशोक रूपनेर । मूल्य : ₹६०

सोपी विज्ञान खेळणी

अनुवाद : विदुला म्हैसकर । मूल्य : ₹६०

कच्चन्यातून करिष्मा

अनुवाद : विदुला म्हैसकर । मूल्य : ₹६०

कच्चन्यातून चमत्कार

अनुवाद : विदुला म्हैसकर । मूल्य : ₹६०

कच्चन्यातून कमाल

अनुवाद : विनिता गनबोटे । मूल्य : ₹६०

Hands On करून पहा

अनुवाद : नीलांबरी जोशी । मूल्य : ₹१४०

युनेस्को

(विज्ञान घरातलं, विज्ञान शाळेतलं)

भास्कर धोंडो केशव कर्वे । मूल्य : ₹१७०

निर्मितीचं आकाश

शालेय विद्यार्थ्यांसाठी २०० पेक्षा अधिक

प्रकल्पांची माहिती देणारं पुस्तक

रेणू दांडेकर । मूल्य : ₹८०

८०० शालेय प्रकल्प

शालेय विद्यार्थ्यांसाठी विविध विषयांवरील ८००

पेक्षा जास्त प्रकल्पांची माहिती देणारं पुस्तक

रेणू दांडेकर । मूल्य : ₹९९

सोपे, सहज, सुलभ विज्ञान प्रयोग

अॅण्डी बायर्स, अॅन चाइल्ड्स, स्त्रिस लेन

अनुवाद : प्रभाकर नानावटी । मूल्य : ₹१३०

जीनियस : विश्वविख्यात जीनियसची रंजक,

प्रेरणादायी आयुष्यगाथा आणि कार्य!

अच्युत गोडबोले । दीपा देशमुख

१२ पुस्तकांचे ३ संच । प्र. संच ₹२२०

जीनियस (भारतीय) भाग-१, २, ३

अच्युत गोडबोले । दीपा देशमुख

मूल्य : प्रत्येकी ९९

विदेशी साहित्यिकांच्या आयुष्याची आणि

साहित्याची अवीट रसयात्रा

झपुझा - भाग १, २, ३

मूल्य : ₹२८० । ₹२२० । ₹२७०

मला (न) कळलेले बाबा

बाबा आमटे यांच्या व्यक्तिमत्त्वाच्या

अनेकविध आयामांचा वेध घेण्याचा हा प्रयत्न

विलास मनोहर । मूल्य : ₹१९०

गणिती : गणिताची आवड निर्माण करणारी

एक रसिली सफर

अच्युत गोडबोले, माधवी ठाकूरदेसाई

मूल्य : ₹२९०

वारूळ पुराण

(सातेरीचा वाडा झाला चिरेबंदी/

उदंड वारूळ जाहली!)

माधव गाडगीळ, नंदा खरे । मूल्य : ₹२५०

कसं? । किती? । का? । कोण? ।

काय? । केव्हा? । कुठं? ।

डॉ. बाळ फोंडके । प्रत्येकी मूल्य : ₹९०

मुलांसाठी मेडिकल जनरल नॉलेज

(भाग १ ते ५) (सवित्र ५०० प्रश्न आणि उत्तरे)

डॉ. जगन्नाथ दीक्षित । मूल्य : ₹४००